

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИ МАРКАЗИ

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ ИНСТИТУТИ

Боқижон Тўхлиев

АДАБИЁТ

*Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари
учун дарслик*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 2002

Масъул муҳаррир: *филология фанлари номзоди*
Маҳкам Маҳмудов

Тақризчилар: *педагогика фанлари доктори,*
профессор Сафо Матжонов,
филология фанлари номзоди
Ҳошимжон Аҳмедов

T $\frac{4306020200-95}{353(04)-2002}$ қатъий буюртма — 2002

ISBN5-645-03919-X

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2002

К И Р И Ш

АДАБИЁТ – СЎЗ САНЪАТИ

Адабиёт сўз санъатидир. У инсон қалби ва руҳидаги нозик товланиш ва оҳангларни илғашга, уларни сўз воситасида акс эттиришга интилади. Энг олий даража, юксак поғоналарга чиқа оладиган бадий адабиёт намуналари инсониятни тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган ўй-фикрлар, кечинмалар, орзу-умидларни ифодалайди.

Дунда инсонлар бир-бирларига ўхшамаганларидай, уларнинг қалб кечинмалари ҳам такрорланмасдир. Ўзбек адабиёти тарихи инсон руҳий ҳолатларини маҳорат билан акс эттирган дурдоналарга бой. Улар ҳозирги авлод руҳиятида, қалбида ҳам ҳаяжон уйғота олади, уларнинг маънавий бойишларига тегишли ҳисса қўша олади. Муҳими, улар фақат маърифий билимимизни ошириш билан чекланмай, бадий дидимиз такомилга, маънавий камолотга хизмат қилади.

Адабиёт — сўз санъати. Аммо санъат турлари ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, театр, кино, мусиқа, рақс ва бадий адабиёт санъатнинг турларини ташкил қилади. Уларнинг барчасида юксак бадий таъсирчан образлар яратиш кўзда тутилган. Аммо улар ана шу ягона мақсадга турли-туман йўллар билан эришади. Масалан, рақс ҳаракатлар, тана аъзоларининг ифода имкониятларига таянади. Мусиқа товушлар уйғунлигига, товушларнинг ҳиссий ифодасига боғлиқ. Тасвирий санъат учун рангларнинг ўзаро мутаносиблиги алоҳида аҳамият касб этади. Рассомга бўёқ ва мўйқалам рдам беради. Ҳайкалтарош эса хом материал (тош, ганч, гипс, металл) га ишлов бериш орқали гўзаллик яратади. Адабиёт эса, бу санъатлардан сўз ва руҳнинг беқиёс имкониятлари билан фарқланади.

Сўзлар бадий матннинг юзага келишига омил бўлади, аммо ҳар қандай матн ва сўзлар бадий адабиётга дахлдор бўлавермайди. Бунинг учун сўз муайян бадий эстетик вазифини бажариши лозим. Шунга кўра ҳам бадий адабиёт воқеа-ҳодисаларни кичинсоний кечинмалар, ҳис-туйғуларни баён қилмайди, балки уларни тасвирлайди.

Тасвир сўзга таянади. Сўз сеҳр, мўъжиза билан ўзига маҳли қилади, ром этади. Шунинг учун гўдак аллага, кичик шдаги бола эртакка, катталар бадий ижоднинг турли кўринишларига ниҳоятда қизиқиб қарайди, уларнинг оламига кириб қолгач, ўзини ҳам шу оламга мансуб ҳисоблайди.

Адаби тнинг таъсир кучи нимада? У нималарга боғлиқ? Бунинг учун йирик сўз санъаткорлари яратган кўплаб дурдона асарларнинг халқ орасида алоҳида ҳурмат ва эътибор қозонганлигини эшлаш жоиз.

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрда — 1069–70- йилларда «Қутадағу билиг» достонини зиб тугатади ва уни қорахоний ҳукмдорлардан Табғач Буғро Қорахон Абу Али Ҳасан бинни Арслонхонга тақдим этади. Ҳукмдор адибга мамлакатдаги энг юқори мансаблардан бири—Хос Ҳожибликни беради. Хос Ҳожиб «эшик офаси» демақдир. Ҳозирги тилимизда, у «иш бошқарувчи»га тўғри келади.

Яна бир мисол. Алишер Навоий «Хамса» достонини тугатгач, уни Ҳусайн Бойқарога совға сифатида топширади. Ҳусайн Бойқаро бутун аъ нлари олдида Навоийни ўз «пир»и деб эълон этади ва шоирни отга миндириб, ўзи халқ олдида унинг олдига тушиб, жиловдорлик қилади. Бу мамлакат подшосининг буюк истеъдод эгасига, сўз санъаткорига нисбатан ҳурмат ва эътирофи рамзи эди.

Ўзбек халқининг ижодкорларга нисбатан алоҳида ҳурмат ва эҳтироми ҳам яхши маълумдир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида «Ардам баши — тил» («Барча фазилатларнинг боши тилдир») деган мақол учрайди. Демак, тил ва бадий сўзнинг қудратига қадим замонларда қ аждодларимиз алоҳида эътибор беришган.

XI аср шароитида Юсуф Хос Ҳожиб шоирларни «сўз терувчилар» деб таърифлайди. XIV асрда эса Сайфи Саройи шоирларни «сўз булбули» дейди. Навоий шоирларни руҳ чаманининг хушхон булбулларига ўхшатган эди.

Сўз адиблар назарида ҳам алоҳида, мўътабар мавқега эга. Юсуф Хос Ҳожиб тил ва сўзга катта баҳо беради. У тилни билим ва ақл-идрок таржимони деб атайди. Бу борада адибнинг айрим фикрларини эслатиш мумкин:

Киши сўз била қўпти, бўлди малик,
Ўкуш сўз башиғ ерка қилди кулик.

*(Киши сўз туфайли кўтарилади, подшоҳ бўлади,
Кўп сўз бошни ерга эгади.)*

Кишидин кишика қумару сўз ул,
Қумару сўзи тутса асфи юз ул.

*(Кишидан кишига қоладиган мерос сўздир,
Мерос сўзни тутсанг, нафи юз-юздир.)*

Бундай фикрларни адиб Аҳмад Югнакий ижодида ҳам кўрамиз. У «адаблар боши тил кўдазмак (сақламоқ) дир» деб Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк»идаги мақолга ҳамоҳанглик билдиради. Адиб Аҳмад сўзни касал руҳ ва дилларга шифо деркан, бунда бадий сўзни эътиборга олганига шубҳа йўқ.

Сайфи Саройи бадий сўз қудратини шоирлар истеъдодига боғлайди. Шунинг учун у:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур сўзда, кими зоғ, —

дея шоирларни иккига ажратади. «Сўзда булбул» бўлганларнинг «мавзуну ширин» ашъорларига таърифу таҳсинлар айтади.

Хоразмий (XIV аср) назарида ўз она тилида пайдо қилинган китоб ажодларнинг авлодларга қолдирган армуғонидир. Шоир «шакартег тил била оламни» тутиши мумкин.

Алишер Навоий сўзга ниҳоятда катта баҳо беради. У:

Сўзким инсонни жудо айлади ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ андин, —

деб таъкидлайди.

Адибнинг фикрича:

Жисм бўстониға шажар сўздур,
Руҳ ашжорига самар сўздур.

Алишер Навоий, айниқса, бадий сўз қудратини жуда аниқ кўрсатиб бери:

Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлиға ҳам қилса ранжа.
Чекиб Хусрав доғи тиғи забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Яна Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса кўси шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.

Олибмен тахти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не лғуз турк, балким туркмон ҳам.
Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.

АДАБИ Т – ЖАМИЯТ ҲА ТИНИНГ ҶЎЗГУСИ

Адаби т халқ, жамият ҳа тининг ўзига хос ифодаси ҳамдир. У жамият тарихидаги жиддий ўзгаришларни хилма-хил образлар воситасида турли бадий шаклларда акс эттиради. Шунга кўра, эрамизнинг VIII асрларигача яратилган асарларда қадимги аجدодларимизнинг урф-одат, эътиқодлари ифодаланган бўлса, кейинги даврларда ислом таълимоти билан ҳамоҳанглик кучайганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, тасаввуфнинг адаби тдаги кўриниши жамият ҳа тидаги кескин ўзгаришлар билан алоқадор ҳолда ривожланди.

Аждодларимизнинг чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашлари тарихий манбалардан яхши маълум. Айни ана шу жара н «Тўмарис» ва «Широқ» афсоналарида жуда рқин акс этган.

Туркий халқларнинг табғачларга қарши кураши эса Ўрхун-Энасой обидаларида жуда таъсирли ифодасини топган.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида қадимги аждодларнинг турли-туман машғулотлари, урф-одатлари, яшаш тарзлари, эътиқод ва қизиқишларининг ҳам ифодасини кўриш қийин эмас.

Халқимиз қадимдан фарзандларининг соғлом, ақлли, доно, меҳнатсевар, халқпарвар бўлишини орзу қилган, шунга интилган. Қадимги қўшиқлар, мақол, афсона, дostonларда, қасида ҳатто марсияларда ҳам ана шу ҳолатлар ўз ифодасини топган. Бу жиҳатдан Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Сайфи Саройи, Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва бошқа адибларнинг номларини кўрсатиш мумкин.

Ўзбек адаби ти ўзбек халқининг ўзи сингари жуда бой, қадимий тарихга эга. Унинг ўзига хос шаклланиш ва тараққи т йўли, ривожланиш қонуниятлари бор. Буларни ҳис этиш, англаш ва умумлаштириш учун унинг тарихини пухта ўрганиш зарур. Адаби т тарихи сўз санъатининг ривожланиш жара нлари, мумтоз намояндалари ҳақида маълумот беради.

Бу фан туфайли қадимда яшаб ижод этган буюк адиблар яратган нодир асарлар, бадий тафаккурдаги ривожланиш ва янгиликлар ҳақида тасаввур ҳосил бўлади.

Ўзбеклар қадимги туркий халқларнинг кўп сонли авлодларидан биридир. Бошқачароқ айтадиган бўлсак, қадимги аجدодларимиз туркийлар деб номланган. Шунга кўра, энг қадимги даврлардан бошлаб XI–XII асрларгача бўлган давр оралиғида яратилган адабиёт фанда *қадимги туркий адабиёти* номи билан юритилади.

Қадимги аجدодларимиз Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, Парфия, Марғиёна, Чоч, Паркана (Фарғона) ва бошқа жойларда яшаганлар. Юнон ва Эрон манбаларининг маълумотларига кўра, бу ерларда яшаганларни сўғдийлар, хоразмийлар, парфияликлар, марғиёналиклар, чочликлар, массагетлар, сак (шак) ва парканлар деб аташган.

Олтой атрофида, ҳозирги Сибир ҳудудлари ҳам туркийлар яшаган асосий манзилгоҳлар бўлган. Манбаларда хунлар деб ном олган халқлар ҳам туркийларнинг қадим аجدодларидир.

Аждодларимиз турли вақтларда оташпарастилик, масиҳийлик (христианлик), буддавийлик, манихейлик (монийлик) ва ислом динига эътиқод қилганлар.

Улар санъат, айниқса, бадий ижоднинг оламшумул намуналарини яратишган. Маълумки, адабиётнинг асоси, бош, ўзак томири халқ оғзаки ижодидан бошланади. «Тўмарис», «Широқ» сингари ривоятлар эрамиздан олдинги даврларда яшаган туркий халқлар томонидан яратилган оғзаки ижод дурдоналаридир. Эрамизнинг V–VIII асрларида пайдо бўлган оғзаки ижоднинг бошқа намуналари: эртак, кўшиқ, марсия, ривоят, афсона, мақоллар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» (1072 йил) асари орқали етиб келган ва нодир намуналар сифатида ҳозир ҳам ардоқлидир. Улар орқали кўплаб адабий жанрларнинг пайдо бўлиши, тақомилини ҳам кўзатиш мумкин.

Туркий эма адабиётининг бизгача етиб келган илк намуналари Ўрхун-Энасой битиклари билан боғлиқ. Бу битиклар эрамизнинг VI–VIII асрларида яратилган. Улар илк тарихий-бадий асарлар сифатида қимматли. Кейинги асрларга келиб адабиётимиз бой тажриба тўплади. Бу даврда туркий тилда яратилган илк йирик эма дoston Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадағу билиг» («Саодатга йўлловчи билим»)

(1069–1070 йил) асари юзага келди. Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берган дostonчилик анъанаси кейинчалик Аҳмад Югнакий, Сайфи Саройи, Қутб, Ҳайдар Хоразмий, Навоий каби шоирлар, адиблар ижодида давом эттирилди.

Тўртлик, рубоий, туюқ, мураббаъ, ғазал, қасида, маснавий, нома каби жанрларнинг ўзбек адаби тidaги тарихи ҳам анча қадимги даврларда шаклланган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Сайфи Саройи, Атоий, Гадоий, Саккокий, Лutfий каби шоирларимиз бу жанрларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшишган.

Ўзбек насрининг тарихи ҳам қадимги даврлардан бошланади. «Широқ», «Тўмарис» каби ривоятларнинг асл матни сақланиб қолмаган. Улар юнон тарихчиларининг асарлари орқали бизгача етиб келган.

Ўрхун-Энасой обидаларида ҳам наср излари мавжуд. Шунингдек, «Олтун руқ» сингари таржима асарлари ҳам насрда битилган. Шубҳасиз, бу соҳада Носируддин Рабғузийнинг (XIII–XIV асрлар) алоҳида ўрни бор. У «Қиссас ул-анби » («Пайғамбарлар тарихи») асари билан ўзбек насрини ўз даврида юқори чўққига олиб чиққан, дейиш мумкин.

Энг қадимги даврлардаги асарларда қаҳрамонлик асосий ўрин тутган бўлса, XI асрдан кейинги адаби тда панд-насиҳат, яъни таълим-тарбиявий хусусиятлар етакчилик қилади. Бу давр адаби тининг таълимий (дидактик) адаби т деб номланиши ҳам шу туфайлидир.

АДАБИ Т ВА БОШҚА ФАНЛАР

Адаби т ҳам олам ҳодисалари ҳақида билим ва маълумот беради. Бу жиҳатдан у фанга, фаннинг турли тармоқлари: фалсафа, табиатшунослик, ким , физика, тарих ва бошқаларга ўхшайди. Аммо улар ҳа т ҳодисаларини акс эттириш усулига кўра ўзаро фарқланади. Зеро, фан илмий умумлашмаларга таянса, адаби т бадий образларга суянади.

Фан-жамиятнинг муайян қисми шуғулланадиган соҳа. Масалан, ким фани билан ҳамма шуғулланмайди, бунинг учун муайян қизиқиш, малака ва тажриба, жиддий илмий тай ргарлик керак. Физика, математика, ботаника, табиатшунослик ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бадий адаби т эса кишиларнинг ши ва жинси, касби ва лавозимига боғлиқ эмас. Уни ҳамма ўқиши мумкин ва унга ҳар бир инсон қизиқади. Бошқа юрт ва мамлакатларда яратилган бадий

асарлар ҳам севиб ўқилиши мумкин. Қадимги юнон адаби ти («Илиада», «Одиссея» ва бошқалар), Ўрхун-Энасой обидалари, Фирдавсий «Шоҳнома»си, Навоий «Хамса»си жаҳон халқлари учун гўзал маънавий мулкдир. Демак, адаби т кўпчилик учун, халқ учун хизмат қилади. Адаби тнинг оммавийлиги унинг асосий хусусиятларидан биридир.

Адаби тнинг овзаки тури кўпчилик томонидан, халқ томонидан ижод этилади. зма адаби т маълум шахслар, алоҳида қобилият ва истеъдод эгалари томонидан яратилади. Аммо асар битилганидан кейин у халқ мулкига айланади. Шунинг учун ҳам айрим адиблар номи халқ номи билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Масалан, форс-тожик адаби ти деганда Рўдакий, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Жомийлар; қозоқ адаби ти деганда Абай, Мухтор Авезов; қирғиз адаби ти деганда Чингиз Айтматовлар эсга олинади. ки Навоий, Бобур, Огаҳий, Машраб, Муқимий деганда жаҳон аҳли ўзбек халқини эслайди.

Биз юқорида бадий адаби т ҳам олам ҳодисаларини англашга рдам беришини айтиб ўтган эдик. Аммо бу унинг ягона асосий хусусияти эмас. Адаби т халқ, жамият ҳа тида ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Адаби тни ҳа т ойнаси дейиш мумкин. Унда жамият ҳа тининг энг муҳим қирралари акс этади. Жумладан, Ўрхун-Энасой обидаларида қадим ажодларимизнинг мустақиллик, эрк, озодлик йўлидаги шижоатли курашлари ифодаланган бўлса, «Широқ», «Тўмарис» каби афсоналарда қадимги ажодларимизнинг вуз босқинчиларга қарши мардонавор кураши ҳамда она юрт ҳимояси йўлидаги жанговар қаҳрамонликлари ифодаланган. Булар тарих ҳақиқатига ҳам мосдир. ки мўғул истилочиларига қарши кураш бир қатор асарларда ўз бадий ифодасини топган. Шулардан бири сифатида «Гулдурсун» афсонасини эслатиш мумкин.

Демак, адаби т тарих билан нма- н яшайди. Аммо уларнинг тасвир объектлари ҳам, воситалари ҳам бошқа-бошқадир. Тарих кишилик жамиятининг тараққи т босқичларини ўрганувчи **фандир**. Бадий адаби т эса турли даврлардаги халқ ҳа тини, инсон руҳиятининг ўзига хос қирраларини кашф этувчи **санъатдир**.

Маҳмуд Кашғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида қадимги қабилавий ҳа т, овчилик, деҳқончилик, чорвачилик билан боғланиб кетадиган лавҳалар кўп учрайди.

Бадий асарлар инсон кечинмалари билан боғлиқ. Уларда инсоний ҳузур ва алам, шодлик ва қайғу, бахт ва кулфат, ифтихор ва афсус, куюнчаклик ва лоқайдлик каби хилма-хил туйғулар тасвир этилади. Шунинг учун ҳам инсоният адаби тга бефарқ, лоқайд қарай олмайди. Ундан ўз кўнгил мулкани — маънавиятини бойитиш учун фойдаланади. ш авлод вакилларининг муайян асар қаҳрамонларига тақлид қилишлари бежиз эмас.

Адаби т ҳа тнинг инъикоси сифатида ҳар қандай ҳодисани акс эттириши мумкин. Бадий асарларда уруш ва тинчлик, тоғ ва дар лар, шаҳар ва қишлоқ, инсон ва ҳайвонот дун си, ўсимликлар олами, ҳатто сукунат ҳам қаламга олинаверади. Аммо буларнинг барчаси инсон қалби, унинг руҳияти, маънавияти билан боғлиқ бўлади. Демак, адаби тнинг марказида ҳар доим инсон туради. Аммо бу ҳар бир асарда инсон образининг қатнашувини шарт қилиб қўймайди. Масалан, гул, баҳор, қуш, тош, от, ит тасвирига бағишланган асарлар бўлиши мумкин (бундай асарлар кўп). Бироқ, бу асарларда ҳам инсоннинг борлиққа бўлган муносабати акс этади. Аслида булар инсоннинг гўзалликка бўлган интилиши билан боғлиқ. Шу маънода адаби тни *эстетик тарбия* воситаси ҳам дейилади. Зеро, у инсон қалбининг гўзалликдан завқ ва баҳра олишига яна бир имкон беради. Қабоҳат, разолат, вузлик тасвирида эса инсоннинг уларга нисбатан нафрати ифодаланган бўлади. Бунда адаби тга бадий тасвир — образлилик рдам беради.

Образлилик бадий адаби тнинг ҳамма қисмлари учун хосдир. Маълумки, асардаги ҳар бир шахс, ҳодиса, нарса бизнинг кўз ўнгимизда намо н бўлади. Биз уларнинг сўз билан чизилган суратини кўра оламиз. Фақат бунда бу сурат ҳаракатсиз ҳолатда эмас, балки муттасил ҳаракатда, бир-бири билан қарама-қаршилик ва зиддиятларда кўринади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида XI асрдаги туркий халқлар ҳа тининг айрим манзаралари қаламга олинган.

Унда муаллиф гоҳ қаҳрамонлар тилидан, гоҳ ўз тилидан XI аср кишиларининг ўй-фикрлари, орзу-интилишларини тасвирлайди. Айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ҳолда ҳам кўзга ташланади.

Кўриниб турганидек, ўзбек халқи ва унинг аجدодлари яратган санъат асарлари жуда қадим тарихга эга. Шунга кўра, халқимизнинг жаҳон маданиятига таъсири ҳақида гапириш мумкин.

Шу жиҳатдан, «Алпомиш» достонини эслайлик. У халқимизнинг бебаҳо маънавий мулки, у ўзбек халқини дун -га танитган асарлардан биридир. Бу дoston деярли барча туркий халқлар тилида яшаб келмоқда. Айни пайтда у форс-тожик адаби тидa ҳам янгича жилoлар билан намо н бўлган.

Туркий халқлар адаби ти грузин, арман, славян халқлари адаби тининг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатган.

Олимлар XIII–XIV асрларда Европада «зерцал» деб номланган жанрнинг юзага келишида Шарқ дидактик адаби тининг таъсири ҳақида гапиришади. Немис шоири Г тенинг «Фарбу Шарқ девони»нинг юзага келишига шарқ шеърятини сабаб бўлган. Маълумки, ғазал шакли Шарқ шеърятигагина хос. Унинг таъсирида Европада ҳам шундай шакллар пайдо бўлганлиги яхши маълум. Тўртлик, рубоий шакли ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Қолаверса, Шарқ адаби тининг энг нозик дурдоналари жуда қадим замонлардан бери Европа халқлари тилларига таржима қилиб келинади. Демак, Шарқ адаби ти жаҳон халқлари маданиятини бойитишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Бадиий адаби т асарларининг ғоя ва мазмуни, ундаги бадиий тасвир, асар сюжети, образларнинг маъноларини адаби тшунослик фани ўргатади. Бу фан адаби т назарияси, адабий танқид ва адаби т тарихи қисмларини ўз ичига олади.

Адаби т назарияси барча замонларда бун д этилган ҳамма асарлар учун умумий бўлган асосларни, бадиий асарнинг таркибий қисмларини, бадиият қонун-қоидаларини ўрганади.

Адаби т тарихи эса муайян мамлакатлар ки халқлар миллий адаби тларининг ривожланиш босқичларини, бирор халқ ки жаҳон адаби ти вакиллари бўлган буюк санъаткорларнинг ҳа ти ва ижодини ўрганади.

Адаби т тарихини ўрганиш нима учун керак? Ҳар бир миллат эгаси, мамлакат фуқаросининг ўз адаби ти, маданияти, тарихини билишга интилиши маънавий камолот талаби ва эҳти жи туфайлидир. Халқ адаби т тарихига оид маълумотларни билиш учунгина эмас, балки миллий адаби тнинг энг яхши намуналари мазмуни, ғояларини тушуниб, шулар воситасида маънавий камол топиш учун ҳам ўрганади.

Ҳозирги адабий жара нда бун д этилган асарларни баҳолаш, уларнинг ютуқ ва камчиликларини, тараққи т йўналишларини изоҳлаш ва кўрсатиш **«Адабий танқид»** нинг зиммасидадир.

Адаби тшунослик олдида бадий сўз санъатига оид асарларнинг ижтимоий-маънавий ҳа тдаги мавқеини белгилаш, бадий адаби тнинг ўзига хос хусусиятларини изоҳлаш, бадий ижод турлари, асар таркиби ва ижодий жара ннинг қонуниятларини кўрсатиб бериш ҳам туради. Бу вазифалар билан адаби т назарияси шуғулланади.

Адаби тшуносликнинг ушбу уч соҳаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир, улар бир-бирисиз яшай олмайди, аксинча, бир-бирига озик беради, бир-бирини бойитади.

ЎЗБЕК АДАБИ ТИ ТАРИХИНИНГ ТАРАҚҚИ Т БОСҚИЧЛАРИ

Санъатнинг бошқа турлари каби адаби т ҳам жамият тарихи билан узвий боғлиқликда тараққий этади. Унинг тараққи т босқичлари халқнинг турли даврлардаги тарихий тақдири билан боғлиқдир. Айрим мутахассислар адаби т тарихи босқичларини подшоларнинг, сулолаларнинг ҳукмдорлик даврлари билан, йирик тарихий ҳодисалар билан боғлашади. Адаби тнинг ўзига хос қонуниятлари борки, уларни билиш бадий-эстетик тарбия эҳти жидан келиб чиқади.

Бизнингча, адаби тимиз тарихини қуйидагича даврлаш-тириш мумкин:

1. Энг қадимги адабий дгорликлар («Авесто», «Тўмарис», «Хуастуанифт», «Широқ», «Алпомиш» ва б.)
2. Илк ўрта асрлар адаби ти (Ўрхун-Энасой ёдгорлик-лари).
3. Ўрта асрлар адаби ти (IX–XV асрлар):
  - а) IX – XII асрлар адаби ти.
  - б) Темурийлар даври адаби ти.
  - в) Навоий ва унинг даври адаби ти.
4. XVI–XIX асрлар адаби ти.
5. XX аср адаби ти.

Энг қадимги адабий дгорликлар Ўрта Оси ҳудудида қадимдан биргаликда нма- н яшаб кела тган халқларнинг муштарак ижод намуналаридир.

VI–VIII асрлар бўйича умумтуркий адаби т деган атама мавжуд. Бу даврларда туркийлар ягона муштарак этник бутунлик сифатида яшаганлар. Уларнинг ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, озарбайжон сингари алоҳида-

алоҳида халқларга ажралиб чиқиши кейинги жара ндир. Албатта, бундай даврлаштириш ҳам нисбийдир. Чунки ижтимоий-маънавий ҳодисалар ўзига хос мураккабликларга эга. Бир давр тугаб улгурмасидан, кейин келадиган янги давр унинг «ичида» пайдо бўла бошлаши мумкин.

Муҳими, ўзбек адаби тининг тараққи т босқичлари халқимиз ижтимоий-бадиий тафаккури тараққи тидаги ўзига хосликларни, ривожланиш жара нидаги янгиланишларни ўзида акс эттиради. Улар биргаликда яхлит бир фан соҳасини ташкил этади.

Адаби тни ўрганишдан турли мақсадлар кўзда тутилиши мумкин. Адаби т, аввало, инсоният маънавий бойликларининг хазинасидир. Европалик қадимги ва ҳозирги олимлар Ўрта Оси халқларининг тарихи, маданияти, санъати, урф-одатларини ўрганиш мақсадида улар яратган бадиий ижод намуналарига кўпдан бери мурожаат этиб келишади.

XI аср қомусий олими Маҳмуд Кошғарий ҳам илк адаби тшунослардан бири бўлган. У аини пайтда тилшунос, элшунос (этнограф), тарихчи, фольклоршунос олим ва шоирдир. У замонасидаги кўплаб бадиий ижод намуналари, уларнинг ўзига хос хусусияти, ижро усуллари, тузилиши ҳақида қимматли маълумотларни берган. Кейинги асрларда шаклланган ва кенг тарқалган тазкирачилик ҳам илк адаби тшунослик намуналаридан биридир.

Фаробийнинг «Шеър санъатлари ҳақида» рисоласи Арас-тунинг «Поэтика» асарига шарҳ сифатида зилган. У адаби т назариясига оид илк манбалардан биридир.

Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Утбий, Саолибий, Абу Абдуллоҳ Хоразмий каби шарҳ алломалари ҳам адаби т тарихи ва назариясига доир ажойиб асарлар зиб қолдирганлар. Булар орасида, айниқса, Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Ятимат уд-дах фи маҳосини аҳл ал-аср» («Замона аҳлининг фазилатлари ҳақида ягона дурдона») тазкираси, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг 9 китобдан иборат «Мафотиҳ ул-улум» («Илмларнинг калитлари») асарларида адаби т, тарих, мусиқа санъатига оид жуда қимматли маълумотлар учрайди.

Ўзбек адаби тшунослигининг ҳам ўзига хос тарихи бор. Бу борадаги йирик тадқиқотчи сифатида Маҳмуд Кошғарийни кўрсатиш мумкин. У XI асргача бўлган адаби тимизнинг кўплаб дурдона намуналарини тўплабгина қолмасдан, улар ҳақидаги дастлабки назарий маълумотларни ҳам берган.

Жумладан, асарда шеър, қўшиқ, марсия, афсона, мақол сингари жанрлар ҳақидаги дастлабки изоҳлар учрайди. Айни пайтда, бу жанрларнинг гўзал намуналари ҳам илова қилинади.

Маҳмуд Замахшарийнинг (1074–1144) «Муқаддимат ул-адаб» («Адаби т муқаддимаси») асари араб тили қоидаларига бағишланган бўлса-да, унда адаби т назариясига, айниқса, бадий тасвир воситаларига алоҳида эътибор берилган.

Юқорида эслатилган тазкиралар ҳам адаби т шунослик фанининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган.

Бу борада Кайковуснинг «Қобуснома» асари ҳам ўзига хос ўринга эга. У адаби т назариясига оид дастлабки ихчам маълумотларни беради.

ТАЗКИРАЧИЛИК

«**Тазкира**» арабча сўз бўлиб, «зикр», яъни «эслатиб ўтиш», «зиб қўйиш» маъносини англатади. У шоирларнинг ҳа ти ва ижоди ҳақида энг муҳим маълумотлар, асарларидан намуналар келтирилган антология-мажмуадир.

Унинг энг қадимги намунаси Абу Мансур ас-Саолибий яратган «Ятимат уд-даҳр фи маҳосини аҳл ал-аср» («Замона аҳлининг фазилатлари ҳақида ягона дурдона») тазкирасидир. У ўша давр (XI аср) Араб, Ажам, Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросон адаби ти ҳақида қимматли маълумотларни беради.

Муҳаммад Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» («Мағизларнинг мағизи», XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» (XV аср), Алишер Навоийнинг «Мажлис унафоис» («Нафис мажлислар», XV аср), Малехо Самарқандийнинг «Музаккир ул-асҳоб» («Сухбатдошларнинг зикри», XVIII аср), Фазлий Наманганийнинг «Мажмуат уш-шуаро», (XIX аср) асарлари тазкирачиликнинг энг яхши намуналаридир.

Бу тазкиралар адаби тимиз тарихини, ўтмишда яратилган дурдона асарларнинг ғоя ва мазмунини ўрганиш учун асосий манбалар сифатида қимматлидир. Кейинги даврлар адаби ти тарихчилари ўз асарларини зишда мана шундай тазкираларга ва уларда тилга олинган асарларга суяниб иш тутганлар.

ТАЗКИРАЛАРДАН АЙРИМ НАМУНАЛАР

Мирзо Улуғбек — донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят хўб эрди. Етти қироат била Қуръони мажид дида эрди. Хайъат (астрономия) ва ри зий (математика, алжабр)

ни ҳўб билур эрди. Андоғким, «Зиж» битиди ва расад боғлади ва ҳоло (ҳозиргача) анинг «Зиж»и арода шоеъдур. Бовужуди бу камолот гоҳи назмға майл қилур.

Бойсунгур Мирзо — хуштаъб ва сахий ва ай ш (базм, айшларни севгувчи) ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Хаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир киши (бордир) ким, анинг тарбиятидин ароға кирди. Маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай...

(Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» дан)

Камол Хўжандий — замонининг улуғи, одиллар мақбули, давр ақибирлари сардори эди. Азиз таъби кўпроқ шоирликка мойиллиги боис, унинг шарофатли зикри шуаро гуруҳида зила тир. Шайхнинг валийлик ва иршодлик (тўғри йўлга солувчи устозлик) даражаси ортиқ бўлиб, шоирлик у эришган мартабаларнинг пастидир...

(Давлатшоҳ Самарқандий. «Шоирлар бўстони»дан)

САЙ ҲЛИК АСАРЛАРИ

Ўрта Оси халқларининг ижтимоий-иқтисодий, си сий-маданий ҳа тига дун халқларининг қадимдан қизиққан-ликлари яхши маълум. Ҳатто алоҳида сай ҳларнинг шу муаммоларни атрофлича ўрганиш учун махсус сафарларга чиққани ҳам сир эмас.

Херодот (мил. ав. 490/480 — 430/424) — юнон тарихчиси. У юнон-форс урушлари ҳақида маълумотлар тўплаб, Ўрта Оси халқлари ҳа ти ҳақида ҳам кўплаб ахборотларни зиб қолдирган. Херодотнинг «Тарих» асари 9 китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоби юнонлар эъозлайдиган 9 музадан бирига бағишланган (Клио, Эвдерна, Галия, Менпанена, Терпсихора, Эрато, Полигимния, Урания, Каллиопа). Бу китобларда форс (Эрон) подшоҳлари, искиф қабилалари, Мидия ва Юнонистон (Элада) каби қудратли давлатлар ўртасида келиб чиққан урушларнинг сабабларини аниқлашга интилади. Херодот фикрича, яхшиликка монлик, вузлик, ахлоқсизлик, адолат-сиз ишлар халқаро урушларни келтириб чиқаради.

Страбон (мил. ав. 64/63 — мил. 23/24 йиллари) — қадимги юнон тарихчиси ва сай ҳи. У 17 жилддан иборат «География» китобининг муаллифи. Унда Қора денгиз бўйи мамлакатлари, Кичик Оси ҳақида ҳам но б маълумотлар жамланган.

Арриан Флавий — II асрда яшаган юнон тарихчиси ва зувчиси. У «Искандар юриши» ва бошқа асарларида Ўрта Оси тўғрисида ҳам қимматли маълумотларни зиб қолдирган. Бу асарларда македониялик Искандарнинг бизнинг ватанимиз Сўғди нага қандай бостириб келгани, Спитамен каби миллий қаҳрамонларимизнинг жасоратлари тасвирланган.

VII асрда Хитой сай ҳи **Сима Цян** ўз юртидан чиқиб кетиб, 629 йилдан 646 йилгача 17 йил давомида 120 дан ортиқ мамлакат ва ўлкаларда бўлади. Жумладан, у Қашқар ва Иссиққўл орқали Сайрам, Тошкент, Самарқандга боргани ҳақида алоҳида маълумотларни зиб қолдирган.

Марко Поло, Истахрий, Мақдисий каби сай ҳлар ҳам Ўрта Оси да кўп бўлишган.

Абу Исҳоқ Истахрий (850—934) — тарихчи ва географ бўлиб, Ҳиндистон, Араб ва Фарб мамлакатлари ҳақида маълумотлар берган. У Ўрта Оси халқлари ҳақида ҳам алоҳида тўхтаб ўтган.

Марко Поло (1254—1324) — генуялик сай ҳ ва зувчи бўлиб, «Марко Поло китоби» асарида Олд Оси , Ўрта Оси ва Хитойдаги халқларнинг урф-одатлари, маданияти, санъати, жумладан, бадний ижодлари ҳақида ҳам айрим маълумотларни берган.

Руи Гонзалес Клавихо (1412 йил вафот этган) — кастилиялик сай ҳ бўлиб, 1403 — 1406 йиллар давомида Самарқандда бўлган. У Амир Темур ва темурийларга доир кўплаб маълумотларни Европага тарқалишига имкон яратди. Клавихо темурийлар даври адаби ти ва санъати ҳақидаги кўплаб маълумотларни ҳам тўплаган.

Араб сай ҳи **Ибн Баттута** Ўрта Оси халқларининг географияси, тарихи, этнографиясига оид кўп қимматли маълумотларни зиб қолдирган. У XIV асрнинг биринчи ярмидаги Ўрта Оси га хос бўлган маданий, си сий ва ижтимоий ҳа тнинг рқин ва реалистик манзараларини тасвирлаган.

Бу машҳур сай ҳ ўзининг 28 йиллик са ҳатлари давомида дун нинг кўп мамлакатларини ўз кўзи билан кўрди. Хусусан, Шимолий ва Фарбий Африка, Арабистон ярим ороли, Ҳиндистон, Испания, Туркия, Эрон, Шарқий Европа, Хитой ва Ўрта Оси да бўлган.

Ибн Баттутанинг асари айни пайтда тарихий-адабий дгорлик ҳамдир. Сай ҳ олим Ўрта Оси нинг энг оғир дамларидан бири мўғул истилоси асоратларини ўз кўзи билан кўрган.

Ибн Баттутанинг тўлиқ исми Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Юсуф ал-Лават ит-Танжийдир. У Ўрта Осиёга келган пайтда, XIV асрнинг биринчи ярмида, бу ерда уч мўғул хонлиги бор эди. Шимолий ғарбда Олтин Ўрда хонлиги бўлиб, унинг пойтахти Сарой-Берка эди. У ерда Ўзбекхон (1312 – 1340) ҳукмронлик қиларди. Жанубий-ғарбда Хулагухон давлати бўлиб, Мовароуннаҳр–Чигатоёй улусига қарарди.

Ибн Баттута Ўрта Осиёнинг кўплаб шаҳарлари, хусусан, Хоразм, Урганч, Самарқанд, Бухоро ҳақида нодир маълумотларни қўл қолдирган. Жумладан, у дунда хоразмликлар сингари олийжаноб, меҳмондўст халқни учратмадим, дейди.

ки Саройдан Хоразмгача уни кузатиб борган савдогар Али ибн Мансур кийим-кечак учун 10 динордан сарфлаб боради. Аммо ибн Баттутага 8 динорга олдим, дейди. Сайёҳ бунини тасодифан бошқа бир ҳамсуҳбатдан билиб қолади ва ҳайратга тушади. Асарда бундай урф-одатлар ҳақида анчагина қайдлар бор.

Ибн Баттутанинг «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳати» китобида Чингизхон лашкарларининг инсоният бошига келтирган фалокатлари ҳам жуда қўрқин ва ишонарли кўрсатиб берилган. Бу асар ёшларни ватанга муҳаббат руҳида тарбиялайди.

Нажмиддин Кубро, Сайфиддин Бохарзий, Абу Абдулла ал-Бухорий сингари Шарқнинг буюк мутафаккирлари ҳақида ҳам сайёҳ олим ажойиб маълумотларни қолдирган.

Ибн Баттута қолдирган тарихий-адабий мерос ўша давр воқеаларининг ҳаққоний манзарасини тиклашда бебаҳо манбадир.

«АВЕСТО» ҲАҚИДА

«Авесто» — Ўрта Осиё халқларининг энг қадимий муштарак эма дгорлиги. У зардуштийлик динининг муқаддас китобидир. Ўрта Осиёда яшаган қадимги аҳолининг асосий қисми шу динга эътиқод қилган.

У Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг қадимги даврдаги синий, ижтимоий-иқтисодий ҳақиқати, динлари, олам ва одам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятлари, адабиёт ва санъати тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

«Авесто»даги маълумотларнинг қадимги қисмлари милоддан аввалги 3000–2000 йилларга тааллуқлидир. Улар «Готлар»

(«Гоҳлар») ва «Яштлар» деб номланган. Абу Райҳон Беруний (973 — 1048) «Қадимги халқлардан қолган дгорликлар» асарида «Авесто» ҳақида бундай маълумотларни беради:

«Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида «Авесто»нинг ўн икки минг қорамол терисига тилла билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни ндириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери «Авесто»нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди. «Авесто» ўттиз «наск» эди. Мажусийлар қўлида ўн икки наск чамаси қолди. Биз Қуръон бўлақларини ҳафтияклар деганимиздек, наск «Авесто» бўлақларидан ҳар бир бўлакнинг номидир».

«Авесто» ўша даврлар тарихи, фани, маданияти ҳақида маълумот берувчи қомусий асардир. У паҳлавий тилига таржима қилинган ва унга шарҳлар зилган. Унга зилган шарҳлар «Зенд Авесто» номи билан машҳурдир, Ўрта Оси га арабларнинг кириб келиши билан зардуштийлик динига сифинувчилар таъқиб остига олинган. Шу тарзда у аста-секин Ўрта Оси халқлари орасида истеъмолдан чиқа борган.

«Авесто» кўп худоликдан якка худоликка ўтиш даврида битилган. Унда олам икки асос, икки ибтидо, яъни руғлик ва зулмат, яхшилик ва монликнинг курашидан иборат, деб изоҳланади. Яхшилик худоси Ахура Мазда — Хурмузд бўлиб, у гў ер, сув, ўсимликлар ва барча табиий бойликларни яратган. монлик рамзи Ахриман эса унга қарши курашади. Асарда бу курашнинг бадий ифодаси ҳам муайян даражада ўз аксини топган.

«Авесто»да зилишича, зардуштийликда қўриқ ер очиб, боғ-роғ қилган одам илоҳи т раҳматига эришади. Яхшилик ва монлик ўртасидаги кураш 3–4 минг йиллардан сўнг адолат, эзгулик ғалабаси билан тугайди. Ерга осмондан уч сошянга — фаришта тушади ва инсониятни вузликлардан қутқаради. Учинчи фаришта тушганида қи мат-қойим бўлиб, барча ўлганлар тирилади. Хурмузд — Ахурамазда ва унинг фариштаси вуз руҳ — Ахриманни қайнаб турган маъфанга ташлайдилар.

«Авесто»да ифода этилган зардуштийлик таълимотига кўра, одам вафот этгач, тўртинчи куни Тангри фариштаси Суруш (фаришта Жаброилнинг вазифадоши) унинг руҳини Чинвод қилкўпригига олиб келади. У ерда одамнинг бу дун да қилган яхшиликлари ўлчанади. Яхшиликлари кўп бўлган одам

қилқўприқдан ўтиб, жаннат боғларига киради. Гуноҳкорлар дўзахга бошловчи дев Визраш ихти рига топширилади.

«Авесто» таълимотига кўра, яхшилик қилувчи одам покизалик уруғларини экади, бу яхшилик уруғлари иймонни озиқлантиради. Яхшилик қилмай, жабр-зулм қилувчилар иймонсиз, дўзахий одамлардир.

Маданий мероснинг ниҳоятда катта маърифий-тарбиявий аҳамияти бор. У шларимизда ахлоқ-одоб ва эзгуликни, дўстик ва аҳилликни, яхшилик ва олийҳимматликни, қаҳрамонлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварликни шакллантириш ва тарбиялашда ўзига хос ўринга эга. Ана шу хислатларига кўра ҳам у замонамизга хизмат қилаверади.

Зеро, **«Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жара нида гоят муҳим ўрин тутади»**.¹

Савол ва топшириқлар

1. Санъатнинг қандай турларини биласиз? Уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини айтиб беринг.
2. Фан билан санъатнинг айирмаларини тушунтириб беринг.
3. Нима учун адаби тни сўз санъати деймиз?
4. Адаби тнинг бошқа санъат турлари орасидаги ўрнига оид қандай фикрларингиз бор?
5. Сўзнинг бадий эстетик вазифаси деганда нимани тушунасиз?
6. Адаби тнинг таъсир кучи ҳақида нима дея оласиз?
7. Сўз ҳақида қандай мақолларни биласиз? Улардан 10 тасини дафтарингизга кўчириб зинг.
8. Адаби т ва ҳа тнинг ўзаро муносабатлари ҳақида нима-лар дея оласиз?
9. Адаби тнинг бошқа фанлар билан қандай алоқаси бор?
10. Образлилик нима?
11. Адаби тнинг ривожланиш босқичларини қандай даврларга ажратиш мумкин, нега?

¹ **И. А. Каримов.** Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 йил, 140- бет.

12. Ўзбек адабиёти тарихи қачондан бошланади?
13. Туркий адабиётга қайси адабий асарларни киритиш мумкин?
14. Энг қадимги оғзаки ижод намуналарини санаё оласизми?
15. Энг қадимги насрий асарларни санаб беринг.
16. Ўзбек адабиёти тарихидаги қайси жанрларни биласиз? Уларни сананг.
17. Маданий мероснинг замонамиз учун қандай аҳамияти бор?
18. Бадиий адабиётнинг бошқа жанрлар билан алоқаси ҳақида нималар дея оласиз? Унинг илмий адабиётдан фарқи нимада?
19. Ўзбек адабиёти қандай даврларга ажратиб ўрганиш мумкин?
20. Тазкира нима? Унинг адабиёт тарихини ўрганишда қандай аҳамияти бор? Сайёҳлик асарларининг-чи?
21. Нима учун «Авесто» Ўрта Осиё халқларининг муштарак дигорлиги ҳисобланади?

ҚАДИМИЙ АДАБИЙ ДҒОРЛИКЛАР

ЎРТА ОСИ – ҚАДИМГИ МАДАНИЯТ ЎЧОҚЛАРИДАН БИРИ

Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши узоқ тарихга эга. Ўзбеклар қадимги туркийларнинг авлодларидир. Туркийлар кейинчалик мустақил миллат ва халқ сифатида шаклланган ўзбек, қозоқ, қирғиз, бошқирд, қорақалпоқ, туркман, уйғур, озарбайжон, гагауз, усмонли турк, татар, қут ва бошқа халқларнинг аجدодларидир. Шунинг учун ҳам қадимги туркийлар қолдирган улкан маданий ва адабий мерос бу халқларнинг муштарак дғорлиги ҳисобланади.

Демак, «турк» катта бир тил оиласининг умумий номидир. Херодот Шарқ қабилалари орасида турғитойлар ки исмит юртидаги туркий (юркей) лар ҳақида зиб қолдирган. «Таврот»да тўлҳармалар номи зикр этилган. Қадимги Хитой манбаларида тик, ди, тукю қабилаларининг номи қайд этилган. Аслида буларнинг ҳаммаси «турк» сўзининг турлича шакллариدير.

Қадимги афсоналар Нуҳнинг набираси, фаснинг ўғилларидан бирининг номи ҳам турк бўлганини кўрсатади. Эрон ривоятларидаги Фаридуннинг ўғли Тураж ки Тур ҳам шу номга алоқадор. «Турон» сўзи айна шу шаклдан келиб чиққан. Ўрхун-Энасой обидаларида «турк» ва «турук» атамалари учрайди.

Турк сўзининг маънолари хилма-хилдир. У «қалпоқ», «дубулға», «тарк этилган», «етуклик чоғи», «денгиз қирғоғида ўтирган одам», «жазм этмоқ», «тарқалмоқ», « йилмоқ», «кучкуват», «бўри» маъноларини беради.

Географик ном сифатида Туркия атамаси қадимги Бобил (Византия) манбаларида мавжуд. VI асрда бу ном Кичик Оси ни англатган (Менандр).

IX–X асрларда Волга бўйидан Ўрта Европагача бўлган ҳудудлар ҳам шу ном билан аталган. Онадўли–Анатолия эса XII асрдан бошлаб Туркия номини олган.

Шунингдек, қадимги туркий халқлар яшайдиган жойлар Турон деб номланган. Бу ерларни форслар «Туронзамин» дейишган.

Қадимги туркийлар ўз тили, маданиятига эга бўлишган. Бу тилнинг энг қадимги даврлардаги тараққи ти ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Дастлабки зма манбалар эса VI–VIII асрларга тегишлидир. Улар Ўрхун-Энасой обидалари номи билан машҳур бўлган битиклардир. Ҳар ҳолда туркий тилнинг милондинг илк асрларидан бошланганини тахмин этиш мумкин. Бу тил XII–XIII асрларгача амалда бўлган.

13 асрлик тарих силсиласида бу тил намуналари шимолий шарқда табиатга ишонч сифатида Ўрхун-Энасой обидаларида, шимолий-ғарбда христиан дини шаклидаги насоролар зувларида, жануби-шарқда будда динида сўғд, уйғур зувларида, монийлик динида моний ва уйғур зувларида, сўнгроқ ислом динида араб зуви билан зилган.

Ўрта Оси туркий халқлар маданияти тарихида алоҳида мавқега эга. Ўзбекистон ҳудудидан қадимги одам турмуш тарзининг излари кўплаб топилган. Самарқанд яқинидаги Омонқўтан ғорида, Хўжакент-Чорбоғ тоғларида тиф шаклидаги, пичоқсимон ва белчасимон иш қуроллари, кийик суратлари сақланиб қолган. Фордан топилган тоғ эчкиси, от, айиқ, қашқир, жайра, суғур ва бошқа ҳайвонларнинг суяклари қадимги аждодларимизнинг овчилик билан машғул бўлганлигини кўрсатади.

Зоровут Камар ғори деворларидаги суратлар ҳам қадимий одамлар ҳа т тарзи ҳақидаги билимларимизни кенгайтиради. Бу суратларнинг тузилиши анча мураккаб. Унда гў ввойи буқаларни овлаш тасвирланган. Тасвирда чошиб бора тган буқалар, елиб бора тган итлар ва овчилар кўрсатилган. Овчиларнинг ўқ- й ота тганлари ҳам акс этган.

Эрамиздан аввалги уч минг йилликда металл буюмлар, қурол-яроғлар ишлатилгани сезилади. Эрамиздан аввалги VII асрдан бошлаб сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг ривожланиши кўзга ташланади. Суғориш ишлари Амудар ва Сирдар қирғоқлари атрофида амалга оширилган. Хоразм давлатчилиги уч минг йиллик тарихга эга. Кушанлар, Кангюй, Қанг¹–Хоразм давлати тарихи олимларимиз томонидан ўрганилмоқда.

Маълумки, эрамиздан олдинги VI–V асрлар бошларида Ўрта Оси да илк қадимий давлатлар вужудга келган эди. Уларга қарши Эрон подшоларининг (Кир) юришлари қадимги афсоналар («Тўмарис», «Широқ») да ҳам акс этган.

¹ Мустақил давлат тузган туркий элатларнинг номлари.

Искандар Зулқарнайнинг ҳарбий юришлари аҳамонийлар давлати инқирозини тезлаштирди. Юнон-Бақтрия давлати шу тарзда юзага келди. Унинг ҳудудида Парфия, Бақтрия, Сўғд ва Кушан давлатлари пайдо бўлди (Эрамузгача II–I асрлар). Эрамузнинг бошларида эса Хоразмда Қанғ давлати вужудга келди.

Қадимги туркийлар давлати эрамузнинг V асрдан бошлаб анча кучайган. Биринчи Кўк турк хоқонлиги VI–VIII асрларда ҳукмронлик қилган. Унинг таркибига тўлашлар, тардушлар, уйгурлар, ўн-ўқлар, басмиллар, қирғизлар, ўғузлар, китан, татаби, тўққиз-татар, ўтуз-татар ва бошқалар кирган.

Хоқонлик 535 йилда пайдо бўлган. 630–680 йилларда Кўк турклар давлати инқирозга юз тутди. Ўрхун-Энасой обидаларида бунинг бир қатор сабаблари очиб берилган. Жумладан, «Култегин» битиг тошида шундай омилар саналади:

1. Кейинги даврлардаги ҳукмдор ва бошлиқларнинг ла қатсизлиги. Тахтга тасодифий одамларнинг келиб қолиши: «Ундан сўнг иниси оғасидай иш тутмаган экан, ўғли отасидай иш тутмаган экан. Тахтга жоҳил хоқон ўтирган экан, бадфеъл хоқон ўтирган экан. Вазири ҳам билимсиз экан. Қўрқоқ экан... Турк беклари туркча отини ташлади. Табғач бекларининг табғачча отини қабул қилиб, табғач хоқонига қарам бўлди. Эллик йил меҳнатини, кучини сарф қилибди».

2. Туркий қавмларнинг ўзаро ноаҳиллиги:

«Тарбият қилган хоқоннинг сўзини олмайин ҳар қаерга кетдинг. У ерларда бутунлай ғойиб бўлдинг, ном-нишонсиз кетдинг».

3. Табғач давлатининг сиёсати ва ичдан емирувчи тарғибот-ташвиқоти:

«Олтин-кумуш, ичкилик, ипакни шунча ҳисобсиз берадган табғач халқи сўзи ширин, ипак кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштиради экан. Яхши қўшни бўлгандан кейин вуз илми у ерда ўрганар экан».

Қадимги туркийлар юксак маданият эгалари бўлишган. Улар деҳқончилик, чорвачилик, овчилик билан кўпроқ, мунтазам шуғулланишган. Айниқса, йилқичилик асосий ўрин тутган. Бу кўпгина мифологик, фольклор ва тасвирий санъат асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, Хоразмдаги Қўйқирилган қалъасидан топилган ҳамда эрамузгача бўлган

IV–III асрларга оид деб қараладиган сопол қўзачаларда қанотли отлар тасвири мавжуд. Туячилик ҳам яхши ривожланган. 647 йилда турк ябғуси (мансаб номи)нинг махсус узум жўнатгани ҳақида хабар бор. Шунингдек, донли экинлар асосий ўрин тутган. Болаликтепа (Сурхондар)дан узум уруғи, буғдой, арпа, мош, шафтоли, ўрик, олча, қовун, тарвуз уруғлари, нғоқ, писта, бодом қолдиқлари, пахта чаноғи топилган. Худди шу ерда бир қатор тасвирий санъат намуналари ҳам мавжуд. Жумладан, у ердаги зодагон а ллар тасвири қадимги аждодларнинг юксак санъатидан далолат беради.

Панжакентдаги деворга чизилган санъат намуналари ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Ажинатепа (Сурхондар)дан топилган ҳайкаллар эса ҳайкалтарошликнинг юксак даражада ривожланганлигидан далолатдир.

Айритом (Термиз яқинида)ги будда ибодатхонаси харобаларидан топилган мусиқачиларнинг тошдан ясалган ҳайкалчалари бу фикрни қувватлайди. Унда уч мусиқачи а л тасвирланган. Бу айни пайтда мусиқа санъатининг ривожидан ҳам далолатдир.

Савдонинг алоҳида мавқеи ҳақида ҳам тўхташ жоиз. Зеро, туркийлар муҳим савдо йўллариининг устида эди. Бу ҳолат бир қанча халқлар маданиятининг бир-бирларига таъсир кўрсатишига ҳам омил бўлди.

Биргина, «Авесто»да ҳам туркий, ҳам эроний халқлар дун қараши, урф-одатлари, яшаш тарзларига оид маълумотларнинг учраши тасодифий эмас.

Савдо алоқаларининг кенгайиши турли тиллар ва зувларнинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Оромий ва юнон зувлари истеъмолда эди. Оромий зуви асосида шаклланган сўғд ва хоразмий зуви ҳам қўлланила бошлайди. Бу зув дгорликлари тангалар, муҳрлар, кумуш буюмлар ва айрим хужжатларда акс этган. Хоразмий зувининг энг қадимги намунаси Қўйқирилган қалъасидан топилган бўлиб, эрамиздан олдинги III асрга оиддир.

Сўғд зувининг дгорлиги эса Тали Барзу (Сўғд)дан топилган сопол идиш синиғига ўйиб зилган ва у эрамиздан олдинги I асрга тегишли. Бу зув намуналарининг II–III асрларга оид обидалари Дунхуан (Шарқий Туркистон)дан топилган. Уларда Самарқандда яшаган она ва Дунхуанда

турадиган қиз ўртасидаги зишмалар ифодаланган. зишмалар оилавий турмуш, Ўрта Оси халқларининг юқори маданий савияси ҳақидаги ахборотларни беради.

Муғ тоғи (Панжакент яқини)даги қалъадан топилган 400 га яқин буюм алоҳида аҳамиятга молик. Улар орасида тўқилган қопқоқ ва сандиқлар, устига тери қопланган а ллар идиши, айниқса, ундаги безатилган от ва қурул-анжомли суворий тасвири ва бошқа буюмлар бор.

Қалъадан кўплаб эма манбалар ҳам топилган. Чармга зилган арабий битик хужжатда лашкарбоши Диваштининг жанг олдидан иттифоқчиларидан рдам сўрагани ба н қилинган (VIII аср). Айни пайтда улар ўз даврининг тарихий хужжати ва сўғд тилининг дгорлиги сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Туркий рун зувининг ҳам кенг истеъмолда бўлганини Ўрхун-Энасой обидалари орқали яхши биламиз. Юнон тарихчиси Менандр сўғд элчиси Маниахнинг Константинополга Истами хоқоннинг «искиф ҳарфлари» билан зилган хатини олиб борганлигидан хабар беради. Аммо унинг туркий рун ки сўғд зуви эканлиги аниқ эмас.

Исломдан олдин туркий халқлар орасида кенг қўлланган яна бир зув — уйғур зувидир. У VI–VIII асрдан эътиборан фойдаланилган. У ҳатто араб зуви билан нма- н ҳолда XV асргача, Хитойдаги уйғурлар орасида эса кейинги асрларда ҳам истеъмолда эди. У сўғд зуви асосида шаклланган. Бу зув ўнгдан чапга қараб зилган. Унда 18 ҳарф бор бўлиб, ҳамма ҳарфлар қўшилиб зиш имкониятига эга. Шунга кўра уларнинг уч хил: сўз боши, ўртаси ва охиридаги шакли мавжуд.

Бу зув ҳақидаги дастлабки маълумот Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида берилган. У: «Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, зувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача ҳамма турк шаҳарларида шу зув билан юритилади», — деб зган.

Мазкур зувда битилган буддавия, моний, христиан динларига оид ахлоқий-таълимий асарлар, ҳуқуқий ва моливий ҳужжатлар сақланиб қолган.

«Қутадағу билиг» (Юсуф Хос Ҳожиб) асарининг XV асрда Ҳиротда кўчирилган нусхаси шу зувда битилган. «Ҳибат ул-ҳақоийқ» (Аҳмад Югнакий) асарининг ҳам уйғур зувидаги нусхаси топилган.

Х асрда Бешбалиқ (Шарқий Туркистон) шаҳрида яшаган Сингқу Сели Тутунг «Олтин руф» асарини Хитой тилидан таржима қилган. Бу асар таржимаси ҳам уйғур зувида битилган. Шунингдек, «Ўғузнома», «Муҳаббатнома» (Хоразмий), «Латофатнома» (Хўжандий), «Маҳзан ул-асрор» (Мир Ҳайдар) ва бошқа кўпгина асарларнинг уйғур зувидаги нусхалари ҳам машҳурдир.

Савол ва топшириқлар

1. Қадимги туркий халқларнинг таркибига кимлар киради? Уларнинг ўзбек халқига қандай алоқаси бор?
2. Қадимги туркий халқлардан қандай маданий-адабий мерос қолган?
3. Қадимги туркийлар ҳақида қайси манбаларни биласиз?
4. «Турк» сўзи қандай маъноларни ифодалайди?
5. Нима учун Ўрта Оси ни қадимги маданият ўчоқларидан бири деймиз?
6. Ўрта Оси халқлари қадимда қандай зувлардан фойдаланишган? Бу зувлар орқали етиб келган қандай асарларни биласиз?
7. Туркий халқлар яшаган жойлар қандай номлар билан юритилади?
8. Туркий халқларнинг қадимий тарихга эга эканлигига қандай далиллар келтира оласиз?
9. Қадимги туркий тил дгорликларидан қайсиларини биласиз?

ЎРХУН-ЭНАСОЙ ОБИДАЛАРИ

Мазкур обидаларнинг топилиши Ўрхун ҳамда Энасой дар ларининг ҳавзалари билан боғлиқ. Гарчи бундай қадимий обидалар кейинчалик Сибир ва Мўғулистоннинг бошқа жойларидан, Шарқий Туркистон, Ўрта Оси , Кавказ, Волга бўйи, ҳатто Шарқий Европадан ҳам топилган бўлса-да, тарихда бу ном муқим ўрнашиб қолди.

Ўрхун-Энасой дгорликларининг топилиши ва ўрганилиши XVIII асрдан бошланади. Рус хизматчиси Ремезов бу ҳақда дастлабки хабарни беради. Швед зобити Иоганн Стралленберг, олим Мессершмидт дгорликларни Европа илм аҳлига илк марта тақдим қилган эдилар.

Дастлаб, Ўрхун, Селенга ва Тўли дар лари атрофидан — Шимолий Мўғулистондан тошга битилган обидалар топилди. Улар Ўрхун дгорликлари номини олди. Энасой дар си қирғоқларида топилган дгорликлар ҳам шу ном билан аталади.

дгорликлар топилганидан кейин уларни ўқиш, ўрганиш муаммоси кўндаланг бўлди. Аммо бу иш деярли бир ярим аср мобайнида ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Ниҳоят, 1893 йилдагина уларни ўқиш учун дастлабки қадам қўйилди. Шу йили даниялик олим Вилгельм Томсон ва рус олими В. Радловлар дгорликлардаги барча ҳарфларни ўқидилар.

Шундан сўнг уларни жиддий ўрганиш бошланди.

Ўрхун-Энасой обидалари «тош битиклари» деб ҳам юригилади. Бунинг сабаби кўпгина дгорликларнинг қабр тошларига ўйиб зилганидадир.

Қадимги туркий обидаларнинг асл манбалари топилган жойлар: Ўрхун ва Энасой дар лари атрофлари, Турфон (Шарқий Туркистон), Оси ва Европанинг кўпгина жойларидир. Шунга кўра уларнинг Мўғулистон, Германия (Берлин, Марбург, Майнц), Россия (Санкт-Петербург, Қизил, Минусинск), Хитой (Турфон, Урумчи, Миран Сучжой, Пекин), Буюк Британия (Лондон), Франция (Париж), Швеция (Стокгольм), Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистонда сақланиши кузатилади.

Маълумки, туркий халқлар ўз давлатига эга бўлган энг қадимги дун қавмларидан биридир. Ўрхун-Энасой обидалари ана шу тарихни бадий тарзда ҳикоя қилади. Улар Ўрта Оси дан бошлаб Дунайгача бўлган улкан ҳудудда ўз давлатларини идора қилишган. дгорликлар, асосан, VI–VIII аср воқеаларини акс эттиради.

V – VI аср ўрталарида дун харитасида Турк хоқонлиги деган мамлакат юзага келган. Бу мамлакат Ўрта Оси , Етгисув, Шарқий Туркистон, Олтой ўлкаларидаги турли қабила ва халқларни бирлаштирган эди. Бу ерлар географик жиҳатдан ниҳоятда қулай, бунинг устига Европа ва Шарқий Оси ни боғлаб турувчи «Буюк ипак йўли»нинг устида эди. Шунинг учун ҳам туркийлар яшайдиган манзилларга қизиқиш катта бўлган.

Турли қабила ва элатларнинг доимий ҳукмронликка интилиши одатдаги ҳол эди. Бундан душманлар ҳам фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Ташқи душманга қарши ҳамкорликда қурашиш қабила ва элатларнинг бирлашишига олиб келди ва 545 йилда Турк хоқонлиги юзага келди. Бу хоқонлик VIII асргача ҳукмронлик қилди.

Тош битикларнинг катта қисми ана шу хоқонликнинг ўзига хос бадий солномасидир. Уларнинг ҳажми анчайин улкан.

Жумладан, «Тўньюқуқ» битигтоши 2 та устунга зилган. Уларнинг бири 170, иккинчиси 160 см дан иборат. Бу дгорликни Елизавета Клеменц 1897 йили Шимолий Мўғулистонда эри Дмитрий Клеменц билан биргаликда излаб топган. Битигтош Улан-Батордан 66 км Жануби-Шарқдаги Баин Цокто манзилида бўлган ва ҳозир ҳам шу ерда сақланади.

«Култегин» битигтоши мрамрдан ишланган, баландлиги 3 м 15 см, қалинлиги 41 см, туб қисми 1 м 24 см бўлиб, юқорига томон торайиб борган. дгорликни рус зи лиси Н. М. Ядринцев (1842–1894) 1889 йили Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидаги Кўкшин-Ўрхун дар си қирғоғидан топган. У Улан-Батордан 400 км жанубда Қора Балғасун шаҳри харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. зувлар ўнгдан чапга ва юқоридан пастга қараб битилган.

«Билга хоқон» битигини ҳам Н. М. Ядринцев топган. У Култегин битигтошидан 1 км жануби-ғарбга ўрнатилган. Унинг бўйи 3 м 45 см, эни 1 м 72 см, қалинлиги 72 см, битигтош ағдарилиб, учга бўлинган ва айрим сатрлари нураб,

зувлари ҳам зарар кўрган. У 80 сатрдан иборат. «Билга хоқон» битигтошида «Култегин» битигтошидаги 41 сатр такрорланган.

дгорликларни бутун дун туркийшунослари илмий жиҳатдан ўрганмоқда. В. Томсон ва В. Радловлардан кейин С. Е. Малов, С. Г. Кляшторний, И. В. Стеблева, Ҳ. Ўрхун, Т. Текин, Нажиб Осим, Г. Айдаров, ўзбек олимларидан А. Рустамов, Ф. Абдураҳмонов, Н. Раҳмоновлар ўрганишган.

дгорликлар ҳозирги ўзбек тилига бир неча маротаба ўгирилган. А. П. Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида, Ф. Абдураҳмонов ва А. Рустамовлар «Қадимги туркий тил» китобларида ўша дгорликлардан намуналар келтиришган.

Руний зувдаги дгорликлар фақат тошга битилган эмас. уларнинг қоғозга, турли буюмларга зилган намуналари ҳам бор. Масалан, «Ирқ битиги» («Таббирнома») қоғозда зилган. Уни венгр олими А. Стейн Шарқий Туркистондаги Дунхуа манзилдан топган (1907 йил).

Рун зувлари Талас водийсидан ҳам топилган. У ҳозирги Авли -ота ва Тароз шаҳри яқинида бўлган қоялардаги зувлардир.

Шунингдек, кумуш кўзачаларга зилган руний зувлар Сибирь ўлкасидан ҳам топилган. Эрмитаж (Санкт-Петербург)да сақлана тган 2 та кўзача шу ҳақда маълумот беради.

Минусинск музейида эса терига зилган руний битиклар мавжуд.

Ойна, қайиш тўқаси, қоғозга зилган бошқа руний зувлар ҳам кўп.

Турфон (Шарқий Туркистон)дан Ле Кок томонидан топилган руний зувлар орасида эски форс тилидаги битиклар ҳам мавжуд.

Вена (Австрия) музейида сақлана тган олтин идиш-товоқларда ҳам руний зувдаги дгорликлар бўлиб, улар бажанақ (печенег) тилида зилган.

Ҳоча зилган рун битиклари намуналари Эрмитажда сақланади.

дгорликлар қайси мавзуларда баҳс юритади? Бу мавзуларнинг бадиий таҳлили қай тарзда кечади? Уларнинг аҳамияти нимада? Бу саволларга жавоб бериш учун бевосита обидалар матнига мурожаат қилайлик.

Сўзни «Тўнюқуқ» битигтошидан бошлайлик. Тўнюқуқ – шахс номи. У иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқонининг маслаҳатчиси ва саркардаси бўлган.

Тўнюқуқ «Турк Билга хоқон давлатида бу битигни э-дирдим» дейди. Билга хоқон Элтариш хоқоннинг ўғли эди.

Битигтошдаги воқеалар Тўнюқуқ тилидан ҳикоя қилинади: «Мен—Доно Тўнюқуқ эрурман. Табғач давлатида тарбияландим. Турк халқи табғач давлатига бўйсунар эди...»

Сўнг туркийларнинг ўз эркини қўлдан бериб қўйишларининг сабаби айтилади: «Турк халқи бошбошдоқликка, ўзибўларчиликка, бепарволикка йўл қўйди... ўзининг хони билан бирга бўлмади».

Мустамлака азоби, ўзга халқлар етказган зулм дгорликда қисқа ва лўнда, аммо ниҳоятда таъсирчан тарзда ифодаланади:

«...Табғачга таслим бўлганлиги учун тангри, ўл деган шекилли, турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади. Турк Сир халқи ерида бирорта ҳам уруғ қолмади».

Ана шундай мусибат халқнинг бирлашмоғини, якдиллик билан ҳаракат қилмоғини тақозо этар эди. дгорликда Тўнюқуқ халқ етакчиси, доно маслаҳатчиси, кучли ва ботир саркарда сифатида намо н бўлади.

У етти юз кишини бирлаштириб, «шад» деган унвон олади. Бу турк хоқонлигидаги энг олий даражадаги унвонлардан бири эди.

Тўнюқуқ Бўғу тархон ҳамда Элтариш хоқонлар билан бирга мамлакат мустақиллиги, эл-юрт фаровонлиги, юрт осойишталиги, чегаралар дахлсизлиги учун тинимсиз кураш олиб борди. У бу курашларнинг олдинги сафида эди. Аммо душманлар ҳам тинч ўтирмади. Улар кучларни бирлаштириш пайига тушишди.

Тасвир давомида вазиятнинг кескинлашиб бориши, бунинг натижасида Тўнюқуқ шахсиятидаги кучли нуқталарнинг тобора кенгроқ очилишини кузатиш мумкин. Хусусан, буюк саркардаларга хос бўлган таваккалчилик, довиюраклик, жасорат, журъат, баъзан ниҳоятда кескинлик, чўрткесарлик, айни вақтда босиқлик, вазминлик хислатлари бу тасвирларда аниқ кўриниб туради. У катта тажриба эгаси сифатида намо н бўлади. («Хоқоним муваффақият қозонгани учун, мен ўзим муваффақият қозонганим учун давлат ҳам давлат бўлди, халқ ҳам халқ бўлди, ўзим чол бўлдим, улгайдим».)

Тўнюқуқ баҳодир ва жасоратли шахсина эмас, айни пайтда ўз атрофидагиларнинг мустаҳкам жипслигини таъминлайдиган, ягона мақсад йўлида халқни бирлаштиришнинг

уддасидан чиқадиган бошлиқ сифатида ҳам намоён бўлади. У одамларнинг кўнглидан кечатган ўйларни нозик даражада ҳис этади. Шу билан бирга уларнинг қалбларига таъсир этиш йўллари ҳам яхши билади. Шунга кўра, у Ватан ва юрт тақдирини, халқининг келажагини ўз қардошларига буюк ҳавотир билан етказганида оз сонли кўшини ҳаракатга келади. Натижада кўп сонли душман тор-мор бўлади.

Тўнюқуқ буюк ватанпарвар шахс тимсолидир. Унинг ўз ватани, хоқони, кўшини, халқи билан фахрланиши, уларнинг борлигидан ўзини бахтиёр сезиши дгорлик матнига пухта сингдирилган.

Ҳатто душманнинг «хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси донишманд экан» деган баҳосида ҳам шу руҳ мавжуд. Тўнюқуқнинг хотиржамлиги эса «халқнинг томоғи тўқ эди» жумласи орқали ифодаланган.

Душманнинг туркийлар устига ҳужум уюштириш ҳақидаги ваз ниятини эшитган Тўнюқуқ «тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади» деб нидо қилади. Бу ўринда унинг ўз тақдирини халқ ва юрт тақдири билан яхлит ҳолда тасаввур қилишини яққол кўраимиз.

Тўнюқуқ маънавиятидаги энг асосий нуқта шундай ифодаланади: «Бу турк халқига қуролли душманни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим».

Тўнюқуқ обидаси ватан ҳақидаги мадҳиядир. У воқеий ки бадий асар бўлишига қарамай, унда ҳаёт ҳақиқати, тарихий ҳақиқат ўз аксини топган.

Туркий қабила ва элатларнинг ўзаро таллашиб-тортишишлари ҳам, ташқи душман билан бўлган аҳвсиз курашлар ҳам аслида тарихий ҳақиқатдир.

Элтариш, Бўғу, Билга хоқонлар ҳам тарихий шахслардир. Асарда тилга олинган кўплаб қабила, уруғлар тарихда мавжуд бўлган, уларнинг бир қисми ҳозир ҳам алоҳида халқлар ва миллатлар таркибида яшаб келмоқда.

дгорликда мурожаат, ундов, чақириқ етакчилик қилади. Тўнюқуқ табиатида тушқунлик, иккиланиш мутлақо кўринмайди. Унинг ҳаракатларида, сўзларида ўзига ҳамда бутун халқига буюк ишонч балқиб туради. Худди шу ҳолат унинг габаларига асосий омил бўлади.

«Тўнюқуқ» битигтоши — композицион жиҳатдан етук асар. Унда ўзига хос бошланма, воқеалар ривожини, хотима мавжуд. Шу композициянинг ўзида ҳам катта бадийлик бор. Бу мақсад тўлалигича амалга ошган.

дгорликнинг тил хусусиятлари эътиборга лойиқ. У VIII асрдаги адабий тил намунасидир. Асар тилидаги қўплаб сўзлар ҳозирги ўзбек тилида айнан қўлланилади. Бир қисм сўзларда озгина товуш ўзгаришлари юзага келган, яна бир тоифа сўзлар эса бугунги истеъмолдан чиқиб кетган.

лгорликда ўрни-ўрни билан сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланиши сезилади. Шунингдек, мажоз, матал, мақоллардан фойдаланиш кучли:

«Табғач, Ўғуз, Хитой — бу учови қамал қилса, қамалда қолажакмиз. Унда вужудининг ичу ташини — молу жонини топширган кишидай бўламиз. Юпқа йиғин тор-мор қилишга осон эмиш, ингичка йиғин узишга осон эмиш. Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўғон бўлса, узадиган баҳодир эмиш».

Асарда олтинга «сарик», кумушга «оқ», туяга «эгри» сингари эпитетлар — сифатлар қўлланган. Ундаги асосий тасвир воситаси аллитерациядир. Аллитерация — товушлар уйғунлиги, асосан, бир хил товушларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиган оҳангдорликдир. Унда унли ва ундош товушлар такрорланиши мумкин.

*Ўнгра қитайнийи Ўлуртачи терман,
Бани Ўғузунг Ўлуртачи — ўқ терман.*

Сўз такрори ҳам дгорликда кўп учрайди:

*Табғач қаған яғимиз эрти
Ўн ўқ қағани яғимиз эрти.*

Асардаги ўзига хос тасвир усулларидан яна бири воқеа-ҳодисаларга муайян ндашиш билан изоҳланади. Кўпинча бир неча воқеа-ҳодисалар ки улар билан боғлиқ деталлар кетма-кет саналади:

«Турк будун ўлти, алқинти, йўқ бўлди». Бу ердаги кетма-кет саноқ воқеа замиридаги даҳшатли мусибатни, кучли фожиани жуда рқин намо н этади. ки:

«Табғач, барданайин тег. Қитайин, ўнгдалайин тег. Бан йирдантайин тегайин». (Табғач, сен ўнгдан ҳужум қил! Хитой, олдиндан ҳужум қил! Мен чапдан ҳужум қилай!).

Бу ўғузлар орасидан келган кузатувчи нутқидан парча. У ўғузлар фикрини ифодаламақда. Бу ердаги саноқ душман томонидан солина тган таҳдид ва хавф-хатар доирасининг нечоғли катталигини тасаввур этишга имкон беради.

Буларнинг ҳаммаси Тўнюқуқ битигтошининг юксак ватанпарварлик руҳи билан суғорилган қадимий нодир бадий асар эканлигини яна бир марта тасдиқлаб туради.

Ўрхун-Энасой обидаларининг асосий қисми туркий хоқонликлар тарихининг бадий солномасидир. Уларнинг дастлабкилари юқорида айтилганидек, қабрларга қўйилган тошлардан иборат бўлган. Масалан. «Билга хоқон» битиги ҳам Йўлдуғ тегин қаламига мансуб. Битигда «Култегин» ва «Тўнюқуқ» обидаларига хос бўлган анъана — қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ғоясини улуғлаш асосий ўрин тутди.

дгорликларда инсон шахси ва айниқса, унинг эрки билан боғлиқ масалалар теран бадий таҳлил қилинган.

Битигдаги воқеалар Билга хоқоннинг шига боғлиқ ҳолда даврий изчилликда ифодаланган. Қаҳрамон ўн етти, ўн саккиз, йигирма икки, йигирма олти, йигирма етти, ўттиз, ўттиз бир, ўттиз уч, ўттиз тўрт, қирқ шиддаги воқеаларни эслатади. Аслида бу воқеалар бутун бошли бир халқ — туркийлар тарихидаги ниҳоятда жиддий бурилишлар ҳақида ҳикоя қилади.

Воқеалар Билга хоқоннинг ўн етти шидда танғут тарафга лашкар тортиши билан бошланади. Мана ғалаба ифодаси: «Танғут халқини енгдим, ўғлини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкни олдим».

Бу Билга хоқоннинг дастлабки ғалабаси эди. Матн мавзуси ҳарбий соҳага алоқадор. Шунинг учун асосий фикр давлат, қўшин, ҳарбий салоҳият устида боради.

дгорликда турли-туман жой, қабила номлари тилга олинган. Булар матнга ҳаққонийлик, ростгўйлик руҳини сингдириб туради, сўзловчининг фикрларини далиллайди. Матнда олти чуб суғдак халқи, табғач, басмил, идиқут, чик халқи, қирғиз, қорлуқ, тўққиз ўғуз, турк татаби — тургаш каби қабила ва уруғ номлари; Бўлучи, Бешбалиқ, Тамғудук бош, Тўғу балиқ, Антарғу, Чуш, Азганти кадаз, Мағи Қўрғон, Идар бош, Кўгман йиш, Сўнга йиш, Олтин йиш сингари жой номлари; Кам, Иртиш, Туғла (Тўли) сингари дар номлари учрайди.

Булар аслида тарихан мавжуд номлардир. Ана шу ҳолат дгорликни тарихий услубда яратилган асарлар сирасига киритиш мумкинлигига далолат беради.

Асарда алоҳида бадий тафсилотларни қаторлаштириш, муаллиф нутқида саноқ оҳанги етакчилик қилади. Масалан, қабила номлари (басмил, идиқут), муқаддас тушунчалар

(тангри, муқаддас ер-сув, отам хоқон руҳи), қариндошлик атамалари (боласини, бекасини), киши танасининг аъзолари (сочини, қулоғини, ноғини кесди) ва бошқалар.

Билга хоқон обидасида ҳам — параллелизмлар, қи слашлар асосий ўрин тутди.

«Йигирма икки шимда Табғач томон лашкар тортдим. Чача сангуннинг саккиз туманлик қўшини билан урушдим. Қўшинини ўлдирдим». (Қадим Японияда ҳам Сўғун — самурай, баҳодирлик унвони — таҳр.)

«Йигирма олти шимда Чик халқи Қирғиз билан душман бўлди. Кам дар сини кечиб ўтиб, қирғиз томон лашкар тортдим. Ўрнанда жанг қилдим. Қўшинини тор-мор қилдим. Аз халқини таслим этдим».

«Йигирма етти шимда яна Қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботими қорни риб, Кўгман (Саян) йишга кўтарилиб, Қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишда жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Ўша йили Тургаш тарафга, Олтин йишни ошиб ўтиб, Иртиш дар сини кечиб юриш қилдим. Тургаш халқини уйқуда босдим. Тургаш хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.

Бўлучида жанг қилдик. Хоқонни, ябғусини, шадини ўшанда ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим».

Учта парча матнда кетма-кет келган. Улар йигирма икки, йигирма олти ҳамда йигирма етти ш билан боғлиқ.

Улардаги воқеалар тизимини гуруҳлаш мумкин:

- а) қаҳрамоннинг муайян ши;
- б) воқеа содир бўлган жой;
- в) воқеанинг моҳияти;
- г) натижа.

Дастлабки парчада бу 22 ш билан боғлиқ, воқеа содир бўлган жой эса Табғачлар томони. У ерда Чача Сангун деган машҳур саркарда билан жанг қилиниши воқеа моҳиятини англатади. Натижа эса қўшин билан урушиб, уни ўлдириш билан якунланган.

Кейинги босқич йигирма олти ш билан алоқадор. Бу ерда воқеа содир бўлган жой Кам дар сидан кейинги Урпандир. Воқеа моҳиятини жанг ташкил қилади. Натижа ҳам ўхшаш: қўшин тор-мор қилинган, Аз халқи таслим бўлган.

Охирги парча ҳам худди шу хилда тузилган. Фақат тафсилот анчагина кенгайтирилган. Воқеа моҳияти ва натижага кўпроқ эътибор берилган.

Сўзлар такрори дгорликдаги асосий тасвир воситаларидан биридир:

*Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб турдим,
Ўн тўққиз йил хоқон бўлиб турдим,
Давлатни тутиб турдим.*

Шу мисолимизда ўн еттита сўз иштирок этган бўлса, улардан олтитасигина бир мартадан қўлланган, холос. Аммо сўзлар такрори матнда ғализлик туғдирмаган, аксинча, муаллиф фикрининг таъкидланишига алоҳида урғу билан кўринишига рдам берган. Буларнинг барчаси дгорликларнинг жуда катта маърифий ҳамда бадиий-эстетик аҳамиётга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Савол ва топшириқлар

1. Тошга битилган битикларнинг Ўрхун-Энасой обидалари номини олишига сабаб нима?
2. Улар қачон топилган?
3. Уларни ўрганиш билан шуғулланган олимлар номини биласизми?
4. дгорликлар қандай мавзуларда яратилган?
5. Тўньюқуқ сиймосига тавсиф бериш учун тай рланинг. У қандай образ?
6. Тўньюқуқнинг буюк шахсга хос хислатларини кўрсатувчи матн парчаларини белгиланг.
7. Тўньюқуқнинг куйинчаклиги, ўз ўй-фикрини бошқаларга хавотир билан етказа олиши матнда қай тарзда ифодаланган?
8. Тўньюқуқнинг ўз ватани, қўшини, халқи билан фахрланиши – ифтихори матнда қайси сўзлар билан тасвирланган?
9. «Хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси донишманд экан» деган баҳо кимларга нисбатан қўлланган? Унинг душманга нисбатан қўлланишида қандай маъно бор?
10. Мажмуада берилган Тўньюқуқ битигтоши битнига хос қийин сўзлар луғатини тузинг.
11. Матндаги асосий қисмларни ажратишга ҳаракат қилинг. Ҳар бир қисмга сарлавҳа топинг.
12. дгорликлардаги халқ мустақиллиги, она юрт дахлсизлиги, шахс ва эрк ғояси ифодаланган ўринларни белгиланг. Уларнинг қандай сўзлар билан тасвирланганига эътибор беринг.
13. Уйда «Тўньюқуқ — буюк ватанпарвар шахс» мавзусида қисқача иншо зинг.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЭПОС ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

Туркий халқларнинг бадий ижоди мозийнинг жуда қадим қатламларига туташади. Эрамиздан олдинги даврларда қ юнон тарихчилари аждодларимиз орасида мавжуд бўлган оғзаки ижод намуналари: эртак, ривоят ва афсоналар ҳақида айрим маълумотларни зиб қолдиришган. Шунингдек, эрамиздан олдинги Хитой тарихчилари ҳам туркийларнинг ўзига хос қўшиқ ва дostonлари бўлганини манбаларда қайд этишган.

Турли-туман тарихий маълумотларга таяниб туриб, Ўрта Оси ни эпослар бешиги деб номлаш мумкин. Эрамизгача бўлган V асрда яшаган Херодот Тўмарис билан боғлиқ воқеалар тафсилотини келтирган. Яна бир юнон тарихчиси Полиэн эса Широқ ҳақидаги афсона мазмунини зиб қолдирган.

Эрамиздан олдинги V аср охири, IV аср бошларида яшаган Ктесий (430–354 й.) ҳам яна бир ривоятни зиб қолдирган. Унинг маълумотлари тарихчи Апеллодор (эрадан олдинги I аср) нинг «Тарихий кутубхона» асари орқали етиб келган. Ба ндан кўринишича, «Зарина ва Страингия» ривоятининг мазмуни «Тўмарис» ривоятига яқин келади. Бу ривоятдаги асосий мавзу қаҳрамонлик ва севги-муҳаббатдир. Зарина аслида шак қабиласи ҳукмдорларидан бири бўлган. Қаҳрамонлик, журъат ва жасоратда, мардлик, донишмандлик, ишбилармонликда у бошқаларга намуна қилиб кўрсатилган.

Яна бир афсона Зориандр ва Одатида номлари билан боғлиқ. У ерда ҳам асосий воқеалар қаҳрамонлик ва ишқ-муҳаббат воқеаси асосида ривожланади. Бу афсонани эрамиздан аввалги IV асрда яшаган тарихчи Хорес Митиленский зиб қолдирган. Бироқ уларнинг шеърий ки насрий йўлда зилгани ҳақида ҳеч қандай ишоралар йўқ.

Бевосита зма ҳолда етиб келган энг қадимий дгорликлар Ўрхун-Энасой обидаларида, асосан, наср усули етакчилик қилади. Шунга қарамай, ўрни билан шеърий нутқнинг дастлабки куртаклари ҳам йўқ эмас. Фақат уларни қадимги туркий шеъриятнинг ўзига хос тури деб баҳоламоқ керак.

Қадимги насрий асарларнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Уларда ҳозирги насрдагидан фарқли жиҳатлар мавжуд. Ўрхун-Энасой битикларида воқеаларнинг атрофлича тасвири кўзга ташланмайди. Улар сюжетнинг ўзига хос шаклига эга. Воқеа қаҳрамонлари орасидаги зиддиятли руҳий кечинмалар равшан намо н бўлмайди. Уларда тасвирдан кўра ба нчилиқ етакчилиқ қилади. Бу нарса уларга оғзаки ижод, айниқса афсона, эртақларнинг таъсири кучли бўлганлигини кўрсатади. Қултегин, Тўнжук, Билга хоқон сингари қаҳрамонлар тасвирида бу ҳолат яққол кўзга ташланади.

Қаҳрамонлар ички олами, уларнинг руҳий дун си тасвири ҳали анча содда тарзда намо н бўлади. Бу мавжуд анъаналар ҳамда ижодий тажрибаларнинг ўша даврлардаги ҳолати билан изоҳланади.

Қадимги насрнинг ўзига хос намуналари қаторида «Олтин руқ»ни эслатиш мумкин. Унинг муаллифи Сингқу Сели Тутунгдир. Асар X асрда Бешбалиқда яратилган. Бешбалиқнинг ўрни ҳозирги Шарқий Туркистондадир.

Туркий адаби тдаги шеърият илдизлари ҳам жуда қадим замонлар заминиға уланади. Бизгача етиб келган қадимий намуналар орасида Моний ва Будда муҳитида яратилган шеърий парчалар ҳам бор.

*Тангри яруқ, кучлуг, билгака ялварар биз,
Ўтунур биз Кун, Ай тангрика.
Яшин тенгри нум қути
Мар мани фиришталарқа.*

Маъноси:

Нурли, қудратли, доно Тангрига лворамиз,
Қу ш ва Ой тангриларига ўтинамиз.
Яшин тангриси, ярамиш саодати
Мор Мани ва фаришталарға...

Маҳмуд Кошғарий асаридаги бадий парчалар гарчи XI асрда зиб олинган бўлса-да, яратилиш даврига кўра қадимий даврларга тегишлидир.

Эски манбаларда бизгача айрим адабий истилоҳ (атама) лар ҳам сақланиб қолган. Масалан: *қўшуғ* атамаси Маҳмуд Кошғарий асарида қайд этилган. У бу сўзни «қўшиқ», «қасида», «шеър» деб изоҳлайди. Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) ҳам бу атамани қўллайди:

*Бу туркча қўшиқлар тузатгим сенга,
Ўқурда унутма, дуо қил менга.*

«Такшут» атамаси буддага топинган туркийларда «шеър», «назм», «байт», «манзума» маъноларида қўлланган.

«Ир» (йир) ғазал, мақом, куй ўрнида қўлланган. Эски ўзбек тилида ҳам бу сўз истеъмолда бўлган:

*Туркона ир ирлағунча онинг
Куйдирди мени ялай-булоси.*

(Саккокий)

Қадимда қўлланган атамалардан яна бири «куг» дир. У куй, шеър вази маъносида келади. «Девону луғотит-турк»да унинг «шеър» маъноси ҳам бор.

*Куглар қамуғ тузулди.
Ивриш идиш тизилди.
Сенсиз ўзум узилди
Келгил, амул ўйнашим.*

(Шеърлар тугал тузилди.
Ичимлик ва қадаҳлар тизилди.
Сенсиз жоним узилди (қийналди).
Келгин, кўнгилни тинчитиб, шодланайлик.)

«Шлок» атамаси ҳам будда даври адаби тиида учрайди. У санскритча «шлока» сўзидан олинган. Унинг маъноси «манзума», «мадҳия» демакдир.

Шу ўринда қадимги даврларда яшаб ижод этган айрим адибларнинг номларини эслагиб ўтиш жоиз. Бизгача Апринчур Тегин, Кул Тархон, Сингу Сели Тутунг, Пратяя-Шири, Асиг Тутунг, Чусуя тутунг, Калим Кейси, Чучу, Йўллуғ Тегинларнинг номлари етиб келган. Булардан Апринчур Тегиннинг шеърлари Турфон матнлари орасида мавжуд бўлиб, у монийлик дини ғояларини ифодалайди. Уларнинг бири 12 мисрадан иборат бўлиб, тўртликлар шаклидадир.

*Бизинг тенгримиз эдгуси редни, тейур,
Бизнинг тенгримиз эдгуси редни, тейур,
Реднида йиг менинг элгу тенгрим, алшим, бекреким,
Реднида йиг менинг тенгрим, алшим, бекреким.*

(Бизнинг тангримиз эзгулиги жавҳардир, дерлар,
Бизнинг тангримиз эзгулиги жавҳардир, дерлар,

Жавҳардан ҳам яхши менинг эзгу танграм, алпим,
қудратим,
 Жавҳардан ҳам яхши менинг эзгу танграм, алпим,
қудратим.)

Энг қадимги шеърӣ асарлар муайян урф-одатлар, маросим ва эътиқодларга боғлиқ ҳолда яратилган. Масалан, «Тонг тангрисига мадҳия» деб шартли равишда номлаш мумкин бўлган қуйидаги шеърни кўрайлик:

<i>Танг тангри калти,</i>	5
<i>Танг тангри ўзи калти.</i>	7
<i>Танг тангри калти,</i>	5
<i>Танг тангри ўзи калти.</i>	7
<i>Турунлар, қамуғ беклар, қадашлар,</i>	10
<i>Танг тангриғ ўғалим...</i>	6
<i>Кўругма кун тангри,</i>	6
<i>Сиз бизни кўзадинг,</i>	6
<i>Кўрунугма ай тангри,</i>	7
<i>Сиз бизни қуртғаринг.</i>	6
<i>Танг тангри</i>	3
<i>Йидлиғ, йишарлиғ,</i>	5
<i>Яруқдук, яшуқдук,</i>	6
<i>Тангри, тангри,</i>	3
<i>Танг тангри</i>	3
<i>Йидлиғ, йишарлиғ,</i>	5
<i>Яруқдук, яшуқдук,</i>	6
<i>Тангри, танг тангри,</i>	5
<i>Танг тангри, танг тангри,</i>	6
<i>Танг тангри.</i>	3

М а з м у н и:

Тонг тангри(си) келди,
 Тонг тангрисининг ўзи келди.
 Тонг тангри келди
 Тонг тангрисининг ўзи келди.
 Турунлар, барча беклар, қардошлар,
 Тонг тангрисини мадҳ этайлик.
 Кўринган қу ш тангриси,
 Сиз бизни асранг,
 Кўринган ой тангриси,
 Сиз бизни қутқаринг.

Тонг тангри,
Ҳидли, ипорли,
руғ, қу шли,
Тангри, тонг тангри,
Тонг тангри, тонг тангри,
Тонг тангри.

Қўриниб турганидек, бу ерда қадимги аجدодларнинг ўзига хос дун қараши, урф-одатлари ва ишонч-эътиқодлари ўз аксини топган. Қадимги аجدодларимизнинг Қу ш ва Ойга, тоғ ва ўрмонларга, сув ва дарахтларга, айрим жониворларга (масалан, от, ит, бўри, айиқ) муқаддас нарсалар деб қарашгани яхши маълум. Бу шеърда ҳам Қу ш ва Ой тангрисининг номи эсланган. Асосий фикр Тонг тангриси ҳақида кетмоқда.

Шеърда сўзлар такрори муҳим ўрин тутди. Бу қадимги шеърятдаги ўзига хос хусусиятлардан биридир.

Дастлабки тўрт қаторнинг ҳар бирида, «Тонг тангри» жумласи ҳамда «калти» сўзлари такрорланяпти. «Ўзи» сўзи эса иккинчи ва тўртинчи мисраларда такрорланган.

Кейинги мисраларда ҳам ана шундай такрорлар асосий ўрин тутди. Бу ерда айрим товушлар такрорига ҳам эътибор тортилади. Юқоридаги тўртликда 8 та сўзнинг «т» товуши билан бошлана тгани, яна тўрт сўз таркибида ҳам унинг иштирок эта тгани шеърнинг муסיқийлигини, оҳангдорлигини оширган. Энди мисраларда бўғинлар сонига эътибор берайлик. Шеър матнидан кейин келтирилган рақамлар бўғинлар сонини англатади. Ҳозирги бармоқ вазнидан фарқли равишда у ерда барча мисралардаги бўғинлар сони тенг эмас. Мисрадаги бўғинлар 3 бўғиндан 10 бўғингача миқдорни ташкил этади.

Шу ўринда бандларнинг ҳам ранг-баранглиги кўзга ташланади. Маълумки, банд муайян қофия тартибига эга бўлган мазмун ва оҳанг жиҳатидан тугалланган, мусиқийликни юзага келтирувчи шеър бўлагидир. Шарқ шеърятисида икки мисрадан 10 мисрагача бўлган бандлар учрайди. Икки мисрали бандлар – маснавий, уч мисрали бандлар – мусаллас, тўрт мисрали бандлар – мураббаъ, беш мисрали бандлар – мухаммас, олти мисрали бандлар – мусаддас, етти мисрали бандлар – мусаббаъ, саккиз мисрали бандлар – мусамман, ўн мисрали бандлар – муашшар деб юритилади. «Девону луфотит-турк»да банднинг мураббаъ шакли кўп учрайди.

Қадимги туркий шеърият, асосан, бармоқ вазнида битилган. XI асрдан бошлаб аруз вазнининг кенг қўллана бошланганлигини кўрамыз. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билег», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари арузда битилган. Кейинчалик аруз мумтоз адаби тимиздаги асосий вазнга айланган.

«Девону луғотит-турк»даги шеърий парчаларнинг ғоявий-бадий хусусиятларини кузатиш қадимги шеъриятимизда жиддий шаклланиш ва ривожланиш жара ни бошланганидан далолат беради. Энг аввало уларнинг мавзу доираси ниҳоятда кенгайиб борганлигини кузатиш мумкин. Уларда инсон ва табиат муносабатлари, табиат ва жамиятдаги ўзгаришлар, айниқса, инсон руҳияти тасвири етакчилик қилади.

Бу даврда меҳнат ва маросим билан боғлиқ шеърларнинг кўп учраши ҳам мазкур фикрни тасдиқлайди. Шунингдек, қаҳрамонлик қўшиқлари тез-тез кўзга ташланади. Тасвирларда бадий воситаларнинг хилма-хил шаклларида маҳорат билан фойдаланилган. Сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланилиши, рамзий ифодалар кучлироқ мавқе тута бошлайди. Энг кўп қўлланадиган тасвирий воситалар қаторида сифатлаш, ўхшатиш, муболаға, жонлантиришни кўриш мумкин. Шунингдек, ритмик ҳамда нутқий параллелизмлар ҳам анча салмоқли ўрин тутаяди.

Қофияларда феъл сўз туркумига оид сўзлар кўпроқ учрайди. Бу туркий тил, жумладан, ўзбек тилининг гап қурилишига боғлиқ. Туркий тилда гаплар, асосан, эга билан бошланиб (унинг аниқловчиси бўлмаса), одатда кесим билан якунланади. Кесим эса кўпинча феъл билан ифодаланади. Шунга кўра ҳам қадимги шеъриятимизда қофияларда феълнинг фаол иштирок этиши тасодифий эмас. «Мажмуа» да келтирилган «Қиш билан з» мунозарасидагина «Келди эсин эснаю», «Тумлуғ келиб қапсади», «Қиш яй била тўқушти», «Қиш яйғиру савланур», «Ул қар қамуғ қишин инар», «Қар, буз-қамуғ эрушди», «Урди булит инграшу», «Ай, қўпуб эвлануб», «Қақлар қамуғ кўларди», «Яғмур яғуб сочилди» каби тўртликларда шундай қофиялар бор. Албатта, уларда инверсия ҳодисаси ҳам кузатилади. Инверсия лотинча, «ўрин алмаштириш» деган маънони билдиради ҳамда сўзларнинг гаптаги ҳолати, тартибининг ўзгартирилишини англатади. Тингловчининг эътиборини асосий маъно таши тган

сўзга тортиш, хабар, сўроқ, буйруқнинг маъно нозикликларини янада бўрттириброқ кўрсатиш, шунингдек, ҳис-ҳаяжон кучини таъкидлаш инверсиянинг асосий мақсадидир.

Мисолларни кўрайлик:

*Қўйди булит яғмурин,
Кериб тутар ақ тўрин,
Қирға қўёди ул қарин,
Ақин ақар инграшур.*

Бу ерда одатдаги гап қурилишидан фарқли жиҳатлар очиқ кўзга ташланади. Унда кесимлар олдин, эгалар кейин келмоқда. Аммо ана шу гап қурилиши ягона тизимга тушиб, шеърий оҳанг ва вазни яратишда ҳам, ундаги фикрни рўйга чиқаришда ҳам асосий восита бўлмоқда. Яна бир қадимий шеърда дарахт бундай дейди:

*Сандан қачар сандилач,
Манда тинар қарлиғач,
Татли утар сандуғач,
Эркак-тиши учрашур.*

Одатдаги нутқда бу қуйидагича шакл оларди:

*Сандилач (саъва) сандан қочади,
Қарлиғач (қалдирғоч) менда тин олади.
Сандуғач (булбул) тотли-тотли сайрайди.
Қушларнинг нар, модалари менда учрашадилар.*

Демак, бу ерда инверсия қофия ва вазн талаби ҳамда фикрни нозик бадий шаклда ифодалаш эҳтиёжи туфайли юзага келган.

Авлодлар тажрибасини давом эттириш бадий фикрнинг ҳам тақомилига олиб келди. Кейинги асрларда қадимги анъаналарнинг янгича шакл ва усулларда намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Қадимги эпосни қандай тасаввур қиласиз? Улар насрда яратилганмики назмдами?
2. Қадимги эпик асарлар ҳақидаги маълумотлар қайси китобларда учрайди?
3. Энг қадимги ижодкорлардан кимларнинг номлари сақланиб қолган? Улар қандай асарларни яратишган?

4. Бизгача етиб келган энг қадимги адабий атамалардан қайсиларини биласиз? Уларнинг ҳозирги муқобиллари қайсилар деб ўйлайсиз?
5. Қадимги шеърятнинг вазллари ҳақида нима дея оласиз?
6. «Ўрта Оси — эпослар бешиги» ифодасини изоҳланг.
7. зма ҳолда нисбатан тўла етиб келган энг қадимий обидаларга нималар киради?
8. Маҳмуд Кошғарийнинг асари XI асрда зилган. Нима учун ундаги асарларни қадимги даврларга алоқадор деймиз?
9. «Тонг тангрисига мадҳия»да қандай қадимий ишонч ва эътиқодлар акс этган?
10. Қофияда феъл сўз туркумининг кўп қўлланишига сабаб нима?
11. Қадимги дгорликларнинг замонамиз учун аҳамияти нимада деб ўйлайсиз?

ҚАДИМГИ ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСЛАРИ

«ТҶМАРИС» АФСОНАСИ

Адаби тнинг бош вазифаси инсон қалбида эзгуликка муҳаббат, вузликка нафрат уйғотишга қаратилган. Гўзаллик, адолат, тинчлик-осойишталик, бахт-саодат, яхшилик, мурувват, покизалик, фаровонлик, мустақиллик, эрк, озошликнинг адаби тда улғуланиб, уларга зид ҳодисаларнинг қораланиши бежиз эмас. Бу ҳол жуда қадим тарихга эга. Бизгача етиб келган илк оғзаки ижод намуналари шундан далолат беради. Улар орасида «Тўмарис» ва «Широқ» ривоятлари алоҳида ўрин тутади.

Тўмарис ҳақидаги ривоят Херодотнинг (эр. ав. 484–425) «Тарих» китоби орқали етиб келган. Херодот бу афсонанинг қисқача ба нинигина келтирган холос. Унда эрамиздан олдинги олтинчи асрда Эрон шоҳи Кирнинг массагетлар (масоғутлар) устига тажовузи ҳамда Тўмарис бошчилигидаги туркий қабилаларнинг Ватан учун мардонавор кураши акс этган. Тўмарис бизгача етиб келган афсоналар орасидаги энг қадимги а л тасвиридир. Атоқли олима Фозила Сулаймонова юнонлар Тўмарис деб атаган бу қаҳрамонни Тумор деб номлади. Бу фикрда жон бор.

Воқеалар қадимги Ўқуз (ҳозирги Амудар) дар си кирғоқларида юз берган. У ерда массагет қабилалари яшар эди. Тўмарис шу қабилла подшосининг хотини бўлиб, эри вафот этгач, юртни идора қилиш унинг зиммасига тушади.

Эрон шоҳи Кир массагетлар юртига кўз олайтиради. Ниятига эришиш йўлида Тўмарисга уйланмоқчи бўлади. Аммо оқила ва зукко Тўмарис форс шоҳи режасини яхши фаҳмлайди. У алдовга учмасдан золим подшонинг маккорона таклифини рад қилади. Шундан сўнг Кирнинг вуз ниятлари очиқ кўринади. У тажовуз йўлига ўтади.

Бу ўринда Тўмариснинг оқила ва тадбиркорлиги намо н бўлади: У Эрондай кучли давлатни енгиш қийинлигини тушунади, урушнинг олдини олишга ҳаракат қилади. Аммо Кир вуз ниятидан қайтмоқчи эмас эди.

Тўмарис яна мардона йўл танлайди. Урушга ҳозирлана-
тган Кирга дар устига кўприк қуриш машаққати беҳуда-
лигини тушунтириб хат зади ва уруш майдони ўзи томонида
бўлишини таклиф қилади.

Кирнинг Крез исмли маслаҳатчиси шоҳга шундай дейди:
«Эй Кир, агар сен ўз қўшиним қирилиб кетмасин десанг,
фикримни айтаман. Сен уларнинг инсон эканликларини ва
тақдир ҳамиша ҳам бир хил бўлавермаслигини билсанг, у
ҳолда қулоқ сол! Агар биз душманни ўз еримизга ўтказсак-
да, енгилсак, подшоҳлигингдан батамом айрилсан. Чунки
ғолиб чиққан душман мамлакат ичкарасига интилади. Агар
душман ерига ўтиб, ғалаба қилсанг, олдинга интилсан, лекин
уларни ҳамма ерда таъқиб қилиш даражасида енга олмайсан.
Хотин кишидан енгилсак, чидаб бўлмас номусга қолсан.
Шунинг учун, яхшиси, биз Тўмарис айтган ерга борайлик-
да, уни енгишга ҳаракат қилайлик. Менимча, массагетлар
ноз-неъматнинг лаззатини эронийлардай билишмайди.
Шунинг учун биз шаробни аямасдан, моллар сўйиб, катта
зи фат тай рлайлик-да, яроқсиз аскарлардан бир қисмини
қолдириб, орқага қайтайлик. Сўнг ўзимизни ғалаба билан
шарафлайлик».

Крез айтган бу гаплар замирида Кир ва унинг ҳамтовоқ-
ларига хос бўлган маккорлик, алдамчилик, номардлик,
ҳийлакорлик жуда очиқ кўриниб турибди.

Тўмарис ва Кирнинг шахсий хислатлари мутлақо қарама-
қарши. Тўмарисга журъат ва қатъият хос бўлса, Кирда бир
оз ишончсизлик, ҳатто қўрқув бор. Шунинг учун ҳам у
ўғли Камбизга «Агар урушдан қайтмасам, Крезнинг мас-
лаҳати билан шоҳлик қилсан», деб васият қилади. Ваҳо-
ланки, Тўмарис жанг олдидан ўз ғалабасига қатъий ишонади.
У ҳатто ўғли асир тушганида ҳам бу ишончини асло камай-
тирмайди. Бунини Тўмариснинг Кирга айтган қуйидаги фикр-
лари ҳам тасдиқлаб туради:

«Эй қонхўр Кир, узум суви рдамида бўлган бу воқеадан
хурсанд бўлма. Сен ўғлимни жанг майдонида эмас, найранг
билан қўлга олдинг. Энди қулоқ сол, сенга бир яхши
маслаҳатим бор. Ўғлимни менга топширгин-да, қилган ишинг
учун жазоланмасдан юртингга жўна. Йўқса, массагетлар
тангриси номи билан қасам д қилиб айтаманки, сен очкўз
юҳонинг қонга ташналигингни қондираман».

Бу сўзларда ўзига ишонч ва қатъият, кескинлик, ҳатто шафқат ва мурувват яққол кўринади. Айни пайтда аҳдида қатъий туриш устуворлик қилади.

Тўмарис феъл-атворидаги бу хислатларни ёзувчи Миркарим Осим «Тўмарис» ҳикоясида янада очиқ гавдалантиради. М. Осим мазкур қадимги афсонани қайта ишлаш асосида ўз ҳикоясини яратган. Унда айрим ўзгаришлар ва кўпгина бадий тўқима мавжуд. Жумладан, асар қаҳрамонларининг айримлари бир оз бошқачароқ номланган (Спарганис–Сипарангиз, Кир–Кайхусрав), жой номлари бир оз ўзгартирилган ки янгилари киритилган (Аракс–Ўқуз, Марғи на, Сўғдия, Яксарт). Афсонада фақат массагетлар тангриси дейилган бўлса, Миркарим Осим Қу ш тангриси деб аниқлик киритган.

М. Осим афсонадаги айрим нозик нуқталарни жуда теран ва тийрак кузатган, ўз қаҳрамонларининг ички оламини бадий тадқиқ этишда улардан моҳирона фойдаланган. Биргина мисол: Кирнинг маслаҳатчиси Крез жанг майдонида яроқсиз аскарлардан бир қисмини қолдириб кетишни таклиф қилади. Кир ҳам буни ҳеч иккиланмай қабул қилади. Миркарим Осим Кирнинг ўз аскарларига нисбатан ана шундай бепарво, лоқайд, пасткашлиги одатига Тўмариснинг инсонпарварлигини зид қўяди.

Афсоналарда Тўмарис ва бошқа қаҳрамонларга хос айрим фикрларгина кўзга ташланса, Миркарим Осим ана шу қирраларни янада бўрттириб, кучайтирган. зувчи ҳикоясида уларни яхлит бадий образ сифатида тасаввур этамиз.

Афсона тарихий воқеаларнинг оддий ба нидангина иборат эди. Адиб уларни саънат қонуниятлари асосида бадий тасвирлайди. Афсонада воқеа содир бўлган фасл маълум эмас. Миркарим Осим уни баҳор фасли билан боғлаб, тўй маросими тасвирини ҳам киритади. Бу билан у воқеалар ривожини мантиқий далиллайди. Айниқса, келинни кутиб олиш, бунда қариялар иштироки, гулхан қиш, меҳмонларга эҳтиром, куй ва қўшиқлар ижроси, келин ва ку в кураши ҳикояга жонли руҳ бағишлаб тарихий колоритни кучайтиради.

Афсонада табиат тасвири йўқ. Адиб эса табиат манзараларини воқеалар ривожига уйғун ҳолда тасвирлайди. Тўй билан боғлиқ ҳолда чўлдаги баҳор табиатини кўрсатса, уруш даҳшати олдида ҳавонинг айниб, қум бўрони бошланганлигини ҳикоя қилади. Бевосита уруш ҳолати з фаслига кўчирилади.

Шубҳасиз, ҳикояда ҳам Тўмарис етакчи мавқе тутди. Афсонада Тўмариснинг оналик туйғулари фақат ўғлининг асир тушиш воқеаси билан боғлиқ ҳолда кўзга ташланган эди. Адиб ана шу нуқтага кўпроқ урғу беради: «Ўғли билан келинига қараб, Тўмариснинг севинчи ичига сиғмас эди».

ки «Сипарангиз ва унинг сафдошлари ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Тўмариснинг ва барча а лларнинг юракларини ўқдек тешиб ўтди. Руҳий азобнинг зўрлигидан уларнинг кўзларига ш ҳам келмай қолди».

Тўмарисга хос босиқлик ва шиддат, қатъият ва журъат, мардонаворлик ва юртсеварлик ҳам ана шу тарзда очиб берилган. Айни пайтда душман қи фаси тасвири ва талқинида ҳам ўзига хос бўёқлар топилган.

Муҳими, Миркарим Осим қадимги урф-одатлар, эътиқод ва ишончлар тасвирига кенг ўрин берган. Юқорида буларнинг бир қисмини эслаган эдик. Яна айрим мисолларни келтирайлик. Тўмарис «массагетлар назарида худоларнинг худоси бўлган Миҳрага сиғина бошлади:

«Эй, бутун мавжудотни, еру кўкни, сув ва ўтни яратган Қу ш тангриси! Сен кўзингни очсанг, олам нурга тўлади, кўзингни юмсанг, ер юзини қоронғулик лашкари босади. Одамларга ўт берган сен, дар ларни тоширган, экинзор ва ўтлоқларга сув берган ҳам сен! Қўй ва кийикларни кўпайтирган, дон-дунга барака берган ҳам сен! Эй, улуғ Қу ш тангриси, бизни эронийларга хор қилма, дилмизга ғайрат, билагимизга қувват ато қил, юрагимизга ўч оловини сол! Қиличимизни ўткир қил, токи юртимизни о қ ости қилган маккор душманни тор-мор айлаб, қуллик балосидан халос бўлайлик!»

Осмондаги бургут тасвири ҳам ана шу ҳодиса билан боғлиқ:

«Шу пайт тип-тиник осмонда бир бургут қанотларини кенг йиб, улар устида айлана бошлади. Қурулли йигит-қизлар бошларини кўтариб, унинг парвозини томоша қилдилар. Ҳамма кўзлар чақнаб, юзлар ришиб кетди, чунки уларнинг эътиқодида бу яхшилик аломати эди...»

Ҳикояда Кир (Кайхусрав) қонхўр ва вуз босқинчи, тажовузкор ҳукмдор сифатида кўзга ташланса, Тўмарис тадбиркор ва оқила а л, инсонпарвар, юртсевар, ўз юрти ва халқи ғами билан яшайдиган бошлиқ сифатида кўринади. Умуман, бу афсона вузлик, маккор, босқинчиликни қаттиқ қоралаб, ватанпарварлик, эзгулик, тинчликни улдуғлашга қаратилган қадимги озаки ижод намунасидир.

Бу ривоятнинг қадим аجدодлар давридан бугунги кунгача етиб келиши ҳам ана шу эзгулик тантанасининг тараннуми билан боғлиқ. Бу афсона ҳозирги авлодни, айниқса шларимизни қаҳрамонлик, юртсеварлик, мардонаворлик, ҳалоллик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Унинг аҳамияти ҳам ана шунда.

Ўзбек ҳалқ оғзаки ижодига мансуб «Ойсулув» достонида «Тўмарис»нинг ўзига хос акс-садолари мавжуд.

Савол ва топшириқлар

1. «Тўмарис» афсонаси бизгача қай тарзда етиб келган?
2. Афсонада акс этган географик ва этник номларни дафтарингизга қўчиринг. Уларнинг ҳозирги ҳолатини белгилашга ҳаракат қилинг.
3. Тўмарис шахсига хос бўлган фазилятларни белгиланг. Уларни мажмуадаги матн материаллари билан далилланг.
4. Тўмарисдаги юрт муҳаббати, ватанпарварлик, эрксеварлик қайси ўринларда тасвирланган? Тасвирда қўлланилган сўзларга эътибор беринг.
5. Кир ва унинг ҳамтовоқларига хос бўлган вузликлар нималардан иборат? Бу вузликлар акс этган ўринларни белгиланг.
6. Тўмарис ва Кир образларини қи сланг. Улар характеридаги ўзаро фарқларни аниқланг.
7. Сиз Тўмариснинг ватанпарварлигини қандай баҳолайсиз? Уни ўзбек адаби тидаги қайси образларга қи с-лаш мумкин?

«ШИРОҚ» АФСОНАСИ

Ватан ва ватанпарварлик тушунчалари одамзод ўзини англаган даврлардан бери мавжуд. Ибтидий кишиларнинг ўзлари яшаган ғор, ўрмон ва бошқа бошпаналарини алоҳида эътибор билан безатганлари, бошқаларнинг манзил ва масканларидан ажралиб туришига ҳамда даҳлсизлигига алоҳида аҳамият берганлари археология фанидан яхши маълум. Бу тушунчалар бадий адаби тида ҳам ўз ифодасини топа борганига шубҳа йўқ.

Бадий ижод зма даврга етиб келгунича жуда узоқ тарихий тараққи т йўлини босиб ўтган. Уларнинг қўпчилиги, табиийки, зув давригача етиб келмаган: бир қисми тамомила

хотирадан ўчиб, тарих саҳнасида тушиб кетган, яна бир қисми оғиздан-оғизга ўтиш жараҳида қисқариб, бошқа асарлар таркибига сингиб кетган, яна бир қисми эса муайян замонлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий-эстетик талаблар натижасида тубдан ўзгариб кетган.

Энг қадимги афсоналар ҳақида ҳам ана шундай дейиш мумкин. Бобокалонларимиз томонидан яратилган қадимий афсона ва эртаклар, оғзаки ижод намуналари (гап эрамиздан олдинги даврлар устида боряпти) бизга бахтли тасодифлар билан зукко донишмандлар хизмати туфайли етиб келган, Улар аксари ҳолларда айрим парчалар ки қисқартирилган баъзилар тарзида сақланиб қолган. «Тўмарис», «Широқ», «Зариадра ва Одатидра», «Аморг ва Спаретра», «Стриангий ва Зариния» каби қисса, афсоналар тарихнинг ана шундай туҳфаларидир.

Булар орасида «Широқ» афсонаси алоҳида ўрин тутди. Широқ ўз ватанини, ўзи мансуб бўлган сак (шак) элини беҳад севади. Тўғри, чин маънодаги инсон ўз киндик қони тўкилган ерни, бир тилда гаплашадиган, ўзини вояга етказган халқни севмаслиги, унинг зафар ва ривожидан суюниб, нуқсон ва заволидан қайғурмаслиги мумкин эмас. Широқдаги ватанпарварлик, ватан тақдирига қуйиниш ва ўзини ундан ташқарида тасаввур қила олмаслик туйғулари такрорланмас, гўзал, бебаҳо, ибратли фазилатлардан.

Широқ — Ватан учун жонини берган қаҳрамонларнинг адабиётдаги, аҳтимол дастлабки энг порлоқ намуналаридан бўлса ажаб эмас. Қиссанинг қисқача мазмунини келтирайлик.

«Доро қўшини билан саклар ўртасида уруш борар эди. Сак чўпонларидан Широқ (ки Сирак) оқсоқоллар Саксфар, Омарг (Аморг)лар ҳузурига келади. У Эрон қўшинини ҳийла билан ҳалок етажагини айтади. Аммо уларга оиласи, болалари, авлодига ғамхўрлик қилишлари шартини қўяди. Бу ваъдани олгач, Широқ шу ернинг ўзида қўз қулоқ-бурнини кесади, бошқа аъзоларига ҳам жароҳат етказди, сўнг саклардан қочиб ўтган киши сифатида эронийлар турган жойга келади.

Широқ Дорога арз қилиб, унга ўзини саклардан алам кўрган киши қилиб кўрсатади. У Эрон қўшинини сакларнинг энг чекка ерларига олиб боражагини, у ердан туриб сак қўшинига тўсатдан ҳужум қилиб, ғалаба қозонишлари мумкинлигини айтади.

Эрон қўшини бир ҳафталик озиқ-овқат олиб йўлга тушади. Қўшин узоқ йўл юради, озиқ-овқат ва суви тамом бўлади. Атроф сувсиз, қуруқ қум ва саҳродан иборат эди. Эрон қўшини алданганини англайди. Форс саркардаларидан бири Широққа: «Шундай улғу подшоҳни алдаб, катта қўшинни бирор қудуқ бўлмаган, бирор қуш учмайдиган, бирор жонивор кўзга кўринмайдиган, на олға юриш, на ортга қайтиш мумкин бўлмаган саҳрога бошлаб келишдан мурудинг нима эди?» — деб сўрайди.

Широқ, ўз ватандошларимни сақлаб эрон қўшинини ҳалок этаман, деб жавоб беради.

Ботир чўпон қатл этилади. Эронийлар сувсиз саҳрода қирилиб кетади, айримларигина аранг Амудар соҳилига етиб оладилар».

Кўриниб турибдики, қиссадаги Широқ эл-юрт манфаати, бахт-саодати, унинг дахлсизлиги, эрки учун қурбон бўлишга тай р. Ана шу улғу ният уни мамлакат мустақиллиги учун қайғураётган бошлиқлар сари ундайди. Широқ ўз жонига қасд қилган ожиз одам эмас, аксинча, у ниҳоятда мустаҳкам ирода ва чидам эгаси. Унинг учун ватан озодлигидан кўра олий тушунча йўқ. Аммо ватаннинг ўзи ҳам қандайдир мавҳум нарса эмас. Унинг учун ўз оиласи, болалари ана шу ватаннинг дастлабки гўшасидир. Уларнинг эркин ва озод яшай олиш имконияти ватан эрки ҳамда мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ватан озод бўлмаса, ватанда душман аскарлари бемалол изғиб юрса, унда вуз келгиндилар ҳукмронлик қилса, оила эрки, халқ эрки, ватан эрки ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Мана, Широқнинг қалбини ларзага солган, уни сўнгги йўлга ундаган туйғулар.

Юқоридаги ба ндан кўриниб турибдики, қисса бизга завқ бера олади, кўнгилларга илиқ бир ҳисни индиради, оддий бир инсоннинг (унинг чўпонлигини эсланг) буюк жасорати ҳайрат ва олқишга сазовор бўлади. Широқ мансуб бўлган сак (шак) халқи Ўрта Оси да яшаган халқлар, асосан, туркийларнинг қадим аجدодлари эдилар. Уларнинг яшаган жойлари ҳозирги Ўрта Оси дан Шарқий Туркистонгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган. Улар массагет ва скифларга анча яқин бўлган. Сакларнинг қудрати, жасорати баланд бўлганлиги учун ҳатто Искандар (Александр Македонский) ҳам улардан ҳайиққанлиги ҳақида маълумотлар бор.

Ҳозирги Эрон ва Афғонистон ҳудудида жойлашган

Сейистон аслида қадим саклар мамлакати — Сакистоннинг айрим товуш ўзгаришларига учраган ҳолатдаги номидир. Широқ ҳақидаги тарихий қисса (унинг аниқ воқеалар асосида яратилганлиги ҳақида айрим тахминлар мавжуд) асосида таниқли зувчи Миркарим Осим ажойиб ҳикоя яратган. Уни ўқиб, Широқ жасорати ҳақида янада ойдинроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Ҳикоя Яксарт (Сирдар) атрофидаги табиат тасвири билан бошланади. Бу тасвир шак қабилаши бошига тушган мушкуллик — Эрон шоҳи Дараявушнинг юрт тупроғига тажовузи билан уйғунликда келтирилган. «Душман Сўғдия ерини босиб олиб, эл-юртни талаб, эркакларни қул, хотинларни асир қилиб олиб кета тир. Энди навбат бизга келди, — дейди юрт оқсоқолларидан бири Рустак».

Сўнг Рустакнинг қиёфаси ва у ҳақдаги маълумотлар келтирилган. Маълум бўлишича, у эл ичидаги машҳур паҳлавонлардан бири. Юрт қайғуси уни безовта қилиб қўйганлиги бежиз эмас. Зеро, «унинг номи Сўғдияда ҳам, Эронда ҳам машҳур» эди. Энди ҳикояга Саксфар номи киритилади. У ҳам қабила оқсоқолларидан бири. Аммо унинг воқеаларга муносабати, масалани ҳал қилишга ўзгача ндашуви мавжуд. Ҳикояда Саксфар билан Рустак характеридаги ўзига хослик жуда очиқ кўринади.

Ниҳоят, ҳикояда Широқ пайдо бўлди. Унинг бутун умри чўпонлик билан ўтган. Ўзи жуда фаросатли, доно, дostonчи чол. Ҳикояда тасвирланганидек, Широқ ўтовдан икки қулоғи ва бурни кесилган ҳолда чиқади. Аммо «чолнинг саҳро шамоли ва чўл қу шидан қорайган юзида ғазаб аломати йўқ эди».

Булар олий мақсад — ватан ва эл-юрт мустақиллигини сақлаш йўлида қилинган ишлар эди.

Доро — босқинчи шоҳ. У тинч-осойишта ҳа т кечира тган шаклар устига бостириб келмоқчи бўлади. Аммо у содда, лақма эмас. Доро Широқнинг гапига дарров ишона қолмайди. Шунинг учун ҳам Широқ «ўйлаб қўйган далилларини келтириб, узундан-узoқ» гапиришга мажбур бўлади. Бу ҳолат Широқнинг донишмандлиги, фаросатлилигини яна бир марта таъкидлайди.

Ҳикоя бош қаҳрамони Широқ тимсолида ўз ватанига садоқат, юсак ватанпарварлик тараннум этилган. Миркарим Осим Широқ образини бадий таъсирчан ҳолда тасвирлашга эришган, Широқ ҳақида яна Явдот Ил сов «Холхол ўлим»

қиссасини, Мирмуҳсин «Широқ» достонини, Спаретри ҳақида Маҳкам Маҳмуд «Шаклар маликаси» ҳикоясини эган.

Савол ва топшириқлар

1. «Широқ» ривояти бизгача қай тарзда етиб келган?
2. «Широқ» ривояти ва ҳикояси ўртасидаги яқин ва фарқли томонларни белгиланг.
3. Широқнинг ватанпарварлиги нималарда кўринади?
4. У ўтовдан чиқа тганида Рустакка нима ҳақда илтимос қилган эди?
5. Ҳикоядаги ҳарбий саркардалар образларини қи сланг. Улардаги ўзаро яқинлик ва тафовутлар нималарда деб ўйлайсиз?
6. «Широқ — ватанпарварлик тимсоли» мавзуида иншо зишга тай рланинг. Бунда асар матнидан кўпроқ фойдаланишга эътибор беринг.
7. Ривоят ва ҳикоя матнини қи сланг. Миркарим Осим ижодий фантазияси нималарда кўринади?

РИВОЯТ, АФСОНА ВА АСОТИРЛАР

Аждодларимизнинг бадий ижоди жуда қадимги замонларга бориб тақалади. Табиийки, дастлабки ижод намуналари оғзаки шаклда бўлган. Фольклор аждодларимиз бадий фаолиятининг, санъатининг ажралмас қисми эди. Кишилик жамияти юзага келганидан бошлаб, унинг маданияти ҳам шаклланган ва ривожланган. Жамият тараққи ти маънавий камолотни ҳам талаб қилар эди. Оғзаки ижод ана шу эҳтижларга жавоб тариқасида турли маънавий-эстетик вазифани бажарган.

Ижтимоий-иқтисодий тараққи т халқнинг бадий эстетик салоҳиятини ҳам юзага чиқаради. Шунга яраша бадий ижоднинг турли шакллари пайдо бўлади.

Барча қадимги халқлар қатори аждодларимиз ҳам оғиздан-оғизга кўчиб юрувчи кўплаб бадий ижод намуналарига эга. Тўмарис ва Широқ ҳақидаги тарихий-бадий афсоналар шулар жумласидандир.

Мифлар — асотирлар Ер ва Осмон жисмлари (космогония), эзгулик ва вузлик кучларининг тўқнашувлари, ер юзида одамнинг пайдо бўлиши, айрим тарихий, диний шахслар ва географик номлар билан боғлиқдир.

Асотирлар эртақларга яқин туради. Уларнинг ҳар иккисид

ҳам фантастика, бадий ха лот етакчилик қилади. Қаҳрамонларга ғайри-одатий сифатлар «юкланади». Афсоналарда эса фақат самовий ҳодисалар эмас, балки ярим ҳа тий, ярим ха лий воқеалар ҳам тасвирланади. Ривоятлар эса тарихга янада яқин туради.

Афсоналар, асосан, муайян воқеа-ҳодиса ҳақидаги айрим маълумотларни бериш билан кифояланади. Уларда шу воқеа ва иштирокчиларнинг тасвири асосий ўрин тутмайди.

Афсоналарнинг мавзу доираси ҳам ўзига хосдир. Улар, асосан, диний, муайян жой билан боғлиқ (топонимик) ҳамда тарихий-қаҳрамонлик мавзусида бўлиши мумкин.

Маҳмуд Кошғарий «Олтин қон» номли тоғ ҳақидаги афсонани XI асрда зиб олган. Мана ўша афсона: «Зулқарнайн Чинга келиб етганда турклар хони урушиш учун ш йигитлардан иборат бир гуруҳ аскарни йўллади. Вазир шоҳга айтди: «Сиз бутунлай шларни чиқардингиз, аслида катта шли, уруш ишларида тажрибаси бор одамларни юбориш керак эди», — деганда «ўга» сўзини тажрибали, катта шли кишилар маъносида қўллади. Шунда шоҳ «тўғри» деди ва катта шли кишиларни йўллади. Улар кечаси Зулқарнайннинг илғор аскарларига ҳужум қилдилар ва енгдилар. Турк аскарларидан бири Зулқарнайн аскаридан бирини қилич билан уриб киндигигача иккига ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбоғида олтин ҳам н бор эди. Ҳам нга қилич тегиб кесилди. Ундаги қонга бўялган олтинлар ерга сочилди. Эртаси эрталаб турк аскарлари қонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бирларига «бу нима?» дейишар ва «олтин қон» — «қонли олтин» деб айтишар эди. Бу жойдаги катта тоғ шу исм билан аталди. Уйғурлар яқинидаги бу тоғ атрофида кўпгина саҳройи турклар яшар эдилар».

Мавзу доирасига кўра хилма-хил бўлишига қарамай, афсоналар халқнинг ўтмишидаги воқеаларни ифодалашга бўйсундирилган. Улар ҳақиқатан ҳам содир бўлган айрим воқеа-ҳодисаларга ҳамда тарихий шахсларга алоқадор бўлса-да, бутун тафсилотлари билан тарихий ҳақиқатга мос келиши шарт эмас. Афсоналар бошқа адабий жанрлар сингари реалликни бадий образлар орқали ифодалайди. Образларда кўпинча бадий ха лот, фантастика етакчи ўрин тутади. Афсона қанча қадимий бўлса, ундаги фантастика, ха лот шунчалик юқори бўлади. Шунга кўра, қадимий мифологик

афсоналарни ҳамда нисбатан кейинроқ яратилган тарихий афсоналарни ажратиш мумкин. Айрим шаҳар, қишлоқ, дар ва бошқалар ҳақидаги афсоналар шулар жумласидандир.

Юқорида кўриб ўтганимиз «Тўмарис» ва «Широқ» афсоналари эса тарихий воқеа билан боғлиқ. Мавзуга кўра уларни қаҳрамонлик афсоналари дейиш мумкин.

Бу ривоят ва афсоналар қадимги аждодларимизнинг тарихий ҳақлари билан боғлиқ, яъни уларнинг чет эл босқинчиларига қарши курашлари замида яратилган. Аммо у ўша тарихнинг айна тавсифи эмас, балки халқ ижодий фантазияси қўшилган тасвиридир.

«Тўмарис» афсонаси Херодотнинг (эр. ав. 484—425 йй.) «Тарих», «Широқ» афсонаси эса Полиэннинг «Ҷарбий хийлалар» асаридан ўрин олган.

Ҷар икки афсона ҳам тарихан содир бўлган воқеаларга таянган ҳолда яратилган. Уларда сак (шак) ва массагет қабилаларининг ташқи душман билан шафқатсиз урушлари акс этган. Бунда халқнинг ҳамда алоҳида шахсларнинг қаҳрамонлиги, уларнинг умумий душманга қарши мардонавор курашлари ўз ифодасини топган.

Бу асарларда Ватанга муҳаббат туйғуси улуғланади. Уларнинг тарихий-маърифий аҳамияти шундадир. Зеро, биз айна шу ривоят ва афсоналар туфайли аждодларимиз кўрсатган буюк қаҳрамонликлар ҳақидаги тарихни билиб оламиз. Бундай тарих кўнгилда ифтихор туйғуларини уйғотади. Бошқа фольклор намуналари сингари бу афсона ва ривоятлар ҳам халқ ижодидир.

Улар ижросига кўра ҳам фарқланади. Эртакни эртакчилар, достонларни бахшилар ижро этганлари ҳолда афсона ва ривоят исталган киши томонидан айтилиши мумкин.

Ривоятлар халқнинг тарихий ўтмиши ҳақидаги бадий дномалардир. Шунинг учун ҳам кейинги даврларда яшаб ўтган адиблар уларни эма адаби тга олиб киришга ҳаракат қилганлар.

Туркий адаби тдаги афсоналарнинг дастлабки зиб олиниши Маҳмуд Кошғарий номи билан боғлиқ. У ўзининг «Девону луғотит-турк» («Туркий сўзлар девони») китобида халқ оғзаки ижодининг бошқа намуналари қаторида бир неча афсоналарни ҳам келтирган. Бу афсоналар Маҳмуд Кошғарий китобида «Сав» деб номланган.

Савол ва топшириқлар

1. Қадимги оғзаки ижод намуналарининг қандай илмий, адабий, маърифий, бадиий аҳамияти бор?
2. Асотир нима? Эртақ билан асотир орасида қандай яқинликлар кузатилади?
3. Афсона нима?
4. Афсонанинг қандай турлари мавжуд?
5. Маҳмуд Кошғарий зиб қолдирган «Олтин қон» афсонаси қайси турга киради? Нима учун?
6. Халқ оғзаки ижоди асарлари ижро усулига кўра фарқланади. Уларни изоҳлаб беринг.

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Х асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Еттисув ва Қашқардаги туркий қабилалар: қорлуқ, чигил ва яғмоларнинг бир қисми ўтроқлаша боради, деҳқончилик хўжалиги кенгайди, шаҳарлар ривожланади, савдо ва ҳунармандчилик ўсади.

Х аср ўрталарида Қорахонийлар давлати ташкил топди ва аста-секин ўз мавқеини яхшилаб бошлади. Бу пайтда Мовароуннаҳр ва Хуросонда тоҳирийлар ўрнига келган сомонийлар ва ғазнавийлар ҳукмронлик қилар эдилар.

Х асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ғазнанинг си сий марказ сифатидаги мавқеи орта бошлайди. Унинг асосчиси Носируддин Сабуктагин бўлиб, Туркистондаги Барсхон қабиласидан эди. У Тухси қабиласига асир тушади, 4 йил уларнинг подасини боқади, ниҳоят Моваруннаҳр савдогарларига сотиб юборилади. У, сомонийлар қўшинида жанг қилиб, амир сипоҳсолар бўлиб етишади. 997 йили вафот этади. Сабуктагиннинг катта ўғли Маҳмуд Ғазнавий (ҳукмронлиги 998–1030) эди. У кейинчалик ғазнавийлар сулоласининг асосчиси сифатида танилади.

Қорахонийлар сомонийлар устига шимолдан юриш бошлайди. Маҳмуд жанубдан ҳужумга ўтади ва бутун Хуросонга эгалик қилади. 992 йилда Ҳасан Буғроҳон Мовароуннаҳр устига лашкар тортади. Шош, Фарғона ва бошқа вилоятларда яшовчи туркий қавмлар қорахонийлар билан қўшилиб кетади.

Ғазнавийлар ва қорахонийлар Амудар ни чегара сифатида белгилашади. Қорахонийлар бу чегарага тез-тез дахл қилиб туришади. Бундан фойдаланган Маҳмуд ҳам ҳаракатга келади. Ниҳоят, у Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидан Чағони н ва Хоразмга, Эрондан эса Исфохон ва Райгача чўзилган қудратли давлатни юзага келтиради.

Сомонийлар давлати ичидаги инқироз қорахонийлар мақсадининг амалга ошишини тезлаштиради. Қорахонийлар 992 йилда Бухорони осонгина қўлга киритади. Гарчи Бухоро ва Самарқандни қайтариб олиш учун сомонийлар

кўп куч сарфлашган бўлса-да, X аср охирида масала деярли ҳал этилган эди. 1005 йилдан бошлаб эса қорахонийларга қаршилиқ кўрсатиш бутунлай тўхтади. Шундай қилиб, Сомонийлар давлати ўрнига иккита янги давлат майдонга келди. Булар — Қашқардан Амудар гача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисми, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги Сўғдни қамраб олган Қорахонийлар ҳамда Шимолий Ҳиндистондан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача бўлган вилоятларни қамраган ғазнавийлар давлати эди.

Айни пайтда Хоразм ҳам мустақил давлат бўлиб қолган эди. 1017 йилда у ҳам ғазнавийлар таркибига қўшиб олинади.

Худди шу даврлардан тарих майдонига салжуқийлар чиқади. Сулола асосчиси Салжуқ ибн Дўкак турк-ўғуз қабиласи бошлиғи бўлган. Улар, асосан, Каспий ва Орол бўйларида кўчиб юришган. Улар X аср охирларида Нур (ҳозирги Нурота) атрофида жойлашган эдилар. Салжуқийлар кейинчалик (XI—XIV асрларда) Яқин ва Ўрта Шарқдаги бир неча давлатларда ҳукмронлик қилганлар. Дастлаб XI асрда ғазнавийлар давлатидаги ижтимоий зиддиятлардан фойдаланиб, Хуросонни эгаллашган. Бунда уларнинг Ғазнавийлар давлатидаги ҳарбий хизматлари омил бўлган. 1038 йили Нишопурни эгаллаб, бошлиқлари Тўғрулбекни (1038—1063) султон деб эълон қилишган. Улар секин-аста бутун Хуросонни (1038—44), Хоразмни (1043), Фарбий Эрон (1042—1051), Озарбайжон (1054) ва Ироқни (1055) ҳам эгаллашади. Сўнг 1072—92 йиллар орасида Арманистонни, византияликларни (1071) енгиб, Кичик Оси (1071—1081), Сурия ва Фаластинни босиб олишади.

Уларнинг Хуросондаги ҳукмронлиги Султон Санжар вафоти билан (1157) тугаган.

Эндilikда Қашқардан Амудар гача бўлган ҳамма ерлар қорахонийлар мулки ҳисобланарди. Қорахонийлар хони «Тамғач» ки «Табғач» номи билан юритиларди. Турклар Хитой императорини ҳам шу ном билан аташган.

Сомонийлар давлати йиқилгунга қадар Болосоғун қорахонийлар пойтахти эди. Ўзган (ҳозирги Қирғизистон) ҳам бир вақтлар пойтахт бўлган. Мамлакатни Элиг — хон бошқарган.

Қорахонийлар даврида маданият, илм-фан, адабиёт анча ривожланди. Қорахонийлар ҳукмдори Арслонхон замонида солинган (1127 йил) масжид минораси — Арслонхон мино-

раси Бухорода ҳозиргача яхши сақланган. У халқ орасида Минораи Калон деб ҳам аталади. XII аср охирида қурилган яна бир минора Вобкентда мавжуд.

XI—XIII асрларда туркий тилда сўзлашувчи аҳолининг халқ сифатида шаклланиши деярли охирига етди. Қадимдан шу ҳудудда яшаб келган ва туркийлар деб аталган ўзбеклар ҳам худди шу даврда ягона халқ сифатида шаклланди. Аммо бу халққа ўзбек номининг берилиши сал кейинроқ содир бўлган.

Тожик халқи ҳам шу даврларда шаклланиб улгурди. Бу тилда форс-тожик адаби тининг йирик сиймоларидан бири Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» достонини яратди. Бу асар форс-тожик адабий тилининг шаклланишига ҳам кучли таъсир кўрсатди.

Туркий адабий тил ҳам кенг ривожланди. Биз бу даврда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарлари яратилганини биламиз. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асари ҳам шу давр адабий дгорликларидан ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар

1. X асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожланишни қайси аломатлар орқали белгилаш мумкин?
2. Қорахонийлар давлати қачон ва қай тарзда ташкил топди?
3. «Қорахонийлар» ва «Қора хун»лар ўртасида алоқа борми? Уни қандай изоҳлаш мумкин?
4. Носируддин Сабуктагин ким эди? Унинг тарихдаги хизмати нимада?
5. Маҳмуд Ғазнавий ким эди?
6. Шу даврларда Хоразм давлатининг мавқеи қандай эди?
7. Салжуқийлар кимлар эди?
8. «Табғач» атамаси қандай тушунчаларни беради?
9. Қорахонийлар даврида яратилган йирик адабий асарларни айтиб беринг.

ҚАДИМГИ ҚЎШИҚЛАР

Маҳмуд Кошғарий

XI асрга келиб туркий халқлар маданияти, адаби ти ва санъатининг янги ривожланиш палласи бошланади. Бу даврда қорахонийлар давлати амалда анча мустақамланиб олган, Бухоро, Самарқанд, Шош, Қашқар шаҳарлари йирик маданият марказларига айланган эди.

Қорахонийлар давлати Хорун, Буғрохон ва Тамғочхон, Иброҳим даврларида анча кучайган, нисбатан иқтисодий ва маданий юксалишига эришган эди.

Қорахонийлар давлатининг марказлари бўлмиш Болосоғун, Исфижоб (Сайрам), Шош, Тароз шаҳарларида ҳам илм-фан эгалари, турли соҳаларнинг йирик мутахассислари, доно ва фозил кишилар тўпланган эди.

Маҳмуд Кошғарий Болосоғун шаҳрида дун га келган. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммаддир.

Ҳозирги Қирғизистонда Барскон дар си ва Барскон доवони бор. Улар Иссиқкўл атрофида жойлашган. Худди шу ерда Барскон шаҳри бўлган. Маҳмуднинг отаси ва бобоси ана шу шаҳардан эди. Отаси Кошғарга кўчиб келган ва Маҳмуд шу ерда туғилган. Шунинг учун ҳам Кошғарий нисбасини олган. «Барсған – Афроси б ўғлининг номи. Барсған шаҳрини бино қилган шудир. Маҳмуднинг отаси шу шаҳардан», — деб зади «Девон» муаллифи.

Маҳмуднинг илк устозларидан бири кошғарлик Ҳусайн халифадир. Сўнг у Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдоддаги мактаб ва мадрасаларда ҳам ўз илмини оширган.

Маҳмуд Кошғарий умри давомида қилган машаққатли меҳнати эвазига қомусчи олим ва толмас сай х бўлиб танилди. У туркий тил грамматикасини ишлаб чиққан биринчи тилшунос олимдир. Туркча-арабча луғатнинг биринчи намунаси ҳам унинг номи билан боғлиқ. «Девону луғотит-турк» Маҳмуд Кошғарий қолдирган ва туркий халқлар учун бебаҳо бўлган қомусий асардир.

Бу асарда олим туркий тилдаги сўзлар маъносини араб тилида изоҳлаб беради. Мисол сифатида эса қўшиқлар ва мақоллардан ҳамда бадий адабиётдан парчалар келтиради.

Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи зади: «*Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим... Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланиб келган шеърлардан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзлардан, мақоллардан келтирдим*».

Шундай қилиб, бу китобда Ўрта Осиёда яшаган туркий халқларнинг XI асргача бўлган бадий ижоди тўғрисида жуда қимматли маълумотлар жамланган. Булар ҳозирги авлодлар учун ҳам ниҳоятда катта аҳамиятга эга.

«Девону луғотит-турк» асари 1072 йилда тизилган бошлаган. Аммо унга кирган материаллар узоқ йиллар давомида тўп-ланган. Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи: «*Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарлари, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим*», — деб зади. Асар 1074 йилда тизилган тугатилган. Муаллиф бу ҳақда шундай деган: «*Китоб 464 йилда (ҳижрий) жумодул-аввал бошларида бошланди ва тўрт карра тизилгандан (кўчирилгандан) ва тузатилгандан сўнг 466 йил жумодул-охиринг 12 кунини битирилди*».

Маҳмуд китобига «Девону луғотит-турк» («Туркий тиллар луғатлари») деб ном беради ва уни Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад ал-Муқтадога бағишлайди.

Маҳмуд Кошғарий турк тилининг нозик билимдони ва толмас тарғиботчисидир. У «араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб, ўзиб бораётган турк тилини» кўкларга кўтаради, унинг ўзига хос хусусиятларини маҳорат билан кўрсатиб беради.

«Девон» саҳифалари орқали танишиш кўз олдимизда Маҳмуд Кошғарийни географ, ботаник, зоолог, тилшунос, фольклоршунос, адабиётшунос, тарихчи олим сифатида намоён қилади. Шунинг учун ҳам уни қомусий олим қилаллома деб атаймиз.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ-ТУРК»

«Девону луғотит-турк» XI асрда тизилган бўлса-да, унга жамланган бадий парчалар туркий халқлар адабиётининг анча олдинги даврларида вужудга келган. Унда жамланган

халқ оғзаки ижоди намуналарининг кўпи асар зилган даврдан 5–6 аср қадимроқдир. Уларда туркий халқларнинг урф-одатлари, ишонч-эътиқодлари, маросимлари билан боғланиб кетадиган бадий лавҳаларни кўраимиз.

Уларнинг бир қисми бевосита тарихий мавзуларга бағишланган. Алп Эр Тўнга марсияси, «Олтин қон» ривояти, Ябоғу (бғу)лар, тангутлар билан бўлган жанглар ҳақидаги парчалар, шунингдек, айрим шахс ва жойлар билан боғлиқ афсоналар шулар жумласидандир.

Бу дгорликдан XI асргача бўлган адаби тдаги бир қатор жанрлар ва бадий тасвирнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги маълумотларга эга бўламиз.

«Девон»да адаби тшуносликка доир анчагина атамалар бор. Муаллиф «ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, ражас ва наср деб аталган адабий парчалар» ҳақида гапириб ўтган. Шунингдек, айрим адабий ҳодисалар ҳақида махсус изоҳлар берган.

Жумладан:

«Йир – куй, мақом... Қўпинча бу сўз шеърга нисбатан қўлланади. Бу сўз ир тарзида ҳам талаффуз қилинади».

«Қўшуғ – шеър, қасида, қўшиқ».

«Девон» га кирган адабий шаклларнинг асосий қисмини тўртликлар ташкил қилади. Ўзбек адаби тда тўртлик шаклига таянадиган бир қатор шеърий жанрлар ривожлангани маълум. Булар орасида тўртлик, рубоий, мураббаъ, айниқса машҳурдир. Маҳмуд Кошғарий уларни, асосан, «қўшуғ» ки «шеър» деб номлаган.

Уларда ниҳоятда хилма-хил мавзулар тилга олинади. Ватан ва юрт муҳаббати, халқ учун жанг қилган баҳодирлар билан фахрланиш, табиат манзаралари, гўзаллиги, меҳнат шавқи, турли инсоний кечинмалар талқини асардаги етакчи мавзулардир.

МЕҲНАТ ВА МАРОСИМ ҚЎШИҚЛАРИ

«Девон»да туркий халқлар турмуш манзаралари билан боғлиқ бўлган шеърий парчалар катта ўрин тутати. Уларда халқнинг урф-одати, яшаш тарзи, машғулоти, ишонч-эътиқодларининг ифодаси жуда очиқ кўринади.

Йигитлариг ишлату,

Йиғач ямиш ирғату,

Қулан, кайик авлату,
Базрам қилиб авналим.

*(Йигитларни ишлатиб,
Дарахт меваларини қоқтирайлик.
Қулон, кийикларни овлатиб,
Байрам қилиб овунайлик.)*

Бу мисраларда туркий халқларнинг ҳаёт манзаралари ўз аксини топган. Йигитларни ишга сафарбар қилиш, мева териш, овчиликка йўналтириш қадимги турмуш тарзининг айрим лавҳаларидир.

Қуйидаги шеър эса ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳасига дахлдор:

Эрди ашин татурған,
Явлақ яғиғ қатарған.
Бўйни тутиб қазирған,
Басти ўлум ағтару.

(Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади:

*Ошини меҳмонларга тутадиган,
мон душманни қочирадиган,
Ўғроқ аскарини (баҳодирлиги билан)
қайтариб юборадиган эди.
Афсус, ўлим уни янчди, эзди.)*

Шеърда марҳумнинг бошқа кишилар билан муносабатларида намоён бўладиган хислатларига урғу берилади. Гап қабиланинг собиқ жасур аъзоси ҳақида кетмоқда. У вафот этган. Аммо унинг тириклигидаги кўплаб фазилатлари бошқаларга ҳали ҳануз намуна бўла олади. Бу ерда марҳумнинг очиққўллиги, меҳмондўстлиги ва муҳими, қўрқмас, довжуррак, шижоатли эканлиги алоҳида таъкидланмоқда.

ЛИРИК ҚЎШИҚЛАР ВА ЎГИТНОМАЛАР

«Девон»да кўплаб лирик қўшиқлар ҳам мавжуд. Уларда инсоннинг қалб кечинмалари, нозик ҳис-туйғулари ифодаси, табиат ва она юрт манзаралари тасвири етакчилик қилади.

Табиат манзараларининг ўзида қанчалик нозик ва жонли кузатишлар кўзга ташланади. Табиат ва юрт гўзаллиги воситасида табиат ҳодисалари туфайли инсон руҳиятида юзага келадиган турли ўзгариш ва кечинмалар жуда ихчам, гўзал ва таъсирчан ифода этилади.

Лирик қўшиқларнинг бир қисми бевосита кишиларни қуршаган олам ҳақида. Уларда туркий халқларнинг доимий йўлдоши — отлар ҳам алоҳида мавқе тутати. Бундай шеърларда отларнинг ҳолати, ҳаракати алоҳида тасвирга олинади:

Иқилачим эрик бўлди,
Эрик бўлғу ери кўрди.
Булут ўруб кўк ўртулди,
Туман туриб тўли яғди.

*(Шўх, ўйноқи отим суръат билан чопди,
Югуришда ўзди.
Булут кўтарилиб,
Туман тушиб,
Дўл ққани учун у шундай
Шўхликни муносиб топди.)*

Кўриниб турганидек, парчада табиатдаги ўзгаришларнинг (қиш кетиб, баҳор келиши) ҳайвонот оламига таъсири таърифлана тгандай. Аслида бу ҳам инсоннинг ўз кузатишлари натижасида олган таъсирланишидир.

Лирик қўшиқларнинг бир қисми ишқ-муҳаббат мавзусидадир. Уларда рнинг гўзаллиги, латофати мадҳ этилади, ошиқликнинг сирли кечинмалари тасвирланади, ишқий ҳаяжон, муҳаббат шавқи тилга олинади.

Булнар мени улас кўз,
Қора менгиз қизил юз.
Андин тамар тугал туз,
Булнап яна ул қачар.

*(Мастона кўзли, кўркам юзли, қора холли,
ноқларидан қимлилик ға тган гўзал мени
ўзига асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади.)*

Бу ерда гўзалнинг сурати нақадар чиройли ва самимият билан чизилган.

Лирик қўшиқларда тасвир ниҳоятда жонли ва таъсирчан. Улар кишини ҳайрат ва ҳаяжонга солади:

Ақтирур кўзум йўлақ,
Тушланур ўрдак, юғақ.

*(Кўзим шлари булоқ сингари оқади,
Ҳатто унда ўрдак, оққуш каби қушлар
йиғиладилар, шўнғишадилар.)*

Кўз шларини булоққа ўхшатиш табиий ва гўзал. Аммо унинг муболағали тасвири янада завқлидир.

Қақлар қамуғ кўларди,
Тағлар баши иларди.
Ажун тани йилирди,
Туту чечак йеркашур.

*(Сувлар кўпайиб, чуқурлар кўлга айланди,
Тоғ бошлари халий нарса каби (кўзга аранг) илашди.
Дун нафаси илиди, турли чечаклар саф тортиди.)*

Қишнинг тугаб, баҳорнинг бошлана тгани, музларнинг эриб, оқар сувларнинг кўпайгани, тоғ чўққиларининг қорлардан тозаланиб, ҳаво илиши бошланганлиги ҳамда атрофдаги ўт-ўланларнинг кўкариши тавсиф этилмоқда. Муҳими, буларнинг барчаси эҳтиросли мисраларда ўз аксини топган.

МУНОЗАРА

Юқорида келтирилган тўртлик катта бир мунозаранинг таркибий бўлагидир. **Мунозара** ўзига хос адабий жанр бўлиб, у асар қаҳрамонларининг ўзаро тортишуви, баҳси асосига қурилади. Мунозарадаги иштирокчилар, асосан, рамзий (киноявий) хусусиятга эга бўлади. У шеърий ки насрий тарзда яратилиши мумкин. Юсуф Амирийнинг «Банг ва Чоғир», Яқинийнинг «Ўқ ва й», шунингдек, Нишотийнинг «Шоҳбоз ва Булбул», «Гул ва Даф», «Бинафша ва Чанг» мунозаралари бу жанрнинг ўзбек адаби тидаги гўзал намуналаридандир. Аммо «Қиш ва з» мунозараси бу жанрнинг энг қадимги намунаси сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Маҳмуд Кошғарий «Қиш ва з» мунозарасига оид кўплаб тўртликларни келтирган. Аммо улар асарнинг бир жойида эмас, балки унинг турли қисмларида ҳар хил сўзларнинг изоҳига далил сифатида ишлатилади. Юқоридаги тўртлик «Иларди» деган сўзни изоҳлашда кўрсатилса, «Утти» — *ютди, ғолиб бўлди* маъносидаги сўз изоҳида қуйидаги тўртликни ўқиймиз:

Қиш яй била тўқушти,
Қинғир кўзун бақишти,
Туташқали яқишти,
Утғалимат ўғрашур.

*(Қиш з билан тўқнашди,
Бир-бирларига улар мон қўз билан қарашди.
Бир-бирларини тутиш учун яқинлашдилар,
Уларнинг ҳар бири енгишни истар эди.)*

Табиатдаги бу жара н инсон ҳа тидаги жонли манзара-ларга ўхшатилиб, унга қи сий ҳолда акс этган. Ўзаро тўқна-шиш, бир-бирига қинғир қўз билан қараш, курашиш учун ўзаро яқинлашиш ва ғолиблик истаги каби инсонга хос туйғулар табиатга нисбат берилмоқда. Адаби тшуносликда бу ҳодисанинг номи **жонлантириш** дейилади. Маҳмуд Кошғарий келтирган «Қиш ва з» мунозарасида ана шу тасвир воситаси асосий ўрин тутди. Ҳар икки фасл тўла «тилга кирди». Улар бир-бирига тегишли бўлган хусусиятларни гў «фош этади». Бунда бир оз бўлса-да, кузатувчи — муаллиф нуқтаи назари ҳам кўриниб қолади. Айниқса, «Қиш яйғиру савланур», «Яй қиш била қаришти» мисралари билан бошланадиган тўртликларда шу ҳолат мавжуд.

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ

Қўшиқлар қадимдан халқ орасида кенг тарқалган. Улар, асосан, куйга солиниб ижро этилган. Қўшиқ аслида кенг маъноли тушунча бўлиб, ўз ичига бир қанча турларни олади. Улар орасида меҳнат ва маросим қўшиқлари, ҳунармандчи-лик, чорвачилик, деҳқончилик билан боғлиқ қўшиқлар, мавсум қўшиқлари, лирик қўшиқлар ва бошқалар бор.

Қўшиқларда алоҳида кишиларнинг шодлик ва ғами, ҳис-ҳаяжони, туйғулари, фикр-мулоҳазалари ифодаланса-да, уларда, асосан, кенг халқ оммасининг орзу-умидлари, ўй-ха ллари, ижтимоий муносабатлари, урф-одатлари, дун қарашини мужассамлашган. Шунинг учун ҳам уларда шу халқ тарихи муайян даражада бадий ифодасини топган бўлади.

«Девону луғотит-турк» даги кўпгина қўшиқлар овчилик, чорвачилик билан — туркий халқларнинг яшаш тарзи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага келган. «Қўшиқ» атамаси ҳам илк марта Маҳмуд Кошғарий томонидан қайд этилган. Муаллиф унга шеър, қасида деб изоҳ берган.

Халқ қўшиқлари ижтимоий ҳа тнинг барча соҳаларини қамраб олади. Унда шодлик ва ғам, ўйин-кулги ва қайғу-ҳасрат, кўтаринкилик ва тушкунлик, турли маросимлар: тўй,

фарзанд тарбияси (алла), ўтганлар ди тасвирланиши мумкин. Табиийки, инсон меҳнати ҳам уларнинг етакчи мавзусидир. Улар орасида табиат тасвирига, табиат манзараларига бағишланганлари ҳам оз эмас.

Яна бир туркум қўшиқлар бевосита фарзандлар, жамият аъзоларининг маънавий камолотига бағишланган. Уларда яхши инсоний фазилатлар улугланади, инсонни маънавий жиҳатдан бойитадиган хислатлар тарғиб қилинади, аксинча, инсон номини ерга урадиган, унинг халқ назаридан қолишига сабаб бўладиган, ўзгалар кўнглига малол келтирадиган хусусиятлар танқид қилинади.

Маҳмуд Кошғарий «Девон»идаги шеърий парчаларнинг асосий қисми халқ оғзаки ижоди маҳсулидир. Улар шаклига кўра, асосан, иккилик, тўртлик ва мураббаълардан ташкил топган.

Тўртликлар, асосан, *а-а-а-б* шаклидаги қофиядошликка эга. Улар орасида *а-б-а-б* туридаги қофиялар ҳам учрайди.

Қўшни-қўним ағишқа,   *а*
Қилғил ангар ағирлик,   *б*
Артут алиб анунғил,   *в*
Эзгу тавар ўғурлук.   *б*

*(Қўни-қўшниларингга яхшилик қил,
Уларни ҳурматла.
Улардан бирор совға олсанг,
Ундан яхшироқ мукофот ҳозирла.)*

Тўртликларнинг тўрттала мисраси ўзаро қофиядош бўлган (*а-а-а-а*) намуналар ҳам мавжуд.

Мураббаъ шакли ҳам (*а-а-а-б*) асарда кенг қўлланган. «Алп Эр Тўнга марсияси», «Қиш ва з» мунозараси шу шаклдадир.

«Девон»идаги шеърий парчалар – халқ қўшиқлари бармоқ вазидадир. Айрим намуналар арузнинг баъзи кўринишларига мувофиқ келса-да, аслида бармоқ вазида тилланган. Уларнинг қўши етти бўғинли мисралардан тузилган. «Алп Эр Тўнга ўлдиму?», «Қақлар тамуғ кўларди» каби шеърлар шу вазида. Умуман, етти бўғинли мисралардан тузилган шеър туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг ҳам оғзаки ижодида кенг тарқалган.

«Девон»ида саккиз бўғинли мисралардан тузилган шеърлар ҳам учрайди: «Иқилачим эрик бўлди» шеъри шу хилдадир. Унинг туроқлари 4-4 шаклида тузилган.

Айрим шеърлар узунроқ мисралардан ҳам ташкил топган:

Билга эриг эзгу тутиб сўзин эшит,
Эрдамини ўганибон ишга сура.

Кўриниб турганидек, бундай шеърлар 4-4-4 тарзида туроқланиб келяпти. «Девон»да 13, 14 бўғиндан тузилган мисралар ҳам мавжуд:

Ўтру туриб яғди ангар киш ўқи жиғалвар, (14)

Айдим: асиф қилғу эмас, сен тақи ялвар. (13)

Бу ерда мисралардаги бўғинлар сони тенг эмас.

«Девон»даги халқ қўшиқларининг тасвир усуллари ниҳоятда хилма-хилдир. Ўхшатиш, сифатлаш, қаршилан-тириш, жонлантириш, параллелизм ва қи слар уларда тез-тез кўзга ташланади. Кўпгина ифодалар содда, ихчам, лекин қуйма ва таъбирчан.

«Қақлар қамуғ кўларди» тўртлиги бошдан охиригача жонлантиришга таянади. «Қиш ва э» мунозарасида ҳам худди шундай тасвирни кўрамиз. «Булнар мени улас кўз» тўртлигида эса сифатлаш асосий ўрин тутаяди. *Кўз, менгиз (хол), юз* ўзига хос сифатлашлар (*улас, қора, қизил*) билан зийнатланган. Бошқа тўртликларда эса ўхшатиш, муболаға сингари бадиий тасвир воситалари тез-тез қўлланганини кўриш мумкин.

Шеърларда қофияларга катта эътибор берилган. «Алп Эр Тўнга ўлдиму?» тўртлигида шеърнинг таъсир кучини таъминлаган унсурлардан бири ҳам қофиядир. Ундаги *ўлдиму-қалдиму-алдиму* сўзлари тўлиқ жарангдорлиги ва оҳангдошлиги билан ажралиб туради.

Булар қадимги халқ қўшиқларининг такрорланмас бадииятини юзага чиқарган омиллардир. Бу анъаналар кейинги асрларда янада такомиллашган, ривожланган ҳолда давом этади.

АЛП ЭР ТЎНГА МАРСИЯСИ

«Девону луғотит-турк» асари қаҳрамонлик қўшиқлари жамлангани билан ҳам алоҳида эътиборга молик. Унда Ватан ҳимояси, юрт тақдири, халқ бирлиги ва чегараларнинг дахлсизлиги учун кураш ғоялари куйланган кўплаб шеърӣй ва насрий парчалар бор. «Тангутлар билан жанг», «Ябоқулар билан жанг» каби парчалар шулар жумласидандир. Уларда жанг манзараси, душман лашкарининг қи фаси ва ҳолати, ботирларнинг уларга қарши шиддатли ва матонатли курашлари жуда рқин, бадиий таъсирчан тарзда ифодаланган. Бу силсилада Алп Эр Тўнга ҳақидаги марсия ҳам мавжуд.

Алп Эр Тўнга туркларнинг қадимий қаҳрамони. Юсуф Хос Ҳожибнинг ёзишича, тожиклар уни Афроси б деб аташган. Маҳмуд Кошғарий Афроси бни Қашқарда-Ўрдукент шаҳрида турар эди, деб кўрсатади. «Тўнга Алп Эр» йўлбарс каби кучли, баҳодир демакдир. Шунингдек, унинг Барман, Барсган деган ўғиллари ҳамда Қаз исмли қизи ҳақида «Девон»да маълумотлар бор:

«Қаз Афроси б қизининг номидир. Қазвин шаҳрини шу қургандир. Бу сўзнинг асли қаз ўйини — роз ўйналадиган жой демакдир. Чунки у шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар Қазвинни турк шаҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек, Қум шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки қум туркча сўздир. Афроси бнинг қизи у ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк шаҳарлари чегараси Марваш – Шоҳижондан бошланишини сўзлайдилар. Чунки Қазнинг отаси Тўнга Алп Эр – Афроси бдир. У Таҳмураслдан уч юз йил кейин Марвни бино қилган. Баъзилар бутун Мовароуннаҳрни турклар ўлкаларидан деб билганлар. У Янқанддан бошланади. Унинг бир оти Дизрўйиндир. У сариқлигига кўра мис шаҳри демакдир. Бухорога яқиндир. Бу ерда Афроси бнинг қизи Қазнинг эри Си вуш ўлдирилган. Маъжусий-оташпарастрлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, Си вуш ўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар. Сўйилган мол қонини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай».

Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий Афроси бнинг болалари хоқон, хон деб аталганини эслатади.

«Девон»да ана шу буюк тарихий шахс — Алп Эр Тўнга ҳақидаги бир неча тўртликлар сақланиб қолган. Улар, асосан, Алп Эр Тўнга — Афроси бнинг вафотига бағишланган. У том маънодаги марсия намунасида. Марсияда Афроси б — Алп Эр Тўнганинг ўлими аччиқ қисмат, даҳшатли фожа, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш сифатида баҳоланади:

Алп Эр Тўнга ўлдиму?
Эсиз ажун қалдиму?
Ўдлак ўчин алдиму?
Эмди юрак йиртилур.

Бу ерда эсиз (мон, ярамас, манфур), ажун (олам, дун), ўдлак (вақт, замон тақдир) сўзларигина бир оз эскирган. Бошқа сўзлар бугунги тилимизда ҳам фаол қўлланмоқда.

Марсияда халқ орасидаги бирдамлик, кўтаринкилик, ҳамжиҳатлик, аҳиллик, эзгулик Афроси б номи билан боғлаб изоҳланади. Аксинча, унинг ўлими вуз ва ярамасларнинг бош кўтаришига, эзгу ишларнинг камайишига, билимдонларнинг эзилиб, ахлоқ-одобнинг заифлашувига сабаб бўлганлиги таъкидланади.

Алп Эр Тўнга – халқ севган қаҳрамон. Шунга кўра унинг орадан кетиши бекларнинг оти чарчашига, уларнинг ғам остида қолишига, юзларнинг сарғайишига сабаб бўлади. Мана бу мисралар бевосита мотам маросимини дга солади:

Бўри бўлиб ул(и)дилар,
қа йиртиб турдилар.
Йиғлаб-сиқтаб юрдилар,
Кўз шлари мўл бўлди.

Халқнинг бўридек улиши, яъни ҳаддан ташқари изтироби, ҳатто қаларини йиртиб йиғлаши, унинг устига бу изтиробнинг давомли бўлиши (*йиғлаб-сиқтаб юрдилар*) халқнинг Алп Эр Тўнгага бўлган кучли муҳаббатини самимий, ишонарли ва таъсирчан чизиб бера олади.

Амирлар отларининг ҳориши узоқ ва машаққатли йўл оқибатидир. Демак, Афроси б мотамига фақат яқин-атрофдагилар эмас, балки анча олисдан ҳам келишган. Бундай улуғ инсоннинг вафоти уларнинг руҳиятига кучли таъсир қилган (*қайғу бекларни оздирди*). Юзда сариқлик, заъфаронликнинг бўлиши ҳам қайғунинг кучига ишорадир. Бу ерда инсоннинг ташқи кўриниши орқали унинг ички изтироблари кўрсатиб берилмоқда.

Марсия давомида Афроси бнинг ўзига хос бўлган алоҳида хислат ва фазилатлари ҳам эслаб ўтилади. Шундай юксак фазилатлар эгасининг дундан ўтишига афсус ва надоматлар билдирилади. Шеърда ана шу чуқур қайғу ва изтироблар ниҳоятда таъсирчан ифодаланади.

МАРСИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Бирор кишининг вафоти муносабати билан ёзилган, ғам-алам, ҳасрат ва қайғуни ифодалаган лирик шеър ки қўшиқ **марсия** деб аталади.

Алп Эр Тўнга ҳақидаги марсия бизгача етиб келган энг қадимий марсия намуналаридан бирidir.

Марсия, одатда, жамият тарихида муайян из қолдирган кишиларга бағишлаб зилади ки тўқилади. Алп Эр Тўнга ҳақидаги марсия оғзаки ижод маҳсули. Демак, унда халқнинг шу қаҳрамонга бўлган буюк ҳурмат ва эҳтироми ифодаланади.

Афроси б фақат бек эмас, балки «беклар беги». Унинг қаҳрамонлиги, ботирлиги, шижоати ва мардлиги алоҳида тилга олинган. Зеро, қаҳрамондаги бу хусусиятлар халқ тақдирига кучли таъсир қилган. Унинг шарофати билан душман халқ эркига даҳл қила олмаган. Ана шундай олижаноб инсондан айрилиш ҳақиқатда ҳам мусибатдир.

Марсия турли шеърий шаклларда ифодаланиши мумкин. Адаби тимизнинг кейинги босқичларида ғазал, қасида, мухаммас, мусаддас, таржибанд, таркиббанд шаклларида зилган марсиялар учрайди. Алп Эр Тўнга ҳақидаги марсия мураббаъ шаклидадир. Унинг ҳар бир банди тўрт мисрадан иборат. Юқорида айтганимиздек, мисралар, асосан, *а-а-а-б* қофияланиш тартибига эга.

Мумтоз адаби тимиздаги марсияларнинг асосий қисми аруз вазида битилган. Алп Эр Тўнга марсияси эса бармоқдадир. Унинг ҳар бир мисраси етти бўғиндан тузилган. Туроқлар, асосан, 4-3 шаклида.

МАҚОЛЛАР

Ватанга муҳаббат, уни ардоқлаш, она-Ватанга тегишли бўлган ҳар бир нарсани муқаддас билиш, ўзини шу Ватанга даҳлдор деб ҳис қилиш чинакам инсонларга хос фазилатдир. «Девон»да шу хислатларнинг ниҳоятда улуғланганини кўриш, кузатиш мароқли. Унда «Тулку ўз инига урса, ужуз бўлур» — «Тулки ўз уясига қараб улйса, қўтир бўлади» мақоли келтирилган ва Маҳмуд Кошғарий уни шундай изоҳлайди: «Бу мақол ўз элини, уруғини ва мамлакатини монловчиларга қарата айтилади».

Душманнинг мавжудлиги доимо ҳуш р ва сергак бўлишни тақозо этади. Қўйидаги мақол шу ҳақда:

Тулум анутса, қулун бўлур,
Тумун унутса, болун бўлур.

(Душманга (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун (той) га эга бўлади, қурол ҳозирлашни унутган киши асир бўлади.)

Бу мақол хавф-хатарга олдиндан ҳозирлик кўриш лозимлигини билдиради.

Мақолларда катталар тажрибаси, уларнинг панд-ўғитлари ҳам инсон маънавиятига ижобий таъсир кўрсатадиган омиллардан бири сифатида талқин қилинади:

Қул сави қалмас

Қағил бағи язилмас.

*(Кексалар сўзи, насиҳати бекор кетмайди,
Толнинг ҳўл новдасининг боғи зилмайди.)*

Яхшиликни улуглаш, эзгу ишларга даъват «Девону луғатит-турк»даги мақолларда тез-тез учраб туради.

Аслида дуннинг фонийлиги, инсон умрининг қисқалиги қайд этилган қўйидаги мақол ҳам тнинг шу қонуниятини билишга, ундан ибрат олиб, умрнинг бекор, беҳуда ўтиб кетмаслигини эсда сақлашга қаратилган:

*«Ўд кечар, киши тўймас, ялингук ўғли мангу қалмас»,
яъни замон ўтар, киши тўймас, инсон боласи мангу қолмас.*

Яхшилик моҳиятига кўра ғоят кенг маъноли тушунчадир. У ҳиммат, мурувват, шафқат билан ндош ҳодиса. Шунга кўра «Сув ичирмасга сут бер» мақолининг мавжудлиги ҳайрагланарли эмас. У, сенга монлик қилганга ҳам яхшилик қил, деган маънода ишлатилади.

Яхшиликнинг жавоби ҳам яхшилик, эзгулик, олийҳимматлик ки мақтов бўлади:

Кўб сукутга қуш қўнар,

Кўрклик кишига сўз келар.

*(Шохи қўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга
қуш қўнади,*

Яхши кишига сўз–мақтов келади.)

ки шунинг бошқача шакли:

Йиғач учина ел тегир,

Кўрклик кишига сўз келир.

*(Дарахт учига шамол тегади, яхши одамга сўз етади.
Шунинг учун у ўзини эҳти т қилиши керак.)*

Инсондаги олий фазилатлардан яна бири босиқлик, ҳалимликдир. Аксинча, монлик, тубанлик, юзсизлик энг ярамас хислатларга киради. Шунинг учун халқ тилида шундай мақол юзага келган: «Тузин бирла уруш, ўтун бирла устарма» – *Ювош одам билан уруш (чунки сен уни босишинг мумкин), уятсиз, юзсиз одам билан урушма (чунки у сени шарманда қилади).*

«Эрик эрни яғлиғ, эрмагу баши қанлиғ» — *(Тиришқоқнинг лаби ғлиғ, эринчоқнинг боши қонлиғ)*, чунки тиришқоқ кўп ишлаб, яхши таомлар, гўшт, ғлар ошайди. Эринчоқ ўзининг ялқовлиги билан ишдан қочади. Хафалиқдан бошига уради, уни қонатади. Бу матал ялқовликни ташлашга, ғайрат билан ишлашга чорлайди.

Умуман, ғайрат, шижоат, меҳнатсеварлик, қатъият, сабот ва матонат, чидам аждодларимиз руҳиятида етакчилик қилган. Бунинг далили сифатида яна бир мақолни эслатайлик: «Тағиғ уқруқин эғмас, тенгизни қайғиқин букмас» — *(Тоғ арқон билан эғилмайди, денгиз қайиқ билан букилмайди)*. Бу мақол катта ишни арзимаган сабаб билан тўхтатиб бўлмайди, деган мазмунда қўлланади.

Ҳар бир ишга астойдил киришишга ундовчи мақоллар ҳам мавжуд. Шулардан бири «Эмгак экинда қолмас» — *(Меҳнат бўш кетмайди)* мақолидир.

Бирғалиқда ҳаракат қилиш, ўзаро кенгашишга чорловчи мақоллар ҳам анчагина. Масалан, «Кенгашлик биллик узлашур, кенгашсиз биллик ўпрашур» — *(Маслаҳатли иш борган сари яхшиланиб боради, бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутади)*.

«Сабанда сандриш бўлса, Ўртуғунда ирташ бўлмас» — *(Ер ҳайдаш вақтида пухталиқ бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди)*. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошдан пишиқ қилиш керак, деган маънода қўлланади.

Эрк, озодлик, мустақиллик инсониятни фаол ҳаракатга ундайдиган тушунчалардир. Шу хислатга эга бўлган шахс беғамлик, лоқайдлик касалликларига дучор бўлмайди. «Ўкуз азақи бўлғинча, бузағу баши бўлса йик» — *(Ҳўкизининг оғи бўлғунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ)* мақоли «Мустақиллик бўйсуннишдан яхши» деган маънода қўлланади, дейди Маҳмуд Кошғарий.

Босиқлик, овирлик каби хислатлар ҳар доим эл ардоғига, кўпчилик ҳурматига сазовор бўлади. Аксинча, бардошсизлик, бесабрлик таҳқир ва танқидга дучор қилиши қуйидаги мақолда ўз ифодасини топган:

«Кўк кўрди, керагу язти» — *(Меҳнат ва машаққатни кўрди-ю, ўтовини орқасига юклар олди)*.

Мақтанчоқлик доимо бутун инсоният томонидан қораланиб келган салбий хислатлардан биридир. Қадимда ҳам

мақтанчоқликни мон кўришган. Маҳмуд Кошғарий бу борада бир мақол мавжудлигини айтади:

«Ашуч айтур тубум алтун, қамич айтур мен қайдаман» — *(Қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен қайдаман?)*.

Муҳими, олим бу мақолнинг қўлланиш ўрнини ҳам изоҳлайди: «*Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилади*».

Нафс домига тушмаслик, суқликдан тийилиш, умуман баднафслик балосидан сақланиш осон иш эмас. Аммо улардан фориллик рўшноликдир. Бу борада яна «Девон»да ўқиймиз: «*Ағилда ўғлақ туғса, ариқда ўти унар*» — *(Молхонада бузоқ туғилса, ариқда ўти чиқади)*. Бу мақол овқат ки ризқ учун ортиқча уриниш ва қайғуриш керак эмаслигини англатиш учун айтилади.

Айни пайтда исрофгарчиликка йўл қўймаслик, тежамкорлик ҳам инсондаги яхши фазилатлардан бири сифатида саналади:

«Тавғач ханнинг тўрқуси телим, тенгламазиб бичмас» — *(Қорахитой хоқонининг ипак газмоли кўп, лекин ўлчамай кесилмайди)*. Бу мақол ишни бошида пухта ўйлаб қилишга ундаб, исрофгарчиликка қарши айтилган. Меҳмонга ҳурмат кўрсатиш, унинг иззатини қилиш аждодларимизнинг қадимий анъаналаридан бўлган. «Девон»да меҳмон, меҳмондорчилик урф-одатлари, анъаналарига оид жуда кўплаб қайд ва маълумотлар учрайди. Жумладан, улардан бирида меҳмонга имконият доирасида ҳурмат кўрсатиш, унинг кўнглини олиш тарғиб қилинади: «*Ануқ ўтру тутса, йўққа санмас*» — *(Меҳмонга бор таом тақдим қилинган, кўрмадим демайди)*. Бу мақол уй эгаси бор нарсани меҳмонга тақдим қилиши зарурлигига ишорат қилиб айтилади.

Аксинча, меҳмонга бепарво ва беписанд муносабатда бўлиш, айниқса, ундан ўзини олиб қочиш жуда қаттиқ қораланади:

«Барди эран кўнуқ кўруб қутқа сақар,
Қалди вуз уйуқ кўруб эвни йиқар»—

(Меҳмонни давлат ва баракатдан санайдиганлар ўлиб кетди, саҳроларда кўринган қораларни ва манзилларни белгилаш учун қўйилган тошларни одам деб ўйлаб, у келиб кўниб қолмасин деб, чодирини бузувчиларгина қолди.)

Меҳмон қадимги туркий тилда «ума» дейилган, яна «Девон»га мурожаат қилайлик:

«Ума келса, қут келар» — (Меҳмон келса, қут келар), яъни сенга меҳмон келса, у билан бирга қут-барака, бахт келади. Қўноқни яхши қарши оладилар, малол олмайдилар.

Меҳмон инсон шухратини оширадиган омиллардан бири. Инсон ўз номининг йилишидан манфаатдор бўлмоғи керак. Бу ҳам унинг қўнглидаги эзгу ўй-орзулар, яхши фазилатлар билан боғлиқ. Саховатпешалик — очиқ ва самимий қўнгиллар мевасидир. Аксинча, бахиллик, хасислик тор қўнгилликнинг, кўролмасликнинг оқибатидан бошқа нарса эмас:

«Қиз киши сави йўриғли бўлмас» — (бахил одамнинг овозаси чиқмайди, шухратланмайди) мақоли бежиз эмас. Бу мақол одамларни яхши ном чиқаришга, сахий бўлишга ундайди. Буларнинг ҳаммаси фақат ўз замони учунгина эмас, бизнинг замондошларимиз учун ҳам катта тарбиявий ва бадий аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар

1. Маҳмуд Кошғарий қачон ва қаерда туғилган?
2. «Девону луғотит-турк» нима учун қомусий асар ҳисобланади?
3. У қачон зилган? «Девон»даги бадий парчалар қайси даврга мансуб?
4. «Девон»даги шеърий парчалар қайси мавзуларда? Мисоллар билан изоҳланг.
5. Табиат манзаралари тасвиридаги ўзига хосликлар нималардан иборат? Улардаги бадий тасвир воситаларига эътибор беринг.
6. «Девон»да Алп Эр Тўнга ҳақида қандай маълумотлар берилган? У ким эди? Китобдаги марсияда бу қаҳрамоннинг қайси сифатлари алоҳида тасвирланган?
7. «Девон»даги мақолларнинг ҳозир ҳам ўзгаришсиз ки қисман ўзгаришлар билан қўлланила тган муқобилларини топинг.
8. «Девон»да илм-фан, ахлоқ-одоб ҳақида келтирилган шеърий парчаларнинг маърифий аҳамияти ҳақида гапириб беринг.
9. «Девон»да тилга олинган қандай адабий жанрларни биласиз?
10. «Девон»даги мақоллар қайси мавзуларга оид?
11. Мақолларни эслаб қолиш осон. Бунга қандай омиллар сабаб бўляпти?
12. Мақолларда қайси бадий санъатлар кўп қўлланган? Уларни аниқланг.
13. «Девон»даги мақоллардан ўнтасини д олинг.

VIII – XII АСРЛАР АДАБИТИ

Ўрта Оси нинг араблар томонидан истило қилиниши ва унинг оқибатлари. Қудратли турк хоқонлиги (551–744) VII аср бошларига келиб иккига ажралиб, Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлинди. 630 – 680 йиллар давомида Шарқий Турк хоқонлиги заифлашиб боради ва барҳам топади.

VII аср охирларида Иккинчи Турк хоқонлиги ташкил топади. У Қапағон хоқон (691 – 716) даврида айниқса шуҳрат қозонади.

VII аср охири VIII аср бошларида Ўрта Оси га бостириб кирган араблар истилосидан кейин бу хоқонлик ҳам тарих саҳнасидан туша бошлайди.

Араблар Эронни тўлиғича қўлга киритади. Улар деярли беш асрдан бери ҳукмронлик қилиб келган Сосонийлар давлатини йўқ қилиб, Мовароуннаҳрга қўз тика бошладилар. Бу вақтда Ўрта Оси кичик-кичик мустақил давлатларга бўлиниб кетган эди.

Араблар 654 йили Сўғдга ҳужум қилишади. 667 йили эса Чағони н (ҳозирги Ҳисор водийси)ни забт этишади.

Хуросонга Қутайба ибн Муслим халифа бўлиб келади (705 йил). Араблар дастлаб Бухоро, Самарқанд, Уструшана (Ўратена)да қаршиликка учраган бўлса, Қутайба илк қаршиликка Пойкентда дуч келди. Пойкент 10 йил қамал қилинди.

709 йили Қутайба янги куч билан ҳужум бошлайди. У ҳар бир мовароуннаҳрлик жангчининг боши учун 1000 дирҳам мукофот белгиллаган эди. Булар маҳаллий аҳолиโปรดасини бука олмади. Улар қаршилик кўрсатишни давом эттиришди.

710 йили Насаф (Қарши) ва Кеш (Шаҳрисабз) ҳам араблар қўлига ўтади. Худди шу даврда Хоразм ҳам Қутайба ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлади.

Бу вақтда Сўғд подшоси Тархун Самарқандда вафот этади. Унинг ўрнига Гурек ўтиради. Панжакент ҳокими Девашти араб истилочиларига қарши курашга отланади. У Чоч (Шош – Тошкент) подшоси ва Фарғона ихшидларига мурожаат қилади. Улар рдамга розилик билдиришади.

712—713 йилларда Сўғд, Чоч ва Фарғона мамлакатларининг арабларга қарши биргаликдаги ҳаракатлари кузатилади. Аммо ниҳоятда катта куч билан бостириб келатган Қутайба уларни якка-якка ҳолда йўқ қилишни режалаштиради.

Босиб олинган ерлар аҳолиси қийин аҳволга тушиб қолган эди. Улар араб лашкарларига керакли ҳамма нарсани беришга мажбур эди. Энг яхши суғориладиган ерлар, сув иншоотлари араблар қўлига ўтади. Маҳаллий аҳолига янги динни тарғиб қилиш бошланиб кетди. Буларнинг бари арабларга қарши кайфиятни кучайтириб борди.

720—722 йилларда Девашти халқини қўзғолонга чақирди. У Зарафшон дарёсининг юқори томонига юриб Хўжандга йўл олади. У қўл остидагиларни Фарғонага олиб кетишни режалаштирган эди. Қум қишлоғида араблар билан мурасасиз жанг бўлади. Девашти енгилди.

VIII асрнинг 70- йилларига келиб, халқ норозилиги кучая боради. Халифа ал-Маҳдий (775—785) давридаги Муқанна қўзғолони бунинг эҳсоси қин далилидир.

Муқанна марвлик ҳунарманд эди. У ҳур фикрлилиги учун Бағдод зиндонларида қўлга чиққан ва у ердан қочиб чиқиб, 776 йилда ўз тарафдорларини бутун Ўрта Осиёда қўзғолон кўтаришга даъват этади. Чақириқ, айниқса, Насаф ва Кешда ҳамда Сўғд вилоятида қўллаб-қувватланди.

Турли тўсиқларга қарамай, Муқанна Амударёдан Сўғд томонга ўтиб келади. Муқанна таълимотидаги асосий ғоялар мулкчиликнинг тенгсизлигини йўқотиш ҳамда араб ҳукмронлигига қарши курашишга қаратилган эди.

«Оқ кийимлилар» ҳаракати деб ном олган бу қўзғолон бутун Мовароуннаҳрни қамраб олади. 780 йилдагина Муқанна енгилди. У ўзини қўлга олиб турган оловга ташлаб ҳалок бўлади.

IX асрда ҳам бундай қўзғолонлар, арабларга қарши курашлар давом этди. Араблар фақат қуроли кучи билан мамлакатни енгиб, бошқариб бўлмаглигига кўпроқ амин бўла бошлашди. Улар маҳаллий зодагонларни ҳам ўз ичларига тортдилар. Ҳар қандай истилочиликда бўлгани каби араблар босқинчи ҳам Ўрта Осиё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётига катта зарар етказди.

Араблар ўзлари билан ислом динини ҳам олиб келди. Дастлаб бу дин маҳаллий аҳоли томонидан кескин рад этилди. Лекин узлуксиз олиб борилган тарғибот ва ташвиқотлар ўз кучини кўрсатди. Мовароуннаҳрда ҳам ислом қабул қилинди.

Ислом кўп худоликни инкор қилади ва якка худоликни тан олади. Исломда якка-ю ягона яратувчи Оллоҳдир. Ислом таълимотига асос солган, пайғамбарларнинг охири бўлган Муҳаммад Ибн Абдуллоҳ Қурайш қабиласининг ҳошимийлар хонадонидан эди. Исломнинг асосий ақида ва ғоялари муқаддас Қуръонда ўз ифодасини топган, шунингдек, унда мусулмонлик этиқодининг асосий талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъралари, чеклаш ва тақиқлари ҳам акс этган. Қуръон 114 сурадан иборат. Ҳар сура оятларга бўлинган. Ҳар бир суранинг алоҳида номи бор. Масалан: 1- сура «Фотиҳа», 2- сура «Бақара», 3- сура «Оли имрон», 4- сура «Нисо» ва ҳоказо. Суралардаги оятлар миқдори турлича: «Бақара» сураси 286, «Вал-аср» сураси 3 оятдан иборат.

Ислом анъанасига кўра Қуръон Муҳаммад пайғамбарга рамазон ойининг 27- кунини кечаси нозил қилина бошлаган. Бу ойнинг муқаддас саналиши ва шу туннинг «Лайлат ул-қадр», яъни қадрли кеча, илоҳий қудрат намойиш бўлган кеча, деб улуғлиниши ана шу тасаввур билан боғлиқ.

Қуръонда мусулмон фалсафаси ва ахлоқий қарашлари ўз ифодасини топган. У олам ва одамнинг яратилишини, унинг моҳиятини ўзига хос тарзда изоҳлайди. Айни пайтда кишилар орасида эзгулик, яхши хулқ-атвор бўлишини тарғиб қилади. Жумладан, «Ҳужурот» сурасида жамият интизомини сақлаш учун зарур бўлган кўпгина йўл-йўриқлар берилган. Масалан: «Эй мўминлар, (сизлардан бўлган) бир қавм (бошқа) бир (мўмин) қавмдан масхара қилиб кулмасин—эҳтимолки (ўша масхара қилинган қавм) улардан яхшироқ бўлсалар...» «Ўзларингизни (яъни бир-бирларингизни) мазах қилманглар ва бир-бирларингизга лақаблар ташламанглар (яъни айримларингиз айримларингизга мон лақаблар қўйиб олманглар)! Иймондан кейин фосиқлик билан номланиш (яъни мўмин кишининг юқорида ман қилинган фосиқона ишлар билан ном чиқариши) нақадар мондир, ким тавба қилмаса, бас, ана ўшалар золим кимсаларнинг ўзидирлар». «Эй мўминлар, кўп гумонлардан четланинглар!.. Чунки айрим гумонлар гуноҳдир! (Ўзгаларнинг айблари ортидан) жосуслик қилиб юрманглар ва айримларингиз айримларни ғийбат қилмасин! Сизлардан бирор киши ўзининг ўлган биродарларининг гўштини ейишни яхши кўрурми? Ана, мон кўрдингизми?! (Бас, гуноҳи бундан-да ортиқ бўлган ғийбатни ҳам мон кўрингиз!) Оллоҳдан кўрқингиз! Албатта Оллоҳ тавбаларни қабул қилувчи меҳрибондир».

Бу сураларга «Қуръон»ни ўзбекчага ўгирган машҳур таржимон Алоуддин Мансур шундай изоҳ берган: «Мазкур оятни каримада мўминлар жамиятдаги тартиб-интизомни издан чиқарадиган ва меҳр-оқибат йўқолиб кетишига сабаб бўладиган уч иллатдан қайтарилдилар. Булардан биринчиси, ўзгалар ҳақида мон гумон қилиши, иккинчиси, бировларнинг айбларини ахтариб топиш учун орқаларидан жосуслик – айғоқчилик қилиб юришдир. Шариати Исломида шахснинг зоҳирда қилган иш-амали ва айтган сўзи мўътабардир. Яъни, масалан, бир кишининг муайян бир айб жиноятга дахлдор эканлиги аниқ ҳужжат бўлмас экан, унинг ўша айб жиноятга гумон қилиниши ҳаромдир. Фақат унинг мунофиқлиги ки хоинлиги аниқ бўлиб қолган тақдирдагина у ҳақда мон гумон қилиш ва ундан ҳазар қилиш вожибдир. Чунки пайғамбар алайҳиссалом айтганларидек: «Мўмин киши бир тешикдан (яъни унда яшириниб тган илон ча ндан) икки марта чақилмайди».

Юқоридаги оятда яна ғийбатдан қайтарилади. Ғийбат ўзи нима? Бу тўғрида пайғамбаримиз шундай деганлар: «Ғийбат биродарингиз ортидан ўзи эшитиб қолса хафа бўладиган айб-нуқсонларни айтишингиздир». Демак, бир мўминнинг ортидан унда бўлмаган айбларни унга нисбатан айтиш ғийбат эмас, балки унинг ҳақиқага бўҳтон ва туҳмат бўлар экан. Унда бўлган айбларни ортидан айтиш эса уни сифатлаш эмас, балки ғийбат қилиш бўлар экан. Энди ғийбатнинг нақадар оғир гуноҳ эканлиги ҳақида мазкур оятда Оллоҳ таоло томонидан келтирилган мисол ибратлидир. Чунки ақл-ҳуши жойида бўлган бирор инсон бошқа бир инсоннинг гўштини ейишни истамайди. Энди агар ўша инсон ўзининг биродари бўлса-чи, яна ўлган ҳолда бўлса-чи! Унинг гўштини ейиш дун даги энг ваҳший ҳайвон ҳам ҳазар қиладиган бир жиноятдир. Бир мўминнинг ортидан ғийбат қилиш ана ўшандан-да оғирроқ жиноятдир! Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳиссалом: «Ғийбат қилиш бировни ноҳақ ўлдиришдан-да монроқдир», деганлар.

Бундай ахлоқий ўғитлар Қуръонда ниҳоятда кўп. Бугина эмас, унда кўплаб бадиий парчалар ҳам мавжуд. Ислом адаби тида Қуръон асосида кўплаб асарлар яратилгани бежиз эмас. Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Носируддин Рабғузийнинг ижодларини эслаш жоиз.

Қуръонда муайян сюжетларга алоқадор бўлган алоҳида шахс, пайғамбар ки халқларнинг номи қайд этилган сура ва оятлар, машҳур воқеаларга ишора қилувчи баъзи ифода ва иборалар; машҳур қисса ва ҳикоялардаги қисқа эпизодлар, у ки бу даражада батафсилроқ ҳикоя қилинган адабий парчалар мавжуд. Нуҳ ва Тўфон, Иброҳим, Юсуф, Мусо, Исо ва бошқа пайғамбарлар ҳақидаги қиссалар шулар жумласидандир. Хусусан, унда дуннинг ва одамнинг яратилиши билан боғлиқ бўлган воқеалар бадий гўзаллиги, ҳикматларга бойлиги билан барчага ибратлидир.

ТАСАВВУФ

«Тасаввуф» сўзининг луғавий маъноси ҳақида ҳар хил фикрлар бор. Абу Райҳон Беруний уни «файласуф» сўзидаги «суф» сўзи билан боғлайди. *Суф* сўзи арабларда жун ва ундан тўқилган матони англатади. Сўфийлар кийими дастлаб жун чакмон ки қўй терисидан тикилган пўстин бўлган, шунга кўра ана шу талқин тўғрироқдир. *Сўфий* деган сўз ҳам «суф»дан ясалган «тасаввуф», «мутасаввуф» сўзи билан ўзакдошдир.

Тасаввуфнинг пайдо бўлишига доир реал тарихий шароит шундан иборат эдики, феодал муносабатлар юзага келиши натижасида деҳқонлар феодал иқтисодий муносабатларга эътироз билдира бошлашади. Қолаверса, халқ исломга катта умид боғлаган, унинг воситасида «Нурли келажак»ка кўз тиккан эди. Бу умидларнинг саробга айланиши ҳам исломга нисбатан ишончсизлик ва норозиликни юзага келтирди. Ана шундай бир шароитда тасаввуф юзага келади.

Тасаввуф ҳам диний ғоядир. Ундаги «Мўминнинг мўминга зулми ҳаромдир» қабилидаги шиорлари соддадил одамларни ўзига мафтун қилади.

Илмда тасаввуф тарихидаги икки босқич, зоҳидлик ва орифлик ажратилади. Зоҳидлик даврига хос хусусият оллоҳ йўлида тоат-ибодат қилиш ва фарздир. Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Абдуҳошим Қўфий шу оқим вакиллари дир.

IX аср ўрталаридан орифлик даври бошланади. Бу пайтда хонақоҳлар вужудга келган, тасаввуф мактаблари шаклланиб қолган эди. XIII—XIV асрларга келиб унда назарий-илмий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам кўтарилиш даври кузатилади.

Тасаввуф исломнинг ўзи билан бирга ривожланади ва кенг омма орасига йилади. Шунга кўра бу оқимни дундаги

кўплаб халқларнинг ижтимоий-фалсафий ҳамда бадиий тафаккурида учратиш мумкин.

Тасаввуф инсоннинг маънавий камолотга эришиш йўлидир. Бу йўл тўрт қисмга ажратилади: 1) шариат; 2) тариқат; 3) маърифат; 4) ҳақиқат.

Шариат маънавий комилликнинг илк босқичи ҳисобланади. Унда асосий исломий талаб ва қоидалар ўрганилган. «Қуръон» ва ҳадислардаги ахлоқий-фалсафий, илоҳий кўрсатмаларнинг моҳияти ўзлаштирилган. Оддий сўфий зоҳид шу босқичдан юқорига кўтарила олмаган.

«Тариқат» сўзининг маъноси «йўл» демакдир. Бу йўлда инсон, яъни тасаввуф йўлига кирган киши руҳий-ахлоқий камолот манзилларига етишни мақсад қилиб олади. Одатда, тариқат тасаввуфнинг амалий қисми ҳисобланади. Бу босқичда шу йўлга кирган шахс (у солиҳ деб аталади)нинг вазифалари, унинг устоз — пирга эргашиш қоидалари ва бир қадар ахлоқ-одоб меърилари ҳақида маълумотлар олинади. Тариқат, албатта, устоз (пир, муршид) билан бирга эгалланадиган босқичдир. Бунда солиҳ ўз ихтиёри, иродасини пир кўлига беради. Тариқатнинг иродат дейилишига сабаб ҳам шундадир.

«Маърифат» арабча «арафа» сўзидан олинган, унинг маъноси «билмоқ»дир. Бунда дарвешлик даражасига етиш, барча азоб-уқубатларга тоқат этиш, пок хислатларни излаш, Оллоҳни таниш, шариат ва тариқатнинг барча шартларига амал қилиш, бу дундан юз ўгириш, охиратни афзал билиш, ҳақиқат сирларидан огоҳ бўла бориш кўзга ташланади.

Бу босқичга эришган зоҳид дунданнинг ҳамма жисмида, ҳар бир воқеа-ҳодисада Оллоҳ иродасини, унинг сифатларини кўра олади. Аммо бу ҳали ўзлаштиришнинг ақл билан боғланган босқичи ҳисобланади.

Илоҳий хислатларни англашда лғиз ақлнинг кучи ожизлик қилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадуғ билиг» асарида дастлаб Кунтуғди ва Ойтўлди — икки донишманд дундан ҳодисалари ҳақида суҳбатлашади. Ойтўлди вафотидан сўнг унинг ўғли Ўгдулмиш айни жумбоқлар устида бош қотиради. Унинг ақл тимсоли эканлигини назарга олайлик. Адиб шу уч образ билан кифояланмайди. Балки, Зоҳид — Ўзгурмиш образини ҳам киритади. Демак, шу асар қаҳрамонларининг танланишида қ тасаввуфнинг билиш йўлига ишора бор.

Ҳақиқат тасаввуфнинг энг юқори–олий босқичидир. Унда эзгулик ва монликнинг моҳиятини тўла англаб етиш, ҳар қандай кўнгил истакларини пинҳон тутишнинг уддасидан чиқиш ҳамда шариат, тариқат, маърифат талабларини тўлиқ бажариш талаб қилинади. Тасаввуф, асосан маънавий жараҳдир. Унда инсон қалбини бойитадиган омилларга чорлов ниҳоятда кучли.

Тасаввуф оқими ўз адабиёти тини ҳам юзага келтирди. Муҳаммад Ғаззолий, Юсуф Ҳамадоний (вафоти 1141 йил) сингари адломалар унинг назарий асосларини яратишган.

Туркий адабиётида тасаввуф таълимоти Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридан бошлаб ўз аксини топа бошлаган. Асар қаҳрамонлари маънавий камолот пиллапояларини босиб ўтишда тасаввуф йўлидан боришади.

Аҳмад Югнакий асарида ҳам шу ҳолат бор. Аммо бу оқимдаги энг йирик адиб, ҳеч шубҳасиз, Аҳмад Яссавийдир. У туркий, жумладан, ўзбек тасаввуф адабиётининг порлоқ кўшиги.

Аҳмад Яссавий замонасидаги барча билимларни эгаллайди. У «Қуръон» таълимоти ва «Ҳадис» сабоқларини тўла ўзлаштиради. Тасаввуф адабиётида, жумладан, Аҳмад Яссавий шеърлятида ҳам бир қатор ўзига хос образлар юзага келган. Булар ишқ, фано, зоҳид, обид, ориф ва бошқалардир.

Ишқ одамнинг одамгагина бўлган муҳаббатидан иборат эмас. Бу ишқ инсоннинг Ҳаққа, ҳақиқатга муҳаббати ҳамдир. Муҳаббатнинг маскани — кўнгил. Шунинг учун ҳам тасаввуф адабиётида кўнгил образининг атрофлича тасвири кузатилади.

Тасаввуф ўзбек адабиёти тини ҳам янги-янги гўзал фикрлар, ғоялар, образлар тизими билан бойитди. Бу адабиётнинг юксалиши ва такомилга ижобий таъсир кўрсатди.

ЎРТА ОСИ ДА АРАБ ХАЛИФАЛИГИНИНГ ЕМИРИЛИШИ ВА МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Арабларнинг бошқарув ишларига маҳаллий юқори табақа вакилларини жалб қилиши ерли аҳоли норозилигини кучайтира борди.

Халифа Ҳорун ар-Рашид (786—809) вафотидан сўнг унинг ўғиллари Маъмун ва Амин ўртасида тахт учун узоқ муддатли кураш (809—813) давом этди. Маҳаллий зодагонлар Маъмунни қувватлашига қарамай, араблар тахтга Аминни

кўтаришади. Маъмун укасига қарши курашга шайланади. Унга Тоҳир ибн Ҳусайн бошлиқ Хуросон ва Мовароуннаҳр мулкдорлари рдам беради.

813 йилда Бағдодга юриш бошланади ва пойтахт қўлга киритилади. Маъмун халифа деб эълон қилинади.

821 йилда Тоҳир Ибн Ҳусайн Хуросон ва Мовароуннаҳр ноибни этиб тайинланади. Орадан бир йил ҳам ўтмай, у ўз мустақиллигини эълон қилди. Аммо кўп ўтмай, ўзи вафот этди. Ҳокимият ўғлига мерос бўлиб қолди. Абул Аббос Абдуллоҳ ноиблиги даврида (830—844) пойтахт Марвдан Нишопурга кўчирилди.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Фарғона, Шош вилоятларида ноиблик қила тган сомонийлар ҳам фурсатни фанимат билишади. IX аср охирларига келиб Мовароуннаҳрнинг барча вилоятлари Сомонийлар ихти рида эди. Исмоил Сомоний даврида (IX аср охирларида) Мовароуннаҳр араб халифалиги истибодидан абадий қутулди.

Бу даврда шаҳарларнинг ривожланиши, товар ишлаб чиқаришнинг ортиши, савдо-сотиқнинг ўсиши кўзга ташланади. Самарқанд, Бухоро, Термиз шаҳарларининг кенгайиб ривожланиши шу даврга тўғри келади.

Шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо айниқса тараққий этади. Меъморчилик ривож топади. Термиздаги ҳукмдор саройи, Работи Малик (X аср), Жарқўрғондаги минора (1108—1109), Бухородаги Арслонхон минораси (Минораи Калон) (1127) ва Мағоқи Аттори шу давр дгорликлари ҳисобланади.

XI—XII асрларда маданият ва илм-фан ҳам ўзига хос ривожланиш йўлига ўтади. Ўрта Оси олимлари араб тили орқали дун илм-фанига йўл очди. Бир қатор аниқ фанлар (математика, ким , физика), табиий фанлар (астрономия, ботаника, зоология, минералогия) ҳамда ижтимоий-гуманитар йўналишдаги фанлар юқори босқичга кўтарилади.

Абу Бакр Наршахий (959 йил вафот этган) ана шу даврда етишган йирик тарихчи олимдир. Унинг «Бухоро тарихи» асари Мовароуннаҳр, айниқса, Бухоро ҳақидаги нодир маълумотларни жамлаган бебаҳо манбадир.

Абу Наср Утбий араб тилида «Тарихи Яминий» асарини зди. Унда Сабук Тегин ҳамда Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлиги даврига оид кўплаб тарихий маълумотлар мавжуд.

Ғазнавийлар даврида яшаган йирик тарихчилардан бири Абу Саид Гардизийдир. Унинг «Зайн ал-ахбор» («Хабарлар чиройи») китоби машҳур.

Шу даврда яшаган Абдул Ғазл Байҳақий (996 – 1077) 30 жилддан иборат «Тарихи Масъудий» ки «Тарихи Байҳақий» деб номланган асарини яратади. Бу асарда султон Маҳмуд ва унинг ўғли Масъуд даври (1000 – 1050)да бўлган воқеалар, Бағдод халифалиги, Мисрдаги фотимийлар халифалиги билан бўлган муносабатлар, ижтимоий ва маданий ҳа т, ҳокимият учун курашлар кенг ба н қилинган.

Савол ва топшириқлар

1. Турк хоқонлиги қачон ташкил топган?
2. Бу хоқонликнинг ривожланиш даври қайси вақтга тўғри келади?
3. Араб истилоси натижасида Ўрта Оси да юз берган оқибатлар ҳақида нима дея оласиз?
4. Панжакент ҳокими Деваштининг мағлубиятига нима сабаб бўлган деб ўйлайсиз?
5. Муқанна ким эди? Унинг фаолияти ҳақида яна нималарни биласиз?
6. «Қуръон» нима учун муқаддас китоб саналади? Изоҳлаб беринг.
7. «Қуръон»даги сюжет ва ғоялар асосида яратилган қайси асарларни биласиз?
8. Ўзбек ғазалчилигида Қуръондаги қайси образлар кўпроқ кўзга ташланади?
9. Тасаввуф нима? Уни қандай тушунасиз?
10. Бу сўзнинг луғавий маъносини тушунтиринг.
11. У қандай омиллар асосида пайдо бўлган?
12. Зоҳид ва ориф истилоҳларини қандай тушунасиз? Уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳланг.
13. Тасаввуф босқичлари ўзаро қандай боғланган? Унинг инсон маънавий такомиллидаги ўрни қандай?
14. Тасаввуфда ақлнинг ўрни қандай белгиланган? Кўнгилнинг-чи?
15. Тасаввуф адаби ти деганда нимани тушунасиз? Унга қайси адибларни киритиш мумкин?
16. Тасаввуф адаби тида кенг қўлланадиган образлар қайсилар?

ЎРТА ОСИ НИНГ ҚОМУСИЙ ОЛИМЛАРИ

«Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларга, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз».

И. А. КАРИМОВ

Ўрта Оси ўзининг қомусий олимлари билан ҳам фахрланади. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улдуғбек, Заҳириддин Бобур ва бошқа кўплаб буюк аждодларимиз миллий маданиятимизни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшдилар, халқимизнинг миллий ифтихори бўлиб қолдилар. Уларнинг номлари, жаҳон цивилизацияси тараққи тига қўшган буюк ҳиссалари ҳозирги кунда бутун дун га маълум».¹

Ана шундай қомусий олимлардан бири **Ал-Хоразмийдир**. Унинг асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо бўлиб, 780 йилда Хивада туғилган. Хоразмий дун га машҳур математик ва астроном сифатида танилган. Хоразмийнинг номини тарихда қолдирган буюк асари «Ал-жабр вал-муқобала» рисоласидир. У кейинчалик математиканинг алоҳида соҳаси бўлган алгебра фанига асос бўлган. Ана шунга кўра унинг номи Европа мамлакатларига ҳам йилди.

Ҳозирги замон ҳисоблаш техникасида кенг қўллана тган «алгоритм» атамаси ҳам олим номидан келиб чиққан. У математиканинг назарий масалаларини ўрганиш билан чекланмай, уларнинг амали тга татбиқ қилинишини ҳам кўрсатиб берган. Хоразмийнинг «Сурат ул-ард» («Ернинг сурати») асари география фани соҳасидаги улкан кашфи т

¹И. А. Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида». Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққи т кафолатлари. Тошкент. «Ўзбекистон», 1997 йил, 140-бет.

бўлди. Олим тузган «Астрономик жадваллар» эса XII асрда араб тилидан латин тилига таржима қилинган ва Европа мамлакатларида машҳур бўлган.

Унинг Ер курраси катталигини аниқлаш борасидаги хизматлари ҳам таҳсинга лойиқдир. Шунингдек, Хоразмийнинг «Қуш соатлари тўғрисида», «Тарих рисоласи», «Муסיқа рисоласи» сингари асарлар эгани ҳам маълум.

Ал-Хоразмий Маъмун академиясининг илк ташкилотчиларидан ва фаол аъзоларидан бири эди. У 850 йилда Бағдод шаҳрида вафот этган. Муҳаммад Хоразмийнинг асосий асарлари араб тилидан атоқли олим Ашраф Аҳмедов томонидан ўзбекчага таржима қилинган.

Ўрта аср мутафаккирлари орасида **Абу Райҳон Берунийнинг** алоҳида ўрни бор (973–1051). Хоразмлик бу аллома афсоналарга қўра Наврўз (21 март) ва Меҳржон (21 сентябрь) байрамларидан бошқа ҳар кун илм билан машғул бўлган.

Унинг «Қадимги халқлардан қолган дгорликлар» асари тақвим ва йил ҳисоби, шунингдек, сўғдийлар, қадимги хоразмликлар, форслар, юнонлар, яҳудийлар, христиан ва мусулмонларнинг қадимий байрамлари, урф-одатлари тўғрисида қимматли маълумотларни жамлаган. Шунга қўра у Ўрта Оси ва бутун Шарқ халқлари учун муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни забт этгач, Берунийни Ғазнага олиб кетади. У Маҳмуднинг юришларида иштирок этади. Ҳиндистон тарихига оид йирик асар зади.

Олимнинг география, минералогия, астрономия, ким ва бошқа кўплаб фан соҳаларидаги кашфи тлари ҳам дун илм-фанига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилган.

Қомусий олимларимиз орасида **Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобийнинг** номи алоҳида ҳурмат ва эҳтиромга сазовор. У 873 йилда Форобда туғилиб, 950 йилда Дамашқда вафот этган.

Дун илм аҳли юнон олими Аристотель (Арасту)ни биринчи муаллим деб билади, Форобийни эса «Муаллим ус-соний», яъни «Иккинчи муаллим» деб атайди. Бундай шарафли номга у ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукамал билганлиги ва бу илмлар ривожига қўшган катта ҳиссаси, айниқса, юнон фалсафасини шарҳлаб, дун га кенг танитганлиги учун сазовор бўлган. Форобий «Арасту қонунларининг моҳияти ҳақида» асарида давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашларини кенг баён қилади.

Бошланғич маълумотни она юртида олгач, у Тошкент, Бухоро, Самарқандда ўқийди, билимини янада ошириш учун араб халифалигининг йирик маданий марказларидан бўлган Бағдодга боради. Йўл-йўлакай Эроннинг Исфахон, Ҳамадон, Рай шаҳарларида бўлади. Форобий 70 дан ортиқ тилни билган. У «Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари» асарида турли ижтимоий тузумдаги давлатлар ҳақида фикр юритади.

Форобий 160 дан ортиқ асар муаллифидир. У юнон олимлари Платон, Аристотель, Эвклид, Птоломей, Порфирий ва бошқаларнинг асарларига шарҳлар эган. Бу шарҳлар Ўрта Оси ва жаҳон олимларининг дун қарашини шакллантиришда, уларнинг Аристотелнинг материалистик дун қараши билан ошно бўлишларида яқиндан рдам берган.

Ҳатто Ибн Сино Аристотелнинг «Метафизика» китобини қирқ марта ўқиб чиқади. Асар унга деярли д бўлиб кетади. Аммо китоб мағзига барибир етмайди.

Ибн Сионинг бир китобдор дўсти бўлиб, у ҳар қандай янги китобдан олимни хабардор қилиб туради. Бир кунни дўкондор унга янги бир китоб кўрсатади. Бу ўзи тушуна олмаган китоб ҳақида эканлигини билиб ҳафсаласи қайтади.

Бу ҳақда Ибн Сионинг ўзи шундай зади: «Бу илми билишнинг фойдаси йўқ экан, деган халда унинг кўрсатиши менга малол келиб, китобни олишни рад қилдим. Шунда даллол бу китобнинг эгаси пулга муҳтож, деди. Мен уни уч дирҳамга сотиб олдим. Китоб Форобийнинг «Метафизика» асари мақсадлари ҳақидаги рисоласи экан. Уйга қайтдим, дарров уни ўқишга тушдим. «Метафизика» дилимга д бўлиб қолганлиги сабабли ўша пайтда қ бу китобнинг мақсадлари менга очилди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим, эртасига қ камбағалларга анча нарса садақа қилдим».

Форобий фалсафа, арифметика, геометрия, астрономия, мусиқа, табиат, физика, ким , оптика, медицина, биология ва бошқа фанлар соҳасида катта шуҳрат қозонган.

Унинг ахлоқ (этика), педагогикага оид асарлари ҳам эътироф этилган. Шунингдек, олимнинг тилшунослик, шеърят, нотқлик санъати, хаттотликка оид асарлари кенг тарқалган.

Форобийнинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи» асарида атрофлича акс этган. Унда ўрта асрларда маълум бўлган 30 га яқин фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилган.

«Юлдузлар ҳақидаги қондаларда нима тўғри ва нима нотўғрилиги тўғрисида» рисоласида осмон жисмлари билан ердаги ҳодисалар ўртасидаги табиий алоқаларни, хусусан, булутлар ва мғирлар пайдо бўлиши қу ш иссиқлиги таъсирида буғланишга боғлиқлигини, Ой тутилишига Ернинг Қу ш билан Ой орасига тушиб қолиши сабаб эканлигини кўрсатиб беради. Бу билан у осмон жисмларига қараб фол очувчилар – астрологларни фош этди.

Форобийнинг ижтимоий-сий, ахлоқий қарашлари ҳам алоҳида илмий аҳамиятга эга. У Ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида кучли таълимот яратди.

Фозил одамлар «Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида рисола», «Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола» асарларида жамиятнинг келиб чиқиши, давлат ва уни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва тинчлик, меҳнат, инсоний қобилият ва бошқа мавзуларда баҳс юритади.

Абу Али ибн Сино ҳам буюк қомусий олимдир. Унинг фалсафа, медицина, астрономия, зоология, ботаника, геология, психология, мусиқа, ахлоқ, мантиқ, тилшунослик, адаби тшуносликка оид асарлари мавжуд. У бадий ижод билан ҳам шуғулланган.

Олимнинг тўлиқ исми Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Синодир. У ҳижрий 370 (милодий 980) йилда Афшона қишлоғида туғилган. Бу қишлоқ Бухоро яқинидадир.

Ибн Сино ўтқир қобилият эгаси эди. У «Қуръон»ни кироат билан ўқиб длаш учун бир йилгина вақт сарфлайди.

Ибн Синонинг шуҳрати кўпроқ табобат илми билан боғлиқ. Айниқса, Бухоро амири Нуҳ ибн Мансурни даволашда иштирок этиши табибнинг доврғини ошириб юборди. Бу пайтда у 16–17 шлар чамасида бўлган. Бунинг эвазига у сарой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритади.

Ибн Сино Хоразмда, Журжонда, Рай, Ҳамадон, Исфаҳонда ҳам яшаб ижод этган.

Ибн Синонинг энг йирик тиббий асари «Ал-Қонун фитиб» («Тиб қонунлари») китоби бўлиб, унда олим кўп йиллар давомида олиб борган илмий-амалий ишларини яхлит умумлаштиргандир.

«Тиб қонунлари» беш китоб, 14 жилддан иборат.

Ибн Сино бир қатор тиббий асарларини шеърый шаклда зган. Улар *уржузалар* дейилади. Бунга сабаб улар ражаз вазнида

зилганидир. Шулардан бири «Табобатда уржуза» достонидир. Шунингдек, «Тиббий ўғитлар ҳақида уржуза», «Тана тузилишига доир уржуза» ва бошқа рисолалар ҳам шеърӣ шаклда зилган.

Ибн Сино табиӣ фанлар, аниқ фанлар (математика, геометрия, ҳисобот) бўйича ҳам кўплаб китоблар зган. Биргина астрономияга оид ўндан ортиқ асари маълум.

Муסיқа бўйича унинг бешта китоби бор. «Жавомеъ илм ал-муסיқий» («Муסיқа билимига оид тўплам») уларнинг энг йиригидир.

Ибн Сино истеъдодли адиб ҳам эди. Унинг достон, қасида, ғазал, рубоӣй, фардлари бизгача етиб келган. Уларнинг асосий қисми араб тилида бўлиб, бир қисми эса форс тилида зилган.

Ибн Сино бир неча қиссалар муаллифи ҳамдир. «Саломон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси», «Ҳайй ибн Яқзон», «Рисолат ат-тайр» шулар жумласидан бўлиб, насрда зилган.

Ибн Сино қиссаларининг кўпи рамзий-мажозий маънога эга.

«Юсуф қиссаси» Қуръон сюжети асосида бўлиб, шу мавзудаги биринчи асардир.

«Рисолат ат-тайр» («Қуш рисоласи») рамзий-мажозий асар бўлиб, араб тилида зилган. Кейинчалик у бошқа тилларга таржима қилинган. Унда тузоққа тушиб қолган қушларнинг озод бўлиш йўлидаги ҳаракатлари кўрсатиб берилган.

«Ҳайй ибн Яқзон» («Уйғоқ ўғли Тирик») қиссаси ҳам рамзий-мажозий услубда яратилган. У фалсафий жиҳатдан ҳам диққатга сазовордир.

«Саломон ва Ибсол» ишқий-саргузашт асардир.

Ибн Синонинг бир қатор тиббий асарлари шеърӣ шаклда зилганлигини юқорида айтиб ўтдик. Унинг соф шеърӣ асарлари ҳам анчагина. Ибн Сино шеърӣяти учун фалсафий теранлик, кенг мушоҳада, олам ҳодисаларига тийрак ақл билан қараш хос:

Умринг кўпи билан бир-икки нафас,
Нафас эса кичик бир шамолу сас,
Шамолга таянмиш умринг биноси,
Муустаҳкам иморат елга таянмас.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Инсон умрининг қисқалиги, шунга кўра уни фанимат билиш шеърдаги асосий фикрdir. Ана шу қисқа умр биносини шамол (ел) устига қурмаслик керак, демакки умрни беҳуда ўтказмаслик лозим.

Ибн Сино шеърларида илм-маърифатни тарғиб этиш, дун сирларини билишга интилиш, ахлоқий хислатларни юксалтириб бориш каби инсоний фикрлар асосий ўрин тутди.

Ибн Синонинг адаби т равнақига кўшган ҳиссаси фақат бадий ижод билан чекланмайди. У шеър илмига доир ҳам бир қатор илмий асарлар яратган. Айниқса, «Фанн аш-шеър» (Шеър санъати) китоби муҳимdir. Унда юнон шеърияти турлари, унинг шакллари ҳақида фикр юритилган.

Шеъриятнинг назарий масалалари унинг «Муסיқа илми ҳақида катта тўплам» асарида ҳам тадқиқ этилган.

«Шеър, — дейди Ибн Сино, — образли сўзлардан иборат бўлиб, ритмли, бир-бирига мувофиқ иборалардан таркиб топган ҳамда мисралари бир-бирига тенг, вазнлари қайтарилган, охири говушлари бир-бирига ўхшаш бўлиб келган сатрлардан тузилади».

Ибн Синонинг буюк хизматлари беҳуда кетмади. Бутун жаҳон олимнинг номини катта ҳурмат билан тилга олади. Унинг асарлари жаҳондаги кўплаб халқлар тилларига таржима қилинган.

МОВАРОУННАҲРДА ФОРС ВА АРАБ ТИЛИДА ЯРАТИЛГАН АДАБИ Т

VIII асрга келиб Олд ва Ўрта Оси , шунингдек, Шимоллий Африкадан иборат улкан ҳудудда янги бир империя — Араб халифалиги юзага келди. У Помирдан Атлантика океани қирғоқларигача бўлган майдонда кўплаб халқлар ва мамлакатларни бўйсундирган давлат сифатида шаклланди ва бутун дун иқтисоди, си сати, маданиятига кучли таъсир кўрсатди.

Бу даврда Ўрта Оси юқори ривожланган қишлоқ хўжалиги, донгдор шаҳарлари, кўп тармоқли ҳунармандчилиги, қадимий ва бой маданиятига эга эди. Бу ерда туркий ва форсий тиллар амал қиларди. Эндиликда уларнинг нига араб тили ҳам қўшилди. Илм-фан тили, асосан, араб тили эди. Ўрта Оси олим ва шоирлари бу тилда ҳам ижод қила бошлашди.

Машхур қомусий олимларимиз илмий кашфи тларининг деярли барчаси араб тилида қилган. Аммо бадиий ижод уч тилда: туркий, форсий ва араб тилларида яратилди.

Бу даврда Рўдакий, Абул Ҳасан Шаҳид Балхий, Робия, Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад Дақиқий (вафоти 997 йил), Абул Қосим Фирдавсий (941–1025), балхлик қаси- данавис шоир Унсурий (960–1039), Фаррухий (1038 йил вафот этган), Манучеҳрий (1041 йил вафот этган)лар форс- тожик (ўша даврда дарий деб юритилган) адаби тининг йирик намояндалари сифатида шуҳрат қозонишди.

Араб тилида ижод қилган адиблар ҳақидаги тўлиқ маълумот Саолибийнинг «Ятимат уд-даҳр фи маҳосини аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдоналари») асари орқали етиб келган.

Абу Мансур Абдумалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас- Саолибий 350 (961) йили Нишопурда туғилган ва 429 (1038) йили шу ерда вафот этган. У кўплаб ўлкаларни кезиб чиққан йирик олим (50 дан ортиқ илмий асарлар муаллифи), шоир ва тарихчи эди.

Араб адиблари қадимдан бошлаб турли шоир ва зувчиларнинг таржимаи ҳоли, асарлари, ижодидаги етакчи хусусиятлари ҳақида алоҳида китоблар яратишган. Уларнинг тазкира номи билан юритилишини юқорида айтган эдик. Саолибийгача ҳам бу анъана мавжуд эди. Адиб шу анъанага мувофиқ ҳолда китоб тузади. Унинг тўрттинчи қисми Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги арабийнавис ижодкорларга бағиш- ланган.

Асарнинг аввалги қисмларида X—XI асрларда яшаб араб тилида ижод қилган 415 та адиб ва зувчилар ҳақида маълумотлар ва ижодларидан намуналар келтирилган. 4- қисмга эса 124 та хуросонлик ва мовароуннаҳрлик шоир ижоди киритилиб, уларнинг насрий ҳамда назмий асарларидан пар- чалар берилган.

Бу қисмда 4160 байтга яқин шеър мавжуд. Улар қасида, васф, ҳажв, марсия, маснавий, ғазал, уржуза жанрларига мансубдир.

Бу даврлардаги қасидалар кейингилардан фарқ қилади. Уларда ҳам мақтов, ҳам танқид бўлиши мумкин. Ҳажв, ғазал, васф, марсия жанрлари кейинчалик қасидадан ажралиб чиқ- қан, деб қаралади.

Қасида кейинчалик туркий адаби тда ҳам, форс-тожик адаби тида ҳам анча кенг тарқалган шеърый жанрлардан бирига айланади. Лекин улар ўз мазмуни, мавзу ва шаклига кўра араб қасидаларидан ажралиб туради.

Саолибий келтирган қасидалар айрим тарихий воқеаларга бағишланган. Моддий қийинчиликдан шикоят, панд-насиҳат руҳидаги қасидалар ҳам бор. Ҳажвий йўналиш ҳам кўп учрайди.

X асрдаги Бухорода яратилган адаби т ҳақида Е. Э. Бертельс шундай зган эди: «Аслини айтганда, тил нуқтаи назаридан бу давр адаби тини форс ва араб адаби тига бўлиш – ҳақиқатан шартли нарсадир. Аслида биз мавзу, услуб, ташқи кўриниши бир хил, фақат тилдагина фарқи бўлган ягона адаби тга эгамиз. Шунини ҳам айтиш керакки, шоирлар кўп ҳолда икки тилни билишган ва ҳар икки тилдан бирдай осонлик билан фойдаланишган, бир фикрнинг ўзини гоҳ бу, гоҳ у тилда ифода этишган».

Бу даврда форс-тожик адаби ти ҳам анча ривожланди.

Носир Ҳусрав (1004 – 1088) Қободи н (ҳозирги Тожикистон)да туғилиб Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ҳижоз, Кичик Оси , Сурия, Арабистонда бўлди. Унинг «Сафарнома» асари ана шу саёҳатлар натижасида бун д бўлган. Шунингдек, адибнинг «Зод ал-мусофирин», «Важҳи дин» (Диннинг қи фаси), «Жоми ал-ҳикматайн» (Икки ҳикмат уйғунлиги), «Равшанинома» (Нур китоби), «Саодатнома» китоблари ҳамда «Девон»и машҳурдир. Бу асарларда у фақат диний-фалсафий муаммоларнигина эмас, илғор ахлоқий-тарбиявий фикрларни ҳам олға суради. Шеърларида юксак инсоний фазилатларни улғулаш асосий ўрин тутди.

Умар Хай м (1048 – 1131) Нишопурда туғилган. Унинг астрономия, математика, фалсафага оид йирик асарлари мавжуд. Шоир сифатида у рубоийлари билан машҳур бўлган. Унинг рубоийлари жаҳон адаби тидаги нодир дурдоналар қаторида туради. Умар Хай м рубоийлари мавзу доирасининг кенглиги, фалсафий теранлиги, бадийий юксаклиги билан ҳалигача бутун инсоният маънавиятига кучли таъсир ўтказиб келмоқда.

Абу Наср Асади Тусий (вафоти 1070 йил) Фирдавсий «Шоҳнома»си изидан бориб «Гершаспнома» дostonини яратган. У форс-тожик адаби тидаги илк зма мунозаралар муалли-

фидир. Булар «Ер ва осмон», «Кеча ва кундуз», «Найза ва камон», «Мусулмон ва кофир», «Араб ва ажам» дир. Шунингдек, у форс тилининг энг қадимги изоҳли луғатини ҳам яратган. Луғатда 80 га яқин ўша давр шоирларининг шеърларидан намуналар берилган. Улар орасида Рўдакийнинг «Калила ва Димна», Унсурийнинг «Вомиқ ва Узро» асарларидан келтирилган байтлар ҳам мавжуд.

Адиб Собир Термизий (тахм. 1078—1148) йирик шоир бўлган. Унинг отаси Исмоил Термизий ҳам шоир эди. У Султон Санжар Салжуқий саройида хизмат қилган. Султон уни Хоразм шоҳи Отсиз ҳузурига юборди. Уни хуфияликда айблаб, 1148 йили Амудар га чўктириб юборишади. «Девон»и қасида ва фазаллардан иборат.

Термизийнинг замондоши Анварий Абевардий уни «покизаназм» шоир сифатида баҳолаган.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар ибн Муҳаммад Рўдакий айрим манбаларга кўра юз минг, бошқаларига кўра бир миллион уч юз минг мисра шеър зган адиб сифатида машҳурдир. Аммо бизгача уларнинг икки минг мисрасигина етиб келган. Рўдакий «Одам уш-шуаро» (Шоирларнинг Одам Атоси) деган ном билан шуҳрат қозонган.

Рўдакий IX асрнинг 50—60 йилларида Панжруд қишлоғида (ҳозирги Панжакент яқинида) туғилган. X асрнинг 40- йилларида вафот этган. У шлигида қчанг чалиш, кўшиқ айтиш билан машҳур бўлган. Айни пайтда бадий ижод билан шуғулланган. Самарқанд мадрасасида таҳсил ола тганида унинг шуҳрати Сомонийлар давлатининг пойтахти Бухорога етиб боради. Уни сарой хизматиға олишади. Аммо қариган чоғида у саройдан қувилади. Афсоналар унинг кўзларига мил тортилганидан хабар беради. Аслида унинг кўзи туғма ожиз бўлган.

Рўдакий шеърларига рқин образлилик, табиатни жонли тасаввур этиш, халқона соддалик ва мусиқийлик, исломгача бўлган даврлардаги поэтик образларга мойиллик хосдир.

Ривоятларнинг хабар беришича, Сомонийлар амири Наср II (914—942) Ҳиротда зи фатлар ичида юраверади. Юртни соғинган аъ нлар амирға таъсир кўрсатишни Рўдакийдан илтимос қилишади. Шунда Рўдакий бир зи фат чоғида ўзининг машҳур «Бўйи жўйи мўли н ояд ҳаме» (*Димоғимга*

Мўли н ариғининг ҳидлари урилди) деган қўшиғини чангда ижро этади. Қўшиқдан амир шунчалик кучли таъсирланадики, яланго қ ҳолда отга сакраб миниб, Амудар кечувига қараб йўналади.

Ғазал шундай бошланади:

Бўйи жўйи Мўли н ояд ҳаме,
ди ри меҳрибон ояд ҳаме.

(Мўли н ариғининг ҳидлари (димоғимга) келмоқда,
Унда меҳрибон р ди ҳам келмоқда.)

Бу мисралар амирнинг кўз олдига олмазор боғларни, Мўли н ариғидаги сувлар жилдирашини гавдалантирган, айни пайтда узоқда қолган р ва ди р хотираси уйғонган.

Кейинги мисраларда она-юрт билан боғлиқ бўлган янада нозик ва таъсирли тасвирлар келтирилган.

Бизгача адибнинг «Қариллик ҳақидаги қасида»си, «Модарри май» (Май онаси) қасидаси, «Бўйи жўйи Мўли н» ғазали ва бир неча рубойларига тўлиқ ҳолда етиб келган. Унинг бошқа асарлари айрим парчалар тарзидагина сақланган. Масалан, «Калила ва Димна» дostonини манбалар 12 минг байтдан ортиқроқ ҳажмда бўлганини кўрсатади. Бизга унинг 1000 мисрачаси маълум, холос.

Лекин мавжуд қисмларнинг ўзи қ шоирнинг юксак шеърый иқтидори ва кучли бадиий маҳоратидан далолат бера олади.

Шоир ижоди форс-тожик адаби тида ғазал жанрининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожда алоҳида ўрин тутади.

Рўдакий ижоди ўзининг буюк инсонпарварлик ва ҳа тсеварлик руҳи билан ҳалигача инсоният маънавият оламини бойитиб келмоқда. Адибнинг шеърлари ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Оси нинг қомусий олимлари деганда кимларни тушунасиз? Нима учун улар «қомусий олим» деб юригилади?
2. Ал-Хоразмийнинг жаҳон фани тараққи тидаги ўрни ҳақида нималарни биласиз?

3. ФОРобийнинг «Муаллим ус-соний» лақабини олишига нима сабаб бўлган?
4. Беруний фаннинг қайси соҳаларида фаолият кўрсатган? Унинг адаби т соҳасидаги хизматлари нималардан иборат?
5. Ибн Сино ким эди? Унинг тиббиёт, тарих ва адаби т, фалсафа соҳасидаги қандай хизматларини биласиз?
6. Мовароуннаҳрдаги форс ва араб тилидаги адаби тнинг ривожланишига қандай тарихий-ижтимоий ҳодисалар таъсир кўрсатган?
7. Форс ва араб адаби тининг намояндалари сифатида кимларни биласиз?
8. Рўдакийнинг ҳа ти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
9. Унинг «Бўйи жўйи Мўли н...» ғазалидаги бадий таъсир нимага боғлиқ?
10. «Қомусий олимлар — ифтихоримиз» мавзуида иншо ёзинг.

ҲАДИС ИЛМИДАН САБОҚЛАР

«Киши илм бобида нафақат ўзидан юқори ки тенгдошларидан, балки ўзидан паст бўлганлардан ҳам ҳадис олмагунча, етук муҳаддис бўла олмайди». «Мен бир минг саксонга муҳаддисдан ҳадис эшитдим. Уларнинг ҳаммаси «Иймон – сўз ва амалдан иборатдир» деган эътиқоддаги кишилар эдилар».

ИМОМ БУХОРИЙ.

«Ҳадис» арабча сўз бўлиб, унинг бир қатор маънолари бор:

- 1) янги, янги нарса, янги рўй берган воқеа;
- 2) сўз, ҳикоя, нақл, ривоят;
- 3) Муҳаммад пайғамбар ки унинг саҳобалари ҳақида ҳикоя қилувчи хабар ки ривоят.

Ислом дини таълимоти бўйича энг асосий манба «Қуръон»дир. Ҳадислар ана шу муқаддас асардан кейинги ўринда турувчи мўътабар манбадир. Ҳадислар Муҳаммад пайғамбар ҳа ти ва фаолияти, шунингдек, унинг турли шароитларда диний, фалсафий, ахлоқий-таълимий мавзуларда айтган хилма-хил фикрлари, кўрсатмалари ки муносабатларини акс эттиради.

Ҳадисларнинг юзага келишини уч омил билан кўрсатилади:

1. Муҳаммад пайғамбар айтган гаплар.
2. Унинг ўзи қилиб кўрсатган ишлар.
3. Пайғамбаримиз томонидан кўрилган ки кузатилган ишнинг тақиқланмагани.

Ана шу уч ҳолатнинг ҳар бири суннат дейилади. «Суннат» ҳам арабча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси «йўл, равиш, одат» демакдир. Истилоҳий маънода эса Муҳаммад пайғамбардан қолган урф-одатларга айтилади. Уларни бажариш вожибдир. Уларда ислом динига оид тушунчалар ва уларнинг талқини, хусусан, фарз, вожиб, суннат, ҳалол, ҳаром, макруҳ каби тушунчаларнинг маъно қамрови, изоҳи ўз аксини

топган. Ҳадисларнинг асосий катта қисми ахлоқ-одоб масалаларига, инсон маънавияти билан боғлиқ муаммоларга қаратилган.

Шунинг учун ҳам ҳадисларга энг қадимги даврлардан— Муҳаммад пайғамбар замониданоқ алоҳида аҳамият беришган. Ҳадислар имкони борича хатосиз, асл ҳолида бошқаларга етказилиши лозим бўлган. Пайғамбар номига боғлаб туриб ёлгон ҳадис тарқатиш қаттиқ қораланган.

Ушбу талаб натижасида ҳадислар кўп вақтлар ўз ҳолича сақланиб қолган, аммо жамият бир жойда қотиб турмайди. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт оқибатида синфлар, ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатлар, қарашлар ҳам ўзгариб боради, зиддият, ихтилоф ва келишмовчиликлар юз беради. Шундай ҳодиса ислом динида ҳам кўзга ташланади.

Ислом динидаги ички ғоявий курашлар ва ўзаро мурасизлик натижасида пайғамбар ҳадисларини бузиш, уларни сохталаштириш ҳам кўзга ташлана бошлайди. Бундай номаъқул ҳаракатларга қарши курашиш зарурати юзага келади. Натижада ҳадисларни фақат эшитиш билан эмас, балки зиё олиш, унинг ҳақиқий дастлабки шаклини тиклаш билан ҳам шуғулланишга тўғри келади. Шунга кўра ҳадисларни тўплаб, бир китоб ҳолига келтириш ҳаракати VIII асрдан бошлаб кенг авж олади.

Муҳаддислар ҳадисларнинг ҳақиқийлигини айрим белгилар орқали аниқлашган. Булар: ҳадислар Қуръон оятларига зид келмаслиги лозим; улар пайғамбар суннатларига мувофиқ бўлмоғи шарт; уларда тарихий воқелик бузилмаслиги керак. Ҳадисларнинг ғайриахлоқий бўлиши мумкин эмас.

Ҳадисларни тўплаб, уларнинг ҳақиқийларини аниқлаш билан шуғулланган олимлар **муҳаддис** дейилади. Имом Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож, Имом Термизий, Абу Довуд, Сулаймон Сижистоний (817—888), ибн Можжа (834—886), Доримий, Байҳақий, Табароний, ибн Ҳиббон, Хатиб, Ҳоким, Абу Аъло, Дайламий, Дориқутний, Жамолиддин Суютий каби муҳаддисларнинг номи машҳур. Лекин муҳаддислар орасида олти кишининг довуғи оламни тутган. Улардан бештаси Ўрта Осиёлик: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (ҳижрий 194—256, милодий 810—870) Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824—892), Абу Муҳаммад Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (824—888) шулар жумласидандир.

Шубҳасиз, улар орасида юртдошларимиз Имом Бухорий ҳамда ат-Термизийларнинг бўлиши кўнгилларда ифтихор туйғуларини уйғотади.

Бухорийнинг тўлиқ исми — Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардазбаҳ ал-Жуафий ал-Бухорийдир. У Бухорода Исмоил исмли катта олим оиласида 810 йилда туғилган, шлигиданоқ ўзининг ўткир зеҳни ва кучли иқтидорини намо н қилган. Бухорий гўдаклигида қ отаси дун дан ўтади ва онасининг қўлида қолади. Мактабда дастлабки саводини чиқаргач, араб тили ва ҳадис китобларини ўқишга, уларни д олишга алоҳида рағбат билдиради. 18 шга кирганда, у бир қатор йирик илмий асарлар муаллифи эди.

«Ҳошид ибн Исмоил исмли бир ҳамдарс олимнинг гувоҳлик беришича, Имом Бухорий бир неча шериклари билан Басра шаҳрининг йирик уламоларидан бирига бориб сабоқ олар экан. Ҳаммалари эшитган ҳадис ва ривоятларни устознинг оғзидан чиқиши биланоқ батартиб зиб олишга шошилар эканлар. Имом Бухорий эса қоғоз-қаламсиз дарс тинглаб юраверар экан. Бир куни талабалар: «Ўн олти кун олган дарсимизни Бухорийдан бир сўраб кўрайлик-чи, эсида бормикан?» дейишиб, имтиҳон қилишибди. Ҳаммалари дафтарларига қараб туришибди. Бухорий ўн олти кун илгари ўтилган дарсни бирорга калима қолдирмай, батартиб ддан ўқиб берганидан кейин, унинг хотира ва қобилиятига лол қолиб, айни чоғда, ўзлари зиб олган дарслардаги камчиликларни ҳам тузатиб олишибди».¹

Бухорийнинг устозлари орасида Муҳаммад ибн Саллом ал-Пойкандий 161 (777) — 225 (839), Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Жуъфий (вафоти 239 (843) сингари йирик олимлар бор. Унинг устозларидан Шайх Доҳилий шогирдининг қувваи ҳофизасига, баҳслашиш маҳоратига, далилларни келтиришдаги изчил мантиғига кўп марта қойил қолган, тан берган ва уни олқишлаган экан. Албатта, бу даражага етиш узоқ ва катта меҳнат натижасидир. Зеро, Имом Бухорий ҳадисларни длашга жуда эрта — ўн шларида киришган. Унинг туғма қобилияти эшитган ҳар бир ҳадисини хотирасида муҳрланиб қолишига имкон берган. 16 шга етганда онаси ва акаси Аҳмад билан ҳажга боришади. Йўл-йўлакай Балх, Куфа,

¹Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Тошкент, «Фан», 1990 йил, 7- бет.

Бағдод, Хумс, Дамашқ, Миср, Макка ва Мадина сингари кўплаб шаҳарлардаги ҳадисшунос олимлардан сабоқ олади. Бу пайтда у машҳур муҳаддислар Абдуллоҳ ибн Муборак ва бошқаларнинг ҳадис тўпламларини тўлиғича д олиб улгурган эди.

Ривоятларда айтилишича, у бир китобни ўқиса, барчаси дида қолар экан. «Унинг ўзи юз минг саҳиҳ (ишончли) ва икки юз минг ғайри саҳиҳ (ишончсиз) ҳадисни д олганини зган. Имом Бухорийнинг шогирдларидан бири Амир ибн Фаллос «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга маълум бўлмаган ҳадис албатта, ишончли эмасдир», деб зган экан¹.

Бухорий ўзининг сўнгги кунларини Самарқанднинг Хартанг қишлоғида ўтказади ва 870 йил 1 сентябрда 62 шид вафот этади. Олим кўплаб китоблар зиб қолдирган. Улар орасида энг машҳури «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ»дир. «Саҳиҳ» — тўғри, ишончли деган маънони билдиради. Китобга ишончли ҳадислар жамланган. Шунинг учун ҳам бутун Ислому олами бу китобга энг мўътабар манбалардан бири сифатида қарайди. Зеро, Бухорий барча ҳадисларни 600 минг ҳадис ичидан саралаб олгандир. Унинг яна «Ал-адабу ал-муфраду» (Адабу дурдоналари), «Китоб асму ас-саҳоба» (Саҳобаларнинг исмлари ҳақида китоб), «Китоб афъол ил-ибоду» (Ибодат қилувчиларнинг феъл-атвори ҳақида китоб), «Тарихи Бухору», «Китоб ул-фавоиду» (Фойдалар ҳақида китоб), «Тариху ус-сиқоту ваз-зуафун мин рувот ил-ҳадису» (Ҳадис ровийлари қисқарган ва заиф ҳадислар тарихи), «Қазойи ас-саҳоба ват-тобиъин», (Саҳобалар ва тобеъинларнинг хулосалари), «Тарихи кабир» (Катта тарих) сингари китоблари ҳам машҳурдир.

Ҳадисларнинг мавзу қамрови ниҳоятда кенг. Улар Муҳаммаду пайғамбарнинг ҳа ти ва фаолияти билан боғлиқ ҳадислар талқини, ўзаро инсоний муносабатлар, дўстлик, аҳиллик, саховат, ота-оналарга ва қариндош-уруғларга муносабат, ҳалоллик, поклик, адолат, инсоф, ди нат, ҳасад, хи нат, ростгўйлик, лғончилик, фитнес-фасод ва бошқа инсоний фазилатлар ва нуқсонлар устида баҳсу юритади. Муҳими, уларда юксак инсоний фазилатлар улуғланади, кишиларда шундай хислатларнинг бўлиши маъқулланади ва

¹ Имом Исмоил ал-Бухорий, Ал-адабу ал-муфраду «Адабу дурдоналари». Тошкент, Ўзбекистон, 1990 йил, 6- бет.

тарғиб қилинади, аксинча, мон феъл-атвор ва хусусиятларнинг кишилик жамияти учун кулфат ва азоблар келтириши қайта-қайта таъкидланади. Илм-маърифат борасида ҳам кўплаб ҳадислар мавжуд. Масалан, уларнинг бирида «Гарчи Хитойда бўлса ҳам, илмга интилинглар, чунки илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир», дейилади. Бунда кишиларни илм олишга ундаш, ўз билимини чуқурлаштиришга даъват очиқ кўриниб турибди. Қўйидаги ҳадис эса жуда шликдан бошлаб илм йўлига киришни олқишлайди:

« шликда олинган билим тошга ўйилган нақш кабидир».

Илмни ўрганувчилар ҳам, уни ўргатувчилар ҳам ҳадисларда мўътабар кишилар қаторида улуғланади: «Фойдали илмларни ўрганувчи одамнинг гуноҳини кечирилишини сўраб, ҳар бир нарса, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам истиғфор айтадилар».

Қўйидаги ҳадис ҳам илм билан боғлиқ: «Илмнинг офати — эсдан чиқармоқлик ва илмга рабвати бўлмаган кишиларга ўргатиб, уни зое кетказмоқликдир». Демак, илм йўлига кирган киши китоб мутолаасидан, илм ўрганишдан чарчамаслиги, бу йўлдан четга оғишмаслиги зарур. Бугина эмас, илмни зое ҳам қилмаслик керак.

Ватан ва ватанпарварлик билан боғлиқ ҳадислар ҳам анчагина. Табиийки, улар орасида «Ватанни севмоқ иймондандир» ҳадиси машҳурдир.

Имом Исмоил ал-Бухорий келтирган ҳадисларнинг яна бир ўзига хос хусусияти уларнинг аниқ манбалари кўрсатилганидир. Масалан: «Оллоҳ Таолонинг рози бўлиши отанинг рози бўлишига ва унинг ғазаби ҳам отанинг ғазабига боғлиқдир» дейилган ҳадиснинг Абдуллоҳ ибн Умар томонидан ривоят қилингани қайд этилади.

Расулulloҳ: «Хор бўлсин, хор бўлсин, хор бўлсин» — деб ўн марта такрор қилдилар. Шунда саҳобалар: «Расулulloҳ, кимни айтяпсиз? — деб сўрашди. Расулulloҳ: «Ота-онасининг иккаласини ҳуд битталарини кексайиб қолган вақтда (уларни рози қилмай) ўзини дўзахга мубтало қилган кишини», — дедилар. Бу ҳадиснинг Абу Ҳурайра томонидан айтилгани кўрсатилган.

Қўйидаги ҳадис ҳам Абу Ҳурайра томонидан айтилган: «Уч тоифа кишиларнинг дуоси ҳеч шубҳасиз Оллоҳ Таоло қошида мақбулдир: мазлум кишиларнинг дуоси, мусофирнинг дуоси ва ота-онанинг дуоси».

Абдуллоҳ Ибн Маъсуд номи билан қуйидаги ҳадис боғланган: «Расулulloҳ: Мусулмон кишининг сўкишмоғи фосиқлик ва бировни ўлдирмоғи куфрдур, – дедилар».

Ҳазрати Ойшага нисбатан берилган ҳадислар ҳам мавжуд: «Мен ўжар, бўйин бермайдиган тева (туя) га минган эдим. Расулulloҳ уни урганимни кўриб: «Мулойим бўл, кимда мулойимлик бўлса, ҳусн ва камолотга эришади ва кимда мулойимлик хислати бўлмаса, у айбли ва нуқсонли бўлади», – дедилар».

Ҳадисларда ота-онанинг назаридан қолиш гуноҳларнинг энг оғири сифатида баҳоланади: «Гуноҳнинг каттаси – Тангрига ширк келтирмоқлик, ноҳақ қон тўкмоқлик, ота-онага оқ бўлмоқлик ва лғон гувоҳ бермоқлик».

Бошқа бир ҳадисда эса ота-она назаридан қолган фарзанд тангри назаридан ҳам қолиши қайд этилади ва уларнинг жаннатга кирмаслигига сабаб бўлиши уқтирилади. Қуйидаги ҳадис ҳам шу руҳда: «Ота-онаси қарғагани Тангри қарғайди. Тангридан бошқага атаб жонлик сўйувчиларни Тангри лаънатлайди».

Ҳадислар оналарни алоҳида шарафлайди. Уларнинг қадрини баланд кўтариш, иззатини улуғлаш, асраб-авайлашга алоҳида урғу берилади.

«Аввал онангга, яна онангга ва яна онангга, сўнг отангга яхшилик қил». «Агар ота-она бирданига чақириб қолишса, аввал онангга жавоб қил».

Ота-онанинг кўнглига қараб иш тутиш, уларнинг кўнглини кўтариш, уларга рдам бериш ҳадисларда улуғланади: «Кимки ота-онасининг розилигини олган бўлса, унга қандай яхши! Тангри унинг умрини узайтиради».

Албатта, оилада отанинг мавқеи, унинг обрў-эътибори ҳам назардан четда қолган эмас. Хусусан, фарзанд тарбиясида ота масъулияти ғоят буюқдир: «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу одобдан буюқроқ мерос беролмайди». Шунинг учун ҳам ота ризоси улуғ неъматдир: «Отага итоат қилиш Тангрига итоат қилишдир, унинг олдида гуноҳ қилиш Тангри олдида гуноҳкор бўлиш билан баробардир».

Отанинг фарзанд учун қилган ишларига муносиб жавоб унинг ишларини давом эттиришдир. Отанинг қалбига яқин бўлганлар билан доимий мулоқотда бўлиш, бу алоқа ришталарининг давомийлигини таъминлаш фарзанд учун шарафли бурчдир: «Кимки отасининг вафотидан кейин ҳам

унга яхшилик қилишни истаса, унинг ру биродарлари билан алоқани узмасин» ки «Отангиз вафотидан кейин унинг дўстлари билан алоқани давом эттиринг, улар билан алоқани узсангиз, тангри сизнинг нурингизни ўчиради».

Ҳадисларда кишиларнинг бир-бирларига бўлган самияти, интилиши, дўстлиги ҳақида ҳам кўпгина ибратли ўғитлар кўзга ташланади. «Ким-кимни дўст тутса, шу севгисини билдириб қўйсин», дейилади уларда. Айни пайтда, инсоннинг инсонга бўлган меҳри ҳам, қаҳри ҳам аждодлар қони ва руҳи орқали авлодларда давом этиши тўғрисида шундай дейилади: «Дўстлик ҳам, адоват ҳам наслдан наслга мерос қоладиган нарсадир».

Ҳадислар ҳа т ҳодисалари ҳақидаги ўғитномалардир. Аслида диннинг ўзида ҳам бу хислат мавжуд. «Дин — насиҳатдан иборат» деган ҳадис бежиз эмас. Умуман, кишиларни аҳиллик, ҳамжиҳатлик, иттифоқ билан яшашга ундаш, бунинг оқибати хайрли ва баракали натижалар билан якунланишини кўрсатиш, акс ҳолда эса парокандалик, файзсизлик содир бўлиши бу ўғитномаларда кўриниб туради. Биргина қўшничилик муносабатларини кўздан кечирайлик.

«Қўшнинг тинч — сен тинч» деган ўзбек халқ мақоли мавжуд. Ҳадисларда эса ўқиймиз: «Қўшнингизга яхшилик қилинг — тинч бўласиз». Пайғамбар алайҳиссаломнинг қўшни ҳақидаги ҳадисларидан яна бири:

«Жаброил алайҳиссалом менга доимий равишда қўшнига яхшилик қилишни тавсия этар эди, ҳатто қўшнига мерос ҳам қолдириш керакми, деб ўйлаб қолар эдим. Хизматкорларга ҳам шундай яхши муомалада бўлишликни айтар эдики, ҳатто муайян бир вақт белгиласа керак ва ўша муддат етиши билан қуллар ўз-ўзидан озод бўлиб кетса керак, деб ўйлаб қолар эдим».

Ҳадисларда ҳатто иймоннинг бақувватлиги ва Оллоҳга садоқати ҳам қўшнига қилинадиган муомалага боғлаб талқин қилинади:

«Кимнинг иймони Тангрига ва охират кунига содиқ бўлса, қўшнисига яхшилик қилсин, меҳмонини иззат-икром қилсин ва гапирса фойдали гап гапирсин ки жим юрсин».

Ҳатто инсоннинг жамият аъзолари ўртасидаги обрў-этибори, ҳақиқий баҳосини белгилашда ҳам ҳаққоний меъ р, энг тўғри «ўлчов бирлиги» қўшнилар фикридир:

«Қўшнилариңиз сизни яхши одам дейиша тган бўлса, демак, сиз яхшисиз. Агар улар мон одам дейиша тган бўлса, демак, сиз мон одамдирсиз».

Қўшниларга турлича муносабат, ҳатто мон қўшнилар ҳам эътибордан четда қолмаган. Жумладан, «Сендан яхшилик кўриб яширадиган, монликни оширадиган қўшни маънавий фақир», дейилади.

Энди мана бу ўғитларга қулоқ тутайлик:

«Муқим турадиган жойингдаги мон қўшнидан Тангридан паноҳ тилагин. Саҳродаги қўшни эса тез кўчиб кетувчидир».

«Икки кишига Тангри қи мат куни раҳмат назари билан боқмайди: 1. Қариндош-уруғидан узилиб кетган кишига. 2. мон қўшнига».

Ҳадислар инсонни самимиятга, покдомонликка, мустаҳкам иймон ва собит эътиқод эгаси бўлишга ундайди:

«Савобли иш қилганиңизда хурсанд бўлсангиз, гуноҳ иш қилганиңизда эса хафа бўлсангиз, демак, сиз ҳақиқий мўминдирсиз».

Инсон-инсондан яхшилик изламоғи, бошқаларни ҳам яхшиликка ундамоғи керак. Бу одамнинг энг яхши фазилатларидан биридир: «Дундан ўтиб кетганларнинг фақат яхши сифатларини дэтинглар. мон сифатларидан тилингишни тийинглар!».

Агар бошқалар дарди билан яшаса, ўзининг тор манфатлари ичида қолиб кетмаса, бундай инсон серфазилат дейишга лойиқ: «Тангри ғам-ташвишли одамларга рдам берадиганларни дўст тутайди».

Кўриниб турибдики, буларнинг ҳаммаси инсон маънавияти билан, унинг бойлиги билан боғлиқ. Ҳар қандай ғаразлардан холи бўлган, ҳар бир инсонга пок назар билан қарай олиш даражасига кўтарилган инсон маънавий жиҳатдан бой ҳисобланади. «Қачонки халингиздан бирор шубҳали фикр ўтса, уни тарк этинг!».

Ана шунда киши иймонли бўлади. Иймон эса мўмин, мусулмон учун энг буюк асос, мустаҳкам пойдевордир:

«Иймон жиҳатдан мўминларнинг комилроғи — хулқи яхши бўлгани ва хотинларга яхши муомала қиладиганидир».

«Иймонли одам ваъдага вафодор бўлади».

«Ислом, яъни мусулмончилик ошкора нарсадир, иймон эса дилдадир».

«Иймон билан амал бир-бирига жуда яқиндир. Улар бир-бирисиз дуруст эмас».

Демак, иймонли одам мунофиқликдан йироқ бўлади. Унинг қалби олижанобликлар билан тўлади. Бундай қалб эса кўпчиликка наф, манфаат етказди.

Ҳадисларда ижтимоий жиҳатдан ҳимояга муҳтож бўлган кишиларга алоҳида эътибор берилган: «Қалбинг мулойим, ҳожатинг раво бўлишини хоҳлайсанми? Хоҳласанг, етимларга меҳрибон бўл, уларнинг бошини сила, ўз таоминдан уларга едир. Шунда дилинг юмшаб, ҳожатинг раво бўлур».

Бугина эмас, етимпарварлик Оллоҳга хуш келадиган хислат: «Тангри наздида уйларнинг яхшироғи — етимлар иззат қилинадиган уйдир».

«Мен етимнинг кафиллигини олган одам билан жаннатда бирга бўлурман».

Аммо етимлар ҳаққини ейишдан тийилмоқ шарт, ҳатто у ҳаром қилинади: «Икки заиф тоифа, яъни етим ва а л ҳаққини емоқликни сизларга ҳаром қиламан».

Одамийлик ҳам ҳадисларда тез-тез тилга олинган мавзулардан. Бундаги асосий эътибор барча инсонларни тенг тутиб, ҳурмат қилишга, барчага меҳр-муҳаббат билан қарашга тортилади. Жумладан, «Ўзингга ёққан нарсани бошқаларга ҳам раво кўр!» дейилган. ки:

«Зи ратингизга келган одамнинг ҳурматини жойига қўйинглар».

Шунингдек, ҳадисларда қўли очиқлик, саховат, хайр-эҳсон, бошқалар дардига шерик бўлишнинг улуғланганини кузатишимиз мумкин:

«Тангри қи мат куни айтади: «Эй инсон фарзанди! Бетоб бўлдим, мени келиб кўрмадинг». У одам айтади: «Эй раббим, Сен бутун оламнинг Парвардигори бўла туриб мен сени қандай кўришим мумкин эди?». Тангри айтадики: «Фалончи одамни бетоблигида бориб кўрмадинг-ку, агар борганинда унинг олдида мени топган бўлар эдинг». «Эй инсон фарзанди! Ўзинг овқатландинг, аммо мени йўқламадинг». Одам айтади: «Эй раббим, сен бутун оламнинг подшоҳи бўлсанг-ку, мен сени қандай овқатлантиришим мумкин?» Тангри айтади: «Фалончи бандам муҳтож бўлиб олдинга борганида, сен унинг ҳожатини раво қилмадинг. Агар раво қилганинда эди, ўша ерда мени топган бўлар эдинг».

Мана хайр-эҳсон, саховат ва карам ҳақидаги ҳадис намуналари:

«Бир-бирларингизга хайр-эҳсонли, меҳр-оқибатли бўлиб, қўл бериб сўрашиб юринглар, шунда дилларингиздаги ғаму ғашлик кетади».

«Бир-бирларингизга эҳсон қилинглар, чунки эҳсон муҳаббатни оширади ва дилдаги ғашликларни йўқотади».

Айни пайтда етимпарварлик билан боғлиқ ақидалар ба ни ҳам диққатга сазовор:

«Кимки ўзининг ки бировларнинг етим болаларини то вояга етиб, мустақил ҳа т кечирадиган бўлгунларича тарбия қилса, унга жаннат муқаррардир».

Ҳадиси шарифлар фалсафа, ахлоқ ва одоб таълимотига, айниқса, бадий адаби тга кучли таъсир кўрсатади. Араб, форс-тожик адаби тида ҳадислардан таъсирланиб яратилган кўплаб асарлар мавжуд. Туркий, жумладан, ўзбек адаби тида ҳам ҳадислардан илҳомланиб ёзилган бир қатор бадий намуналар юзага келди. Бу силсиладаги дастлабки тажриба Юсуф Хос Ҳожиб номи билан боғлиқ.

Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф адаби тининг намояндаси сифатида «Қуръон»нинг ўзини ҳам, ҳадисларни ҳам мукам-мал даражада ўрганган. Унинг «Қўтадғу билиг» достони билан танишиш бу фикрни қувватлайди.

Маълумки, китобда Оллоҳга ҳамддан ташқари пайғамбарга наът ҳам мавжуд. У «пайғамбар алайҳиссалом фазилатлари борасида» деб аталади. Адиб:

Ўқитчи ул эрди баятдин сенга,
Сен ўтру кўни йўлқа кирдинг, тўнга.

*(У худодан сенга хабарчи эди,
Сен сўнг тўғри йўлга кирдинг, эй баҳодир.)*

ки:

Кўнгул бадим эмди сенинг йўлинга,
Севиб сўзи туттим бутуб қавлинга.

*(Энди мен кўнгилни унинг йўлига боғладим,
Қавлига ишониб, севиб, сўзларига амал қилдим.)*

деб зганида, ҳеч шубҳасиз пайғамбар ҳадисларини ҳам назарда тутган.

Маълумки, ҳадиси шарифларда ота-онани қадрлаш, уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўйиш, уларга рдам ва

мадад кўрсатиш, айна пайтда уларнинг дуосини олиш кўплаб эзгуликларга йўл очиши ҳақида кўп марта таъкидланган. Жумладан, Расулulloҳнинг «Ким ота-онасини рози қилса, унга тубо (жаннатлардан бири ки ундаги бир дарахт номи) насиб бўлиб, Оллоҳ Таоло унинг умрини ҳам зи да қилади», деган ҳадислари мавжуд.

Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги тўртлигида ушбу ҳадислар билан маънавий уйғунликни сезиш қийин эмас:

Атанг пандини сен қатиф тут, қатиф,
Қутада кунунг бўлга кундин татиф.
Атангни, анангни севиндур туши,
Янут берга тапғинг туман минг асиф.

*(Отангнинг пандини сен қаттиқ тут, қаттиқ,
Сени бахтга элтади, кунинг кундан-кунга ширин
бўлади.*

*Отанг, онангни доимо хурсанд қил,
Хизматларинг эвазига минг ҳисса фойда оласан.)*

Ҳадиси шарифларда ғийбат, чақимчилик қаттиқ қораланади, унинг киши ахлоқидаги энг катта иллат эканлиги, кишини оғир гуноҳларга қолдириши таъкидланади:

«Яширин равишда кишилар гапига қулоқ солиб, уни (мон ниятда) бошқаларга нақл қилувчи одам жаннатга кирмайди».

«Асмо Язиддан ривоят қилинди. Расулulloҳ саҳобаларга: «Мен сизларга энг яхшиларингизни айтиб берайми?» — дедилар. Саҳобалар: « Расулulloҳ, айтиб беринг», — дейишди. Расулulloҳ: «Улар шундай кишиларки, қачон кўринсалар Оллоҳ Таолони эслатадилар. Энг монларингизни айтсам, улар чақимчилик билан юриб дўстлар орасини бузувчи, беғуноҳ одамларни бузуқлик, ҳалокат ва машаққатга мубтало бўлишларини истовчи кишилардир», — дедилар.

« мон сўзни айтувчи билан уни бошқаларга ошкора қилувчи — иккиси гуноҳкорликда баробардир».

Энди Юсуф Хос Ҳожиб мисраларини кузатайлик:

Узунчи кишика қатилма, йира,
Узунчи тилинда куяр ўт кўр-а.

*(Ғийбатчи кишига аралашма, узоқлаш,
Ғийбатчи тилида ўт нади, кўр.)*

Узундин қўпар ул ажун булғақи,
Узунчи башин кес, эй эрсиг ақи.

*(Дун фисқу фасодлари ғийбатдан чиқади,
Ғийбатчининг бошини кес, эй мардонавор сахий.)*

Неча ма каз эрса уқушлуғ удуғ,
Юнгағчи яқин бўлса, тегрур юдуғ.

*(Қанчалик яхши, заковатли, зийрак бек бўлса ҳам,
Чақимчи яқин бўлса, унга малол келтиради.)*

Демак, Юсуф Хос Ҳожиб Ҳадиси шарифлардан ижодий фойдаланиб, замондошлари ва кейинги авлодларга ўзининг шундай ўгитларини қолдирган.

Ишларда оғирлик, босиқлик қилиш, шошилмаслик ҳақида ҳадисларда анчагина ибратли ҳикматлар мавжуд. Жумладан, «Ал-адаб ал-муфрад»даги 583- ҳадисда «Оллоҳ Таолодан қўрқ, сабрли-чидамли бўл, қиладиган ишларингда шошилма!» дейилган. Шунингдек, бошқа ҳадисларда ҳам шошилишнинг оқибатлари, салбий томонлари кўрсатилган.

«Сабрлилик мусибатнинг биринчи дақиқаларида билинади».

«Бахтли одам фитна-фасодлардан четлаб юрувчи ва мусибатга сабр қилувчи кишидир».

«Ораларингизда энг кучлиларинг кимлигини айтайми? У ғазаби келганда ўзини тутиб тура оладиганингиздир».

«Сабр ва бардош Тангридан, шошқалоқлик эса шайтондандир».

Адиб сабр қилган, босиқлик билан иш юритадиган кишиларнинг юксак ахлоқ эгалари эканлигини таъкидлайди:

Эвак, қурғу бўлма қилинчин, сўзун,
Серингил, серинган атанур тузун.

*(Феълинг ва сўзингда шошилма, енгилтак бўлма,
Сабр қилгин, сабр қилган афзал деб аталади.)*

Шошилиш кулфатга, ундан тийилиш эса, бахтга элтади, деб таъкидлайди шоир:

Қамуғ ишта эвма, серин, ўз тутун,
Серинса бўлур қул бу беглик қурин.

*(Барча ишда ҳам шошилма, эҳти т бўл,
ўзингни тута бил,
Эҳти т бўлса қул беклик мартабасини топади.)*

ки:

Қамуғ ишта эвма, серин, ўз бақа,
Серимлуг кишилар тегир арзуқа.

*(Барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар орзуга етади.)*

Шошилиш туфайли юзага келадиган оғир оқибатлар,
унинг инсон умри ва тақдирига жиддий салбий таъсири ҳам
адиб эътиборидан четда қолмайди:

Қаю ишка эвар, ўзар, кеч қалур,
Эва қилмиш ишлар ўкунчлуг бўлур.

*(Кимки ишда шошилса, илгариласа, кеч қолади,
Шошилиб қилинган ишлар оқибати аянчли бўлади.)*

Бу фикр турли шаклларда қайтарилади:

Эва кирма ишка, сабр қил, серин,
Эва қилмиш ишлар ўкунчи ярин.

*(Ишга шошилиб киришма, сабр қил, эҳти т бўл,
Шошилиб қилинган ишнинг охири вой ва аттанг
бўлади.)*

ки:

Неку тер, эшитгил, билиглик тилин,
Эва қилмиш ишлар ўкунчи йилин.
Эва қилмиш ишлар неча йиг бўлур,
Эва бишмиш ашни еса, иг бўлур.
Эваклик турур барча янглук иши,
Амуллук турур барча эзгу иши.

(Билимли сўзини эшитгин, у нима дейди:

*Шошилиб қилинган ишларнинг ўкинчи йилларга
чўзилади.*

Шошилиб қилинган ишлар нечоғлик ярамас бўлади,

Шошиб пиширилган ошни истеъмол қилинса,

(киши) хаста бўлади.

Шошқалоқлик — барча адашган кишилар иши,

Эҳти ткорлик — барча эзгу кишилар иши.)

Шошилиш — ижтимоий иллат ҳамдир. Юсуф Хос Ҳожиб
бу қусурнинг ана шу жиҳатига ҳам эътиборни тортади:

Эваклик билинг — ул қамуғқа вуз,
Қали бўлса бегка юзи бўлди бўз.

*(Шошқалоқлик барчага вдир, билинг,
Агар у бекда бўлса, унинг юзи қора бўлади.)*

Адиб шошқалоқликни ҳатто маънавий тубан одамнинг белгиси сифатида баҳолайди:

Ўтунлуқ, эваклик, ениг қурғулуқ,
Қара қилқи—ул бу йирақ турғулуқ.

*(Тубанлик, шошқалоқлик, енгил табиатлик,
Бу тубанларнинг иши, ундан йироқ туриш керак.)*

Булардан кўринадики, Юсуф Хос Ҳожиб пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини эл орасига йишда, уни тарғиб қилишда ҳам ўзига хос ғайрат кўрсатган. Юсуф Хос Ҳожиб асарида ҳадис оҳанглари янада жозибалироқ эшитиладиган бўлган.

Шубҳасиз, ҳадислардан кучли таъсирланган адиблар орасида Аҳмад Югнакийнинг номи ҳам бор. Аҳмад Югнакий ҳам Юсуф Хос Ҳожиб изидан бориб, пайғамбар шаънига алоҳида мақтовлар бағишлайди:

Анинг мадҳи бирла татир бу тилим,
Анинг яди бирла шакар шаҳд анга.

*(Унинг мадҳи билан тилим чучийди,
Унинг ди тилимга шакар ва асал бағишлайди.)*

Ҳатто асардаги бир бобга «Тангрининг мўъжизалари, жоҳилликдан тийилиш, худонинг расулига содиқ бўлиш ҳақида пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган сўзлари» деб ном қўйилган. Унда қуйидаги мисралар бор:

Биликлик киши, кўр, билур иш ўзин,
Билиб этар ишни ўқунмас кезин.
Не турлук иш эрса биликсиз ўнги
Ўқунч—ул анга йўқ ўнг анда азин.

Биликлик кераклик сўзин сўзлаюр,
Кераксиз сўзини кўмуб кизлаюр.
Биликсиз не айса аюр уқматин,
Анинг ўз тили ўз башини еюр.

Билик бирла билнир тўруткан изи,
Биликсизлик ичра хайир йўқ деди.

Билик билмагандин бир анча будун,
Ўз элгин бут этиб идим бу теги.

Биликлик сўзи панд, насиҳат, адаб,
Биликликни ўгди ажам ҳам араб.
Таварсизқа билги туганмас тавар,
Ҳисобсизқа билги ярилмас, ҳисаб.

*(Билимли киши ўз ишини билиб қилади,
Билиб қилган ишига кейин ўкинмайди.
Турли ишлар юз берса билимсиз наздида ўнг кўринади,
Бу унга ташвиш, бундан бошқа чора (ўнг нарса) йўқ.*

*Билимли киши керакли сўзни сўзлайди,
Кераксиз сўзни кўмиб яширади.
Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли
сўзлайди,*

*Шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди.
Яратган тангри илм билан танилади,
Илмсизлик яхшилик келтирмайди, деган (гап бор).
Қўп кишилар илмсизликдан ўз қўлини,
Бут қилиб, тангрим бу, — деди.*

*Билимли кишининг сўзи ўгит, насиҳат, одобдир,
Шунинг учун илмдиларни араб, ажам олқишлади.
Молсиз, фақир кишига унинг илми туганмас
бойлиқдир,
Ҳисобсизга унинг билими ечилмас ҳисобдир.)*

Шунингдек, «Тавозелиликни ошириш ва кибрлиликни ташлаш тўғрисида пайғамбарнинг айтганлари», «Алайҳиссаломнинг ҳарислик ҳақида айтганлари», «Тангрига муҳаббатни қаттиқ тутиш, шунингдек, алайҳиссаломнинг ибодат орқали севинчни кутиш ҳақида айтганлари», «Алайҳиссаломнинг минг дўстандан бир душман кўп дегани», «Алайҳиссаломнинг зулм ва жиноят йўлидан сақланиш ҳақида айтганлари», «Исломнинг тушкунликка учраши ва саодатнинг қайтиши ҳақида алайҳиссаломнинг айтганлари», «Алайҳиссаломнинг ҳалолга ҳисоб, ҳаромга азоб бўлиши ҳақида айтганлари» сингари сарлавҳалар «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг яратилишида ҳадиси шарифларнинг нечоғлик катта ўрин тутганини яққол кўрсатиб туради.

Демак, Юсуф Хос Ҳожиб ҳадиси шарифлардан ижодий фойдаланганини махсус таъкидлаб кўрсатмаган бўлса, Аҳмад Югнакий ҳазрати пайғамбар сўзларига тўғридан-тўғри мурожаат этганини очиқ кўрсатиб ўтади. Аҳмад Яссавий ҳам улардан ижодий фойдаланган.

Ҳадислардан ижодий фойдаланиш кейинги асрларда ҳам давом этди. Бу йўналишда Алишер Навоийнинг «Арбаъин» («Қирқ ҳадис») асарини эслаш жоиз. Замондошларимиздан Абдулла Ориповнинг «Ҳаж дафтари» китоби ҳам, асосан, ҳадиси шарифларга ижодий ндашиш оқибатидир.

Ҳадисларнинг барчасида ҳам кишилар орасидаги илиқ муносабатлар, яхши фазилатлар, ижобий ахлоқий-маънавий қадриятлар улдуғланади, эзгулик тарғиб қилинади, вузлик, монлик эса қаттиқ қораланади. Уларни ўқиб-ўрганиш шларимизнинг серфазилат бўлишларига яқиндан рдам беради. Улар тарбия мактаби сифатида авлодлар кўнглидан мустаҳкам жой олаверади.

Савол ва топшириқлар

1. «Ҳадис» сўзининг луғавий маъноси нима?
2. Ҳадислар нима учун мўътабар манба ҳисобланади?
3. Ҳадисларнинг юзага келиш омиллари ҳақида гапириб беринг.
4. Муҳаддис ким? Қайси муҳаддисларни биласиз?
5. Ҳадислар қайси мавзуларни қамраб олади? Мисоллар билан тушунтиринг.
6. Эпиграфдаги фикрлар Имом Бухорийнинг қайси хусусиятини таъкидлайди?
7. Имом Бухорий устозларидан кимларни биласиз?
8. Ота-онани рози қилиш, ҳурматлаш, қадрига етиш, уларнинг ҳақини адо этишга оид ҳадислар мазмунини шарҳланг, фикрингизни ҳа тий воқеалар ки бадий адаби тдаги мисоллар билан далиллашга ҳаракат қилинг.
9. Ҳадис илмидаги сабоқлар бадий адаби тда қандай давом этди? Бунда ҳар бир адибнинг ижодий ндашув хусусиятларини изоҳлаб беринг.
10. Мажмуа ва дарсликда келтирилган ҳадислардан ўнта-сини д олинг.
11. Ҳадисларнинг ҳозирги замондаги аҳамияти нимада деб ўйлайсиз?
12. Ҳадислар адиблар ижодида қандай намо н бўлган?

13. Ҳадисларда қайси хусусиятлар қораланган? Бунинг сабаблари нимада деб ўйлайсиз?
14. Муҳаддисларнинг тарихий хизматлари нимада?
15. Ўрта осилик муҳаддислар номини сананг. Улар орасида Имом Бухорий қандай ўрин тутади?
16. Олимнинг таржимаи ҳолига оид қандай маълумотларни биласиз?
17. Унинг қайси шахсий фазилатларини алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин?
18. Амир ибн Фаллоснинг «Ал-Бухорийга маълум бўлмаган ҳадис, албатта, ишончли эмасдир», деган гапи нимани аниқлатади? Уни қандай тушунганингизни баён қилинг.
19. «Ал-адаб ал-муфрад»нинг маъноси нима?
20. Ота-оналар билан боғлиқ ҳадислардан д олинг.
21. «Ҳадислар ва ама адаби т» мавзuida уй иншоси зинг.

Юсуф Хос Ҳожиб

Юсуф Хос Ҳожиб Шарқ Уйғониш даврининг туркий муҳитдаги дастлабки йирик сиймосидир. У Қуз Ўрду – Болосоғун шаҳрида дунга келган. Замонасининг етакчи фанларидан яхши билим олган.

Таассуфки, бу буюк аллома ҳақида унинг ўз асаридан бошқа бирор ерда маълумотлар сақланган эмас.

Китоб муқаддимасида адиб ўзи туғилган юртни эслатиб ўтади:

Мунуқи туруғлақ Қуз Ўрду эли,
Туб-асли, насабдин юрумиш тили.

*(Бунинг туғилган эли, Қуз Ўрдудир,
Туб-асли, насл-насабдан тили сўз очди.)*

Қуз Ўрду туркийлар истиқомат қиладиган қадимий шаҳарлардан бири. У Болосоғун номи билан ҳам машҳур бўлган. Бу шаҳар XI асрда яратилган яна бир муҳташам обида — Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида бир неча марта тилга олинади. Жумладан, бу шаҳарнинг арғун лаҳжасида Қуз улус, Ўғуз лаҳжасида эса Қуз Ўрду деб юритилишини Маҳмуд Кошғарий махсус қайд этади.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам Маҳмуд Кошғарийга ўхшаб, кўпгина ўлкаларни кезиб чиққан, талайгина сайру саҳатларда бўлган. Унинг қуйидаги мисралари буни исботлайди:

Бу туғмиш элиндин чиқиб барғани,
Китабни қўшубан тугал қилғани.

*(Бу ўз туғилган элидан чиқиб боргани,
Китобни жамлаб тугал қилгани (ҳақида гапиради).)*

Адиб асарини зишга бир ярим йил вақт сарфлайди.

Тугал ўн саккиз айда айдим бу сўз,
Ўдурдум, адирдим сўз эвдим тера.

*(Бу сўзларни тугал ўн саккиз ойда айтиб бўлдим,
Танладим, фарқладим, териб сўз йиғиб (тўпладим).)*

Ўн саккиз ой, табиийки, асарни бевосита зиш учун сарфланган муддат. Адибнинг унга катта тай ргарлик қўргани ва кўп куч сарфлагани аниқ. Ҳар ҳолда асарнинг Қашқарда тугатилгани махсус қайд этилади:

Баруси битилмиш, етурмиш низам,
Бу Қашғар элинда қўшулмиш тамам.

*(Борини эдим, тартиб бердим,
Бу китоб Қашқар элида тамом зилди.)*

«Қўтадғу билиг»да дostonнинг зилиш санаси ҳам қайд этилган:

Йил алтмиш эки тўрт юз била,
Бу сўз сўзладим мен тутиб жан сура.

*(Тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди,
Мен жонни койнтиб ушбу сўзни сўзладим.)*

Тўрт юз олтмиш иккинчи–ҳижрий йили. Уни милодга айлантирсак, 1069—1070 йилларга тўғри келади.

Адибнинг исми Юсуф эканлиги ҳақида асар сўнгидаги қасидалардан бирида ўқиймиз:

Э Юсуф, керак сўзни сўзла қўни,
Кераксиз сўзуг кезла, қилға қўр-а.

*(Эй Юсуф, керак сўзни рўйи рост сўзла,
Кераксиз сўзни яшир, (чунки у) зи н қилади.)*

Китоб Қашқар элиги — ҳукмдори Тавғач улғу Буғро — хонга тортиқ қилинади. Бунинг эвазига эса у Хос Ҳожиблик лавозими билан тақдирланади. Асардаги насрий муқаддимада шундай дейилади: «Аммо бу китобни Қашқарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон ускинга кекурмиш, малик ани ағирлаб, улғулаб ўз Хос Ҳожиблики анга бермиш турур, анинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб теб ати-жави язилмиш турур» — *(Аммо бу китобни Қашқарда тугал қилиб, Машриқ малики Тавғачхон даргоҳига келтирибди. Малик уни рлақаб, улғулаб, ўз (саройида) Хос Ҳожиблик (лавозим)ини унга берибди. Шунинг учун Юсуф Улуғ Хос Ҳожиб деб машҳур номи тарқалибди).*

Дostonда адибнинг ши борасида ҳам айрим ишоралар мавжуд:

Тегурди менга алги эллик яшим,
Қуғу қилди қузғун туси теш башим.

*(Эллик шим менга қўл тегизди,
(Қора) қузғун тусидек бошим(ни) оққуш(дек) қилди
(яъни сочим оқарди).*

ки:

Ўтиз йиғмишин яндрү алди элиг,
Неку қилгай алтмиш тегурса алиг.

*(Ўттиз (ш) йиққанларини эллик (ш) қайтариб олди,
Агар олтмиш (ш) қўл тегизса, нималар қилар экан?)*

Булардан кўринадики, адиб асар билан пайтда эллик билан олтмиш орасида бўлган.

«Қутаду билиг»нинг уч қўл эма нусхаси мавжуд. Улардан иккитаси: Наманган ва Қоҳира нусхалари араб, Ҳирот (Вена) нусхаси эса уйғур тилида кўчирилган.

«Қутаду билиг» – Қут (саодат, бахт) га элтувчи билим демақдир. Бу асарнинг майдонга келиши кучли ҳақиқат зарурат ва маънавий эҳтишам билан алоқадор.

Аслида уни ватан, эл-юрт мадҳияси деб аташ мумкин. Зеро, асар тўлалигича туркий халқларнинг давлат тузилиши, эл-юрт фаровонлигини таъминлашга қаратилган омилларнинг бадиий таҳлилидан иборатдир. Ана шу фикрлар жараҳатида Юсуф Хос Ҳожиб ўз ватанининг толмас ошиғи, ўз элининг садоқатли ва фидокор фарзанди сифатида намоён бўлади. У асарда гоҳ олам сирларидан яхши хабардор мутафаккир, гоҳ қадим мозий сарҳадларига назари етган муаррих, гоҳ замонасининг турли соҳаларига оид фанлардан пухта хабардор бўлган зукко олим ва, табиийки, инсон қобилиятининг турли-туман манзараларини инкишоф этувчи ҳассос шоир сифатида кўринади.

Халқ XI асрда «будун» – «бўдун» атамалари билан юритилган. Мамлакатнинг дахлсизлиги, унинг раванқи фақат будун билангинадир.

Шунинг учун ҳам:

Кимунг давлати баш кўтурса ўру,
Қамуғ эзгу қилғу будунқа тўру.

*(Кимнинг давлати зида бўлса,
У халққа мутлақ эзгу сат юритиши керак.)*

Халқнинг қандай бўлиши мамлакат бошлиғига тўла боғлиқдир. «Қутадғу билиг»да мамлакат бошлиғи, ҳукмдор «элиг» ки «бек» деб юритилади:

Беги эзгу бўлса будун барча туз,
Бўлур қилқи эзгу, йўриқлари уз.

(Агар беги яхши бўлса, барча халқи соз бўлади,
Унинг қиллиқлари яхши, феълду рафтори гўзал бўлади.)

Алоҳида таъкидлаш жоизки, қадимги туркларда ватан тушунчаси шу ватанга мансуб бўлган халқ билан биргаликда тасаввур этилган. Ушбу тушунча «эл» сўзи билан ифодаланди.

«Эл» сўзи мамлакат, ўлка, халқ, давлат (салтанат), юрт тушунчаларини ифодалайди. Унинг «кун» сўзи билан бирга келиши «элу халқ», «юрт», «ватан» тушунчаларига тенг келади:

Ўзи этти, тузди, кўр, эл-кун иши,
Тақи ма тилар эрди ўзрум киши.

(Элу халқ (мамлакат) ишини ўзи бажо келтирди ва тузди,
У яна сара кишиларни истар эди.)

Шунинг учун ҳам Юсуф Хос Ҳожиб мамлакат мустақиллигини, ватан озодлигини эл-юрт, халқ озодлигидан ташқарида кўрмайди:

Эки нанг турур элка бағи беки,
Бири сақлиқ — ул, бир — тўру — эл кўки.

(Икки нарса эл учун мустаҳкам боғ(ич) дир,
Бири ҳуш рлик, бири адолатли си сат, булар элнинг асосидир.)

Юсуф Хос Ҳожиб назарида Ватанга хизмат бу дастлаб халққа, элу юртга хизмат қилишдир. Фақат шу йўл билангина Ватаннинг озодлигини, унинг иқтисодий, ҳарбий ва си сий қудратини таъминлаш мумкин. Шу мақсадда адиб XI асрдаги жуда кўплаб ижтимоий гуруҳ ва табақаларга тавсиф беради, уларнинг жамият ва юрт олдидаги масъулият ва бурчларига алоҳида тўхтаб ўтади.

Юсуф Хос Ҳожиб назарида ҳар бир шахс жамиятнинг оғирини енгиллатишга уринмоғи керак. Бунинг учун эса ҳар бир киши ўз иши билан шуғулланмоғи, ҳалол, покиза, яшамоғи, ўзининг тор шахсий манфаатлари доирасида биқиниб қолмасдан эл-юрт манфаатларини устун қўя оладиган даражага кўтарилмоғи шарт. Бунинг йўли ўқиш, ўрганишдир:

Юла-ул уқуш, кўр, қарағука кўз,
Ўлуг танга жан-ул, ағин тилқа сўз.

*(Уқув-идрок бир машғалдир, кўргин, нобинога кўздир.
Ўлик танларга жон ва лол тилларга сўздир.)*

Уқув-идрок киши кўнглини бойитади. Кўнгли бой киши эса ҳиммат-муруватли, софдил, одил бўлади. Аксинча, билимсиз, уқув-идроксиз кишиларни тириклар қаторига қўшиш қийин. Шунинг учун ҳам билимга интилиш, ўзини билим билан поклашга уриниш чин инсоний фазилатдир.

Эл-юрт тақдирига куйиниш аслида кишиларнинг шахсий хислат-фазилатларига боғлиқ. Кўзи оч одам эл манфаати, юрт тақдирига бефарқ бўлади, у фақат ўзинигина ўйлайди.

Чиғай қилса кимни кўзи суқлиқи
Байутмас ани бу ажун тўқлиқи.

*(Кимни кўзи суқлиғи қашшоқ қилса,
Уни бу дун тўқликлари бойитмайди.)*

Аксинча, бошқалар ташвиши билан яшайдиган, меҳр-муруватли кишилар элга кўп наф келтиради:

Бағирсақ киши ул киши ўзруми,
Бағирсақни бек тут, эй эр кўзруми.

*(Кишининг сараси меҳрибон (бағирдош) кишидир,
Бағирдошни бек ўрнида тутгин, эй кишилар афзали.)*

Савол ва топшириқлар

1. Юсуф Хос Ҳожиб қачон туғилган деб ўйлайсиз? Мавжуд фактлар асосида далиллашга ҳаракат қилинг.
2. Болосоғун шаҳрида туғилган яна қайси машҳур аждод ларимизни биласиз?
3. Адибнинг асаида унинг таржимаи ҳолига оид қандай маълумотлар сақланиб қолган?
4. Тавғач Улуғ Буғрохоннинг адибга «Хос Ҳожиб» унвони беришига нима сабаб бўлган?
5. Асарнинг неча нусхаси бизгача етиб келган? Улар ҳозир қаерда сақланади?
6. «Қутадғу билиг»нинг маъноси нима? Нега адиб асаида шундай ном берган?
7. Асарда қандай ақидалар тарғиб қилинган?
8. Бу ақидаларнинг замондошларимиз учун қандай аҳамияти борлигини айтиб беринг.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ОБРАЗЛАРИ

Асарда тўртта етакчи қаҳрамон бор. Булар Кундуғди, Ойтўлди, Ўгдулмиш, Ўзгурмишдир. Уларнинг ҳар бири рамзий тарзда адолат, давлат, ақл ва офият (қаноат)ни ифодалайди. Аини пайтда асарда улар муайян лавозим эгаси сифатида кўринади.

Кундуғди — элик (ҳукмдор) — Адолат, Ойтўлди — вазир — Давлат, Ўгдулмиш — вазирнинг ўғли (кейинчалик вазир) — Ақл, Ўзгурмиш — зоҳид — Офият (қаноат).

Асар қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбати асосида қурилган. Дастлаб Кунтуғди ва Ойтўлди асар саҳнасига чиқади. Кунтуғди — адолатли ҳукмдор. У мамлакатни одиллик билан бошқаради, овозаси оламга кетади. Ҳатто Ойтўлди ҳам бунни эшитиб, унинг хизматига келади.

Юсуф Хос Ҳожиб тасвирида Кунтуғди «қилмишлари тўғри, феълу рафтори рост, тили чин, етук, кўзи ва кўнгли бой, билимли, заковатли, ҳуш р, монларга мисли бир олов эди».

Кунтуғдига адолат рамзининг берилиши тасодифий эмас. Адиб бу билан давлат тепасида Адолат, яъни адолатли ҳукмдор ва адолатли қонун-қоидалар туриши керак, деган ақидани ба н этади.

Кунтуғди бир кунни уч о қли кумуш курси устида қўлида пичоқ, сўл томонида уроғун (тиббиётда қўлланадиган дори) ва ўнг томонида шакар қўйилган ҳолда ўтиради. Ойтўлди бунинг сабабини сўрайди. Кунтуғди шундай жавоб беради:

«Мен устида ўтирган курсининг о ни учтадир. Барча уч о қли нарса силжимас, мустаҳкам бўлади. Агар поялардан бирортаси силжиса, у курси йиқилади.

Қўлимдаги пичоқ эса қирқувчи ва кесувчи нарсадир. Ким адолатимдан баҳра олса, шакардек чучук бўлиб кетади — севинади. Зўравон, золимлар эса уроғун ичгандек юзи буришади».

Кунтуғди деган ном ҳам ўринлидир. Чунки кун — қу ш ҳаммага бир хил руғлик беради. Ҳаммани бирдек иситади. У учун катта-кичик, бой-камбағалнинг фарқи йўқ. Адолатнинг қаршисидаги энг ярамас иллатлар: лғончилик, суқлик, зўравонлик, уятсизлик, андишасизлик, иш устида ғазабкор бўлиш, бошқаларга наф бермаслик, ичувчилик, эгриқўлликдир. Унинг назарида ҳақиқий инсон:

Тузу халққа барча қилар эзгулук,
Яна миннат урмас кишика кулук.
Ўз асфин тилмас, кишика асиф
Берур, ул асифдин бу қулмас яниф.

*(Барча халққа фақат яхшилик қилади,
Унинг эвазига яна кишилардан мукофот кутмайди.
Ўз фойдасини кўзлайди, кишиларга фойда келтиради,
Бу фойдасидан ўзи учун эваз миннат қилмайди.)*

Кунтуғди эзгу киши ҳеч қачон ўз табиатини ўзгартирмайди, чунки яхши қилиқ оқ сут билан кирса, ўлим келиб тутмагунча ўз тарзини бузмайди, деб уқтиради.

Ойтўлди — вазир, айни пайтда Давлат рамзи. Унинг феъл-атворида барча эзгу хислатлар мужассам. Ўзининг Давлат рамзи эканлигини у шундай изоҳлайди:

«Бир куни Элиг — ҳукмдор уни чақиртириб келади. Шунда у нидан бир тўп — копток олади ва унга ўтиради. Элиг унга хурсандлик билан қараса, Ойтўлди кўзини юмиб олади. Элиг унга илтифот билан қараса, Ойтўлди юзини ўгириб олади. Шунда Элиг қаҳрга келади ва мен адашдим шекилли, жиддий синамай туриб, сенга шунча аҳтиром кўрсатдим, дейди. Шунда Ойтўлди қуйидагича жавоб беради:

— Сен ўрин бердинг, мен аввалига ўтирмадим, чунки менинг ўрним йўқ, буни билиб ол, демоқчи бўлдим. Копток менга ўхшайди. У ўринсиз думалаб юргани каби Давлат ҳам беқарордир. Илтифот қилганингда кўзимни юмганлигим, менинг қилмишларим жафо, менга ишонма, деганим эди».

Сўнг у давлатни тутиб туриш йўл-йўриқларини санайди. Булар кўнгил мулойимлиги, тил, сўз юмшоқлиги, аҳти т-корлик, такаббурликдан йироқлик, вуз ва ярамас ишлардан узоқлик, ҳар бир ишда меъ рга риоя қилиш, катталар хурматини ва кичиклар меҳрини ўрнида тутиш ва бошқалар.

Ойтўлдининг ўзи бу ақидаларга тўла риоя қилади. Шунинг учун ҳам Кунтуғди уни бошига кўтаради.

Давлат — бебақо. Асарда Ойтўлдининг вафот этиши бежиз эмас. Аслида бу давлатнинг бебақолигига ишорадир. Давлатга Ойтўлди деган номнинг берилиши ҳам рамзий — мажозий ишораларга бой. Чунки ой дастлаб жуда кичик бўлиб чиқади. Тўлишган сари унинг нури ортиб боради. Аммо энди тўлди, нури кўпайди деганда, бирданига йўқ бўлиб қолади. Ойтўлдининг талқинича, Давлат ҳам худди шу сифатга эга, шунинг учун ҳам унга ортиқча кўнгил қўйиб бўлмайди.

Ўгдулмиш – асардаги энг фаол қаҳрамон. Ўгдулмиш сўзининг маъноси «ўг» билан боғлиқ. У «ақл», «ақл-идрок» маъносига эга. Ўгдулмиш «ақл билан зийнатланган» демакдир. Унинг асарда вазир мартабасига кўтарилиши бежиз эмас.

Элиг билан савол-жавобларда у турли-туман касб-ҳунар, амал-мартаба эгаларининг фазилатлари ҳақида гапиради. Унинг бек, вазир, элчи, котиб, хазиначи ва бошқалар ҳақидаги фикрлари ҳа тийлиги билан ажралиб туради.

Юсуф Хос Ҳожиб аслида Давлат Адолат ва Ақл билан бошқарилмоғи керак деган фикрни олға суради. Фақат бу фикр рамзий шаклда ифодаланган.

Ўгдулмишдаги бош фазилат ҳар қандай ҳодисага ақл кўзи билан қарашдир. Унинг шлигиданоқ илм ва ҳунарларга рабати бежиз эмас. Худди шу хислат уни вазир даражасига кўтаради. Ундаги Ақл, мантиқнинг изчиллиги Ўзғурмишдай тарки дун қилган зоҳидга ҳам ўз таъсирини ўтказа олади.

У билимдон, донишманд киши, Ўгдулмиш ҳа тнинг ҳамма соҳаларидан пухта хабардор. Шунинг учун ҳам фақат Элиг Кунтуғдига эмас, балки донишманд Ўзғурмишга ҳам айрим соҳаларда йўл-йўриқ кўрсата олади. Унинг по нсиз саволларига жавоб беради, аини пайтда ўз жавоблари билан уни қойил ҳам қолдиради.

Ўгдулмиш ва Ўзғурмишнинг савол-жавоблари баъзан кескин мунозара даражасига етади. Ўгдулмиш шунда ҳам босиқлик қилади, ақл билан фикр юритади, натижада Ўзғурмишни ўз ғояларига ишонтиради, айрим ҳолларда эса ўзи томонга рабратини оширади.

Ўзғурмишнинг, бу ҳа т – фоний, инсон чин дун га тай ргарлик кўриши, дун ҳою ҳавасларидан ўзини тийиши керак, деганларига қарши мантиқли жавоблар беради:

Худо берди қулга икки кўз, қулоқ,
Улар билан дун охиратга боқ.

Ушлаш учун берди яна икки қўл,
Бири дун , бири охиратга йўл.

Икки о қ берди яна юришга
Бири у н, бири бунда туришга.

Бутина эмас, дун вий ишларнинг барчаси ҳа тий зарурат эканлигини ҳам у тинмай уқтиради. Шу мақсадда деҳқон, савдогар, чорвадор, ҳунарманд, камбағаллар ва ҳатто болачақа, уларнинг тарбияси ҳақида ҳам гапиради, тушунтиради.

У ўз мақсади йўлида оғишмай ҳаракат қиладиган, сабот ва матонатли инсон. У ўз ишини чала қолдириб, ярим йўлдан қайтадиганлар тоифасидан эмас. Худди шу хислат Ўзғурмиш ишончини қозонишга олиб боради.

Асар қаҳрамонларидан яна бири Ўзғурмишдир. Бунинг маъноси «хуш р қилувчи», «сергаклантирувчи» дегани. Унинг зоҳид қи фасида кўринишида шу маънога уйғунлик бор. У беҳуда ишлар билан банд бўлиш, ҳар хил майда-чуйда орзу-ҳавасларга овуниб қолишдан огоҳлантиради. Мудраб бора тган туйғуларни сергаклантиради. Дун да фақат давлат ки ақл билан битириб бўлмайдиган ишлар ҳам борлигидан, инсон кўнглида нозик туйғулар мавжланиб туришидан хабар беради, шу туйғуларга бепарво бўлмасликка ундайди, ҳуш рликка чақиради.

Ўзғурмиш қатъий фикрли инсон. У Элигнинг шаҳарга таклифини рад этади. Гарчи бу таклиф уч марта такрорланса-да, у фикрини ўзгартирмайди. Фақат Ўгдўлмишнинг оқилона тушунтиришларидан сўнг, зи рат мақсадидагина Элиг ҳузурига боради. Шунда ҳам у Элиг саройида бирор мартабани қабул қилмайди, фақат уларга ўғитлар беради. Шу билан кифояланиб, яна ўз манзилига – тоғ этагидаги ғорга қайтади ва шу ерда вафот этади.

Ўзғурмиш назарида:

Тилаган қулини сийласа худо,
Унга дун эмас, йўл берар аъло.

Шунинг-чун яхшимас бу дун қути-
Худодан йиратар, удир дин юти.

Шунинг учун ҳам:

Жуда азиз, ахир тириглик куни,
Бекор ишга сарфлаб бўлмагай уни.

Ўзғурмиш – тақводор киши. У дин ва ди натни ҳамма нарсадан устун кўради. Унинг учун яхши кийим, тансиқ таом, ҳар хил ўйин-кулгулар кетидан бориш умрни шамолга бериш билан баробардир. Унинг фикрича, инсон ўз қалбини бойитиши, вужудини ҳар хил иллатлардан фориф қилиши керак. Бунинг йўли эса дин, рўза, тоат-ибодатдир. Фикрининг исботи учун у Ўгдўлмишга шундай дейди:

– Сен тансиқ таомларни, мен эса оддий арпа ошни еймиз. Ухлаб турсак, иккимиз ҳам оч қоламиз. Шундай экан, бундай овқатларга ружу қўйишнинг нафи йўқ. Сен кимхобларга ўралиб юрасан, мен эса қопдан тикилган тўн билан кифояланаман. Эртага ўлим келса, иккимиз ҳам яланғоч кетамиз-ку! Демак, танни эмас, руҳни бойитиш лозим.

Савол ва топшириқлар

1. «Қутадғу билиг» асаридаги асосий қаҳрамонлар қандай рамзий маъноларни билдиради?
2. Асар қаҳрамонларининг луғавий ҳамда рамзий маънолари орасида қандай боғланиш бор?
3. Кунтуғди ва Ойтўлди тимсолларидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни айтиб беринг. Бунда асар матнидан фойдаланинг.
4. Ўгдулмишнинг номи ва хатти-ҳаракатлари орасидаги боғланишларни аниқланг. Улар қандай шаклларда намо н бўлади?
5. Кунтуғди – Ойтўлди – Ўгдулмиш учлигида очиқ кўри-ниб турадиган ижобий хусусиятлар нималардан иборат? Улар орасидаги тафовутлар-чи?
6. Ўзғурмиш тимсолининг асар сюжети ва композициясида тутган мавқеини белгиланг. Адиб бу тимсол асосида қандай ғояларни илгари сурмоқда?
7. «Танни эмас, руҳни бойитиш лозим» деган фикрни шарҳ-лаб, изоҳланг. Мулоҳазаларингизни ёзма баён қилинг.

БАҲОР МАДҲИ

«Қутадғу билиг»нинг «кириш» қисмида баҳор мадҳига бағишланган махсус боб мавжуд. У шундай бошланади:

Туғардин эса келди ўнгдун ели,
Ажун этгука ачти урмаҳ йўли.

*(Шарқдан аввал баҳор шамоли эсиб келди,
Оламни безаш учун жаннат йўлини очди.)*

Юсуф Хос Ҳожиб баҳор тасвирига алоҳида эътибор беради. Аввал ер юзасидаги ўзгаришлар тасвир қилинади. Бунда дарахтларнинг гуллаши, ўт-ўланларнинг кўкариб чиқиши, уларнинг хилма-хиллиги, бу фаслга хос бўлган гўзаллик, латофат махсус таъкидланади. Сўнг ҳаво ва осмондаги ўзгаришларга ўтилади. Бунда атиргулнинг муаттар

ҳидидан бошлаб, тиниқ кўкда шодон ўйнаган қушларгача қаламга олинади. Тасвирларда адибнинг нозик кузатишлари, ҳассос ва сезгир қалби кўриниб туради:

Фоз, оққушу, ўрдак ҳавода шодон,
Ўйинга берилди қувониб чунон.

Кўкиш турна кўкда навосин чолар,
Туя карвонидек тизилар, чопар.

Бирови қўнар, кўр, бирови учар,
Бирови чопар, кўр, бири сув ичар.

Юсуф Хос Ҳожиб тасвиридаги қушларни ҳам кўз олдимизга келтириш қийин эмас:

Улар қуш кукулар ўз эши томон,
Гўзал қиз ошигин чорлагансимон.

ки адиб тасвирлаган какликнинг оғзи ва қошигача аниқ:

Қўшиқ айтди каклик гўзал тоғ ора,
Қизил оғзи қондек, қоши қоп-қора.

Қора зоғ ҳамда булбул эслатилган ўринларда ҳам тасвирдаги такрорланмас ўзига хослик кўзга ташланади. Бу мисраларда адиб ўхшатиш, сифатлаш, жонлантиришлардан унумли фойдаланган. Айни пайтда парчада тазод — қарши-лантириш ҳам фаол иштирок этади:

Қовоқ солиб осмон кўзи ш сочар,
Чечак-майса қувноқ кулиб юз очар.

Бу ерда қовоқ солиш, кўздан ш сочиш қувноқлик ва кулиб юз очишга зиддир. Аслида бу ерда яна бир яширин қаршилантириш ҳам бор. У осмон-ер зидлигидир. Фақат бу ўринда ер тушунчасини «чечак-майса» англатмоқда.

Аслида «Баҳор мадҳи»ни туркий адабиётдаги илк қасида сифатида баҳолаш мумкин. Чунки у ўша давр ҳукмдори Буғрохонга бағишланган. Бағишлов қофияланиш тартибига кўрагина қасидадан фарқ қилади. У маснавий тарзида (*а-а, б-б, в-в...*) зилган. Демак, туркий қасидалар ўзига хос анъаналар замирида юзага келган.

Қасида арабча «қасд» сўзидан олинган бўлиб, мақсад, ният, бирор жой, нарса ки мақсадга қасд қилиш деган маънони англатади. Қасида ҳажман чегараланган эмас. Унинг 15—20 байтдан бошлаб 100 байтдан ошган намуналари ҳам

мавжуд. Юсуф Хос Ҳожиб қасидалари 40—60 байтдан иборат. «Баҳор мадҳи» 59 байт. Парчада Юсуф Хос Ҳожиб услубининг ўзига хос қирралари жуда рқин кўринган. Айниқса, айрим тимсолларни алоҳида санаб кўрсатиш, яъни тасвири образлаштириш бу парчага ҳам хос. Ер юзасидаги ўзгаришлар тартиби, қуш ва ҳайвонларнинг кетма-кет саноғи шулар жумласидандир.

Қасидада табиат тасвирининг берилиши муайян бадиий мақсадлар билан алоқадор.

Шоир Буғрохон мадҳига ўтишдан олдин табиатни бор гўзаллиги, чиройи, таровати билан акс эттиради. Унинг энг нафис, айни пайтда, дилкаш томонларига диққатини қаратади. Уларнинг кўтаринки руҳдаги тасвири Буғрохон шахсиятини таърифлашга бўйсундирилади. Уларда шоирнинг ўзини қуршаб турган турли ҳодиса ва предметларни кузатишдаги чуқур қобилияти, ўткир зеҳни ва зийраклиги ўз аксини топган.

Баҳор ҳақидаги кўтаринки мисралар Буғрохон мадҳига замин тай рлаган. Кейинги мисраларда Буғрохон эзгу ва адолатли шахс сифатида шарафланади. Унинг қўллаб ижобий фазилятлари санаб ўтилади. Бироқ булар Буғрохоннинг тарихий— аниқ шахс сифатида эмас, адабий қаҳрамон сифатидаги тасвиридир. Мақтов манбаидаги турли ижобий хислатларни идеал даражада бўрттириб тасвирлаш қадимги туркий дномаларда: Култегин, Тўноқуқ, Билга хоқон битиктошларида, шунингдек, «Девону луғотит-турк»да ҳам асосий ўрин тутди.

Энди Буғрохон шахсида улғунган фазилятларни кўриб чиқайлик:

Дастлаб Буғрохоннинг хислатлари билвосита – табиий ҳодисалар орқали тасвирланади. Ҳатто момақалдироқ гулдураши ва яшин чақнаши ҳам у ҳақидаги муайян фазилятлар (қудрат ва буюклик) аломати каби янграйди. Сўнг бевосита тасвирга ўтилади:

Олам тутди Тавғач улўф Буғрохон,
Ато бўлсин унга бу икки жаҳон.

Сўнг унинг дун жамоли, шарафга чирой, бахтга таянч, қоронғу кечага ой, бахт ва тахт эгаси эканлиги тилга олинади.

Табиат – Буғрохонни қуршаб турган олам ҳам унинг мадҳи билан банд. Бунинг сабаби нимада? Шоир талқинида у қуйидагича:

Ҳоқоннинг шуҳрати қоплаб дун ни,
Қўзи уйқу билмас дили қарони.
Олам осойишу си сат одил –
Ҳоқоннинг номи ҳам ўсар муттасил.
Ким истар кўришни сахий суратин.
Келиб кўрсин ушбу ҳоқоннинг юзин.
Жафосиз, вафоли киши истасанг
Юзига боқа кўр – вафо бирла шан.
Фақат наф тиласанг қутли, бепо н,
Келиб унга боққин тилак намо н.
Софу меҳрибон ҳам сахо мисоли
Кишини кўриб қўй ҳоқон тимсоли.

Буғрохон фазилатларга бой киши. Шунинг учун ҳам эзгу ниятли кишилар унинг атрофидан кетмайди. Шоирнинг ҳам бу ерда бўлиши тасодифий эмас:

Сенга туҳфа гарчи талайдир, Элиг,
Менингдин қабул қил «Қутадғу билиг».
Улар туҳфаси, бил, келар ҳам борар,
«Қутадғу билиг»-чи, у мангу қолар.

Демак, баҳор тасвири шоир учун қалб тўлқинларини, табиат манзаралари туфайли ҳосил бўладиган туйғулар тўлқинини акс эттиришга имкон бўлиб қолмасдан, айни пайтда, янада жиддийроқ воқеаларни тасвирга тортиш воситаси ҳамдир. Табиат тасвири остида инсон руҳиятидаги нозик ўзгаришлар, қалб кечинмалари, ҳатто йирик ижтимоий ҳодисаларга бериладиган баҳо яширингандир. Умуман, шеъриятда кўп маънолилик ҳодисаси бор. Айниқса рамзий образларнинг юзага келиши шу кўп маънолиликнинг қалқиб чиқишига восита бўла олади.

Парчада баҳор кўтаринкиликнинг, эзгуликнинг, ҳа т ва яшашнинг рамзи сифатида талқин этилади. Бу қадимги анъаналар билан ҳам боғлиқ. «Девону луғотит-турк»да «Қиш ва з (Баҳор)»нинг батафсил тасвири қ бундай анъаналар қадимдан давом этиб кела тганлигидан далолат беради.

«Баҳор мадҳи» зма адаби тда баҳорга бағишланган дастлабки асар сифатида баҳоланиши мумкин. Кейинчалик Носируддин Рабғузий ва бошқа кўп ижодкорлар бу анъанани давом эттирганлар. Демак, Юсуф Хос Ҳожиб ушбу анъананинг зма адаби тдаги асосчиси сифатида ўзига хос ўринга эгадир.

ҚАСИДАЛАР

Асардаги қасидаларнинг композицион ўзига хослиги ва образлар тизимига диққат қилиш шуни кўрсатадики, шоир форс-тожик, қисман араб адаби тидан таъсирланган, бироқ у туркий тилли халқлар фольклоридан, бадиий анъаналаридан пухта озиқлангандир.

Юсуф қасидаларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улардаги воқеликни тасвирланишида маълум реаллик бор, ваҳоланки, кейинроқ бу жанрда мавҳум қарашлар ва шеърий образларда рамзий маънолар асосий ўринга қўтарилган эди.

Юсуф Хос Ҳожиб қасидалари мазкур жанрнинг туркий тилли адаби тдаги ривожланишида алоҳида босқич бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Улар туркий қасиданинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи илк намуна сифатида беқи с аҳамиятга молик.

Мазкур қасидалар шоирнинг таржимаи ҳоли билан чамбарчас боғлиқ эканлигини ҳам қайд этиш лозим. Бу жиҳатдан унинг «Йигитликка ачиниб қарилигини айтади» сарлавҳали қасидаси диққатга сазовордир. У қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Юриғли булиттег йигитликни идтим,
Туби, ел кечартег тириглиг тугаттим.

*(Кезувчи булутдек йигитликни кетказдим,
Ўткинчи бўрон, елдек тиригликни тугатдим.)*

Маълумки, бундай қасидалар, яъни қасидаи ҳолияда, анъанага кўра, ўз руҳий ҳолатини ифодалаш, тақдирдан, ҳа тдан шикоят қилиш ғояларига катта аҳамият берилади. Бу ҳолат Юсуф қасидаларида ҳам биринчи ўринда туради.

У йигитликнинг ўтиб кетганига қаттиқ қайғуради, қарилликдан шикоят қилади.

Юсуф қасидалари ўзининг чуқур мазмуни билангина эмас, балки етук бадиий шакли билан ҳам ажралиб туради. Шоир қасидаларидаги ҳар бир байт ўзининг маълум бир вазифасига кўра қасида қурилишида алоҳида, муҳим ўрин тутати. Масалан, «Йигитликка ачиниб, қариллик ҳақида айтади» қасидасида шоир дастлабки байт – «матлаъ»да йигитлик ай мининг ўтиб кетганлигини қайд қилар экан, навбатдаги байтларда бу фикрни тадрижий ривожлантириб боради, мазмунга монанд ҳолда унга афсус, надомат, қайғу оҳанглари

сингдирилади, 9- байтдан бошлаб йигитлик билан қариллик ўзаро қи сланади. Навбатдаги тўрт байтнинг барчасида ҳам умрнинг ана шу икки палласи қи сланса-да, улар мазкур байтлар силсиласида алоҳида жозиба касб этади, уларда йигитлик ва кексаликнинг ўзига хос янги қирралари маҳорат билан очиб берилади.

Бунга ишонч ҳосил қилиш учун йигитлик ва қарилликка доир ўхшатиш ва сифатлашларни кўздан кечириш кифоя. Шоир йигитлик ҳақида гапирар экан, уни кезувчи булутга, йигитликдаги юзни арғувонга, сочни ипорга, қоматни қайин ва ўққа ўхшатади. Йигитликни «тириклик татғи», «қамуғ кўрк», «севуг жон севунчи» деб атайди. Қариллик тасвирида сочни кофурга, ўткинчи умрни хазонга, қоматни йга ўхшатишларини кўриш мумкин. Қасидалардаги ўхшатишлар лирик қаҳрамон хусусиятларини, унинг руҳий кечинмалари – ўй-ҳисларини аниқ, айна пайтда, таъсирчан ифодалашга жуда катта ёрдам берган. Шоир йигитликнинг беҳуда ўтганлиги ҳақида заркан, ўхшатишлардан учун усталлик билан фойдаланади:

Эсиркаб ачирман сенга, эй йигитлик,
Қамуғ кўркуми сен йираттинг, йираттим.
Тамам арғувантег қизил менгзим эрди,
Бу кун заъфаран урғин энгда тариттим.
Йипарсиғ қара башқа кафур эшудум,
Тўлунтег талу юз қаюқа элаттим.
Йаруқ йазтег эрдим туман ту чечаклиг,
Хазанму тўшуттум, қамуғни қуриттим.
Қайинтег бўдум эрди ўқтег кўни, туз,
Ятег эгри бўлди, эгилдим, тўнгиттим.

*(Афсус чекиб ачинаман сенга, эй йигитлик,
Ҳамма кўркимни сен узоқлаштирдинг, узоқлаттим.
Қизил юзим мутлақ арғувондек эди,
Бу кун унга заъфарон уруғини селдим.
Ипорли қора бошга кофур (оқ) буркадим,
Тўлин ойдек қулча юзни қа ққа элттим.
Турли-туман гулга тўла руғ баҳордек эдим,
Хазон тўкдими барчани қуриттим.
Қайиндек бўйим ўқдек тўғри, рост эди,
(Энди) йдек эгри бўлди, эгилдим, мункайдим.)*

Шоирнинг маҳорати шундаки, у кекса шахс образини, унинг ўй-халқларини ташқи кўринишлари орқали очади. Йигитлик ва кексаликдаги зоҳирий белгилар усталлик билан танланган, улар орқали шоир қалбини хаяжонга келтирадиган туйғуларни тушуниш учун калит топилгандай бўлади.

Дастлаб юз тасвири бериларкан, йигитлик даври учун қизил ва кексалик даври учун заъфарон ранглари ажратилади. Худди шу тасвирда Шарқ халқларига хос қадимги анъаналарнинг рўқин таъсирини кўриш мумкин. Шарқ халқлари адабиётида қизил юз шликнинг, гўзалликнинг, сариқ юз эса кексалик, айни пайтда, дард ва аламга, қайғу-ғамга мубталолик рамзидир.

Кейинги байтда икки давр бошдаги соч орқали қиёслади. Навбатдаги байт шу икки даврни бутун кўлами билан тасвирлашга қаратилган. Шунга кўра, шоир ўз мақсадини тўлиқ ифодалаш учун адабиётда ўзаро зид қўйиладиган икки фаслдан: йигитлик учун баҳор, кексалик учун куздан фойдаланади. Парчанинг охириги байтида қад тасвири берилади. Бу ерда йигитликдаги қоматнинг тўғрилиги, тиклиги ўққа, кексайган чоғи йиғмага нисбат берилади.

Шоирнинг асосий мақсади йигитлик ва қарилликнинг зоҳирий белгиларини қайд қилиш эмас, албатта. Шоирнинг буюклиги шундаки, у мана шу ташқи белгиларга жуда катта гоёвий-бадий «юк» қўя билди.

Юқорида айтганимиз сариқ юз лирик қаҳрамон қалбидаги ўта нозик туйғуларни: қаттиқ эзилиш, кучли изтироб, алам ва қайғуларга гирифторликни англатса, охириги байтда йиғма образи лирик қаҳрамоннинг машаққатли ҳаётига ишорадир.

Қасидани шу тарзда кузатиб, ундаги ҳар бир байтнинг юқоридагидай катта эмоционал кучга эгаллигини, қасида композициясида ўзига хос ўрин тутишини яққолроқ сезиш мумкин.

ТўРТЛИКЛАР

Тўртликлар Шарқда, хусусан, Ўрта Осиё халқлари орасида қадимдан кенг тарқалган. Тўртликларнинг тарихий тараққиёти дунёга машҳур бўлган рубоий жанрини юзага келтирган. «Қутадғу билиг» тўртликларини рубоий дейиш мумкинми? Умуман, асар тўртликларининг рубоий жанри ва халқ тўртликлари билан қандай муносабати бор?

Маълумки, «рубойй деб Ажам шоирлари тўрт мисраси қофияланган, учинчи мисрасининг қофияланиши шарт бўлмаган ҳамда ҳазаж баҳрининг ахраб ва ахрам вазнида зилган шеърни» айтадилар.

«Қутадғу билиг» тўртликлари юқоридаги талабларга асосан жавоб бера олади. Уларнинг мавзу қамрови рубойй мавзуларига тамомила мос. Бироқ вазн масаласида бу талаблардан чекинадиган жиҳатлар ҳам бор. Шунга кўра улар рубоййдан фарқланади, чунки Алишер Навоий таъкидлаганидек, «рубойй вазниким, ани дубайтий ва тарона ҳам дерлар, хазаж баҳрининг ахрам ва ахрабидин изтихрож қилибдурлар ва ул вазнедур асру ҳуш оянда ва бағоят рабоянда...»

«Қутадғу билиг» тўртликлари рубойй даражасига етган эмас. Бироқ уларга хос ҳусусиятларни ўрганиш бу тўртликлар туркий тилда рубойй жанрининг шаклланишида муҳим босқич бўлганлигини кўрсатади.

Юсуф тўртликларини тузилиши ва маъно ҳусусиятларига кўра, бир неча турга ажратиш мумкин. Улар қуйидагилардир:

Уқушлуғ, вафолиғ, киши тузун
Юлуғлар кишика қамуғ ўзини.
Арифсиз, жафалиғ, қилинчи ўтун
Қали айди эрсар қияр сўзини.

*(Заковатли, вафоли, киши (лар) нинг яхшиси
Одамга бутун жонини фидо қилади.*

*Нопок, жафокор, қилмишлари тубан (киши)
Агар ваъда берган бўлса ҳам сўзидан қайтади.)*

Кўриниб турибдики, тўртлик тузилишига кўра икки қисмга бўлинган. Биринчи қисмида эзгулик йўлида жон фидо қилувчилар улуғланади. Иккинчи қисмида тамомила қарама-қарши қутбдаги: нопок, жафокор шахслар қораланади. Агар бу қисмларни алоҳида-алоҳида тасаввур этадиган бўлсак, уларда оддий бир ҳусусият — қуруқ хабаргина қолади, холос. Уларнинг яхлитлиги шоирона фикрнинг ҳам бутунлигини таъминлаган. Бундан ташқари, қисмларнинг мана шу тартиби китобхонни мисраларни қи — слаб кўришга ва бу икки қисм ўртасидаги маънавий зиддиятни сеза олишга имкон беради. Бу эса тўртликнинг ҳиссий томони, яъни айтила тган фикр таъсирини кучайтирувчи муҳим омилдир.

Асардаги тўртликларнинг кўпи худди шу йўл билан юзага келган. Бу услубнинг афзаллик томони — фикрнинг

ихчам, лўнда ва таъсирчан ифодаланишидадир. Лўндалик ва ихчамлик — лирик жанрларнинг, жумладан, тўртликларнинг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Кўнгул кимни севса, мун эрдам бўлур,
Қамуғ татруси ўнг, қуқузи тўлур.
Кўнгул кимни севса қамуғи севуг,
Кўрур кўзка урса, кўринмас бўлур.

*(Кўнгул кимни севиб қолса, унинг нуқсонлари
ҳам афзал кўринади,
Барча терсликлари ўнг (кўришиб), раҳналари (яъни
камчиликлари) тўлади.
Кўнгул кимни севиб қолса, унинг бутун борлиғи
севимли кўринади,
Кўриб турган кўз олдида урса, кўрмагандай бўлади
(яъни унинг айблари кўринмайди).*

Бу ерда ҳам тўртлик аслида ўзаро тенг қисмларга — байтларга бўлинади, бироқ бўлиниш мазмунга хос зиддият натижаси эмас. Биринчи мисрада ўртага қўйилган фикр иккинчи мисрада ўз бадий ривожини топган. Иккинчи мисра олдинги мисрадаги фикрни тўлдиради, айна пайтда, уни мустақамлайди. Шу билан маълум шеърий фикр ўз ниҳоясига етади.

Кейинги байтда ҳам олдинги байтдаги тамойиллар айнан қўлланади. Бироқ фикр сўнгги мисрада олдингига нисбатан юқорироқ поғонага олиб чиқилади, байтлараро маънавий параллелликни юзага келтиради (уларни синтактик параллелизм ҳам бошқариб туради). Ҳам синтактик, ҳам маънавий параллелликнинг бу бирикишидан поэтик фикр такрорланмас бир жарангга эришади. Энди мана бу тўртликни кўрайлик:

Биликсизга давлат ярашса — келиб,
Билигликка артуқ ярашур тегиб.
Биликсиз била турса давлат қали,
Биликлик била турға тенг туш кўриб.

*(Гар нодонга келган давлат унга ярашса,
Донога келган давлат унга ниҳоятда ярашади,
Агар давлат нодонга келиб қарор топса,
У (давлат) доно учун хос ва мувофиқ бўлиб қарор
топади.)*

Мазкур тўртлик ҳам аввалгилар каби тузилишига кўра икки қисмга ажратилади. Ҳатто бу қисмларнинг ўзаро маънавий зиддиятга асосланиши уни дастлабки тўртлик билан яқинлаштиради. Бироқ бу ердаги маънавий зиддият мисраларародир. Олдин билимсиз ва билимли давлатга эга бўлганидаги мутаносиблик тўғрисида гап боради. Улар ўзаро зиддиятда олинади, кейингисининг олдингисидан афзаллиги (артуқ ярашур) уқтирилади. Бу фикр кейинги байтда яна ривожлантирилади. Давлат нодон билан фақат биргаликни ташкил қилади, холос, аммо у доно билан ҳақиқий гўзаллик касб этади (тенг туш кўриб туради). Бу ерда тоқ мисралар маълум бир фикрни ўртага қўяди. Жуфт мисралар эса уларнинг зидди учун келтирилади. Мана шу усул орқали шоир ўз фикрини ойдинроқ ба н этади, яъни билимсизликни қоралаб, донолик, билимдонликни улуғлайди.

Атанг пандини сен қатиг тут, қатиг,
Қутадага, кунунг бўлга кундин татиг.
Атангни, анангни севундир туши,
Янут берга тапғинг туман минг асиг.

*(Отангнинг пандини сен қаттиқ тут, қаттиқ,
Сени бахтга элтади, кунинг кундан-кунга тотли
бўлади.*

*Отангни, онангни доим хурсанд қил,
Хизматларинг эвазига минг ҳисса фойда оласан.)*

Юсуф бу тўртликда фикрини тадрижий равишда ривожлантирган. Биринчи мисрадаги фикр кейингисидан тўлдирилади. Учинчи мисрадаги фикр янада юқорироқ ва жиддий фикрни айтишга замин тайёрлайди, яъни у кейинги босқичга сакраш учун ўзига хос марра вазифасини бажаради. Бу хусусиятлар асар тўртликларини баъзи бир тур рубойларга яқинлаштиради, чунки «рубойидаги ҳар бир мисра ўзича алоҳида маъноли бўлиб, улар умумғоя нуқтаи назаридан поэтик уйғунликка эга. Композицион жиҳатдан эса мисралар нисбатан мустақилликка эга бўлади». (И. Ҳаққулов)

Тўртликларнинг яна бир хусусияти қофия тизимида кўринади. Гап шундаки, тўртлик қофияларида тажниснинг алоҳида эътибор билан қўлланиши кўзга ташланади. Шу ўринда уларнинг туюқ жанрига муносабати ҳақида бир мулоҳаза айтиш билан чекланамиз.

Маълумки, туюқнинг бир тури тажнис билан алоқадор.
Шунга кўра Юсуф Хос Ҳожибнинг қуйидаги тўртлиги муҳим:

Қаю эрда бўлса уқуш бирла ўг,
Ани эр атағил, неча ўгса ўг.
Уқуш, ўг, билиг кимда бўлса тугал,
Явуз эрса каз те, кичик эрса – ўг.

*(Қайси бир кишида заковат ва ақл бўлса,
Уни (ҳақиқий) киши деб атагин, қанча мақтасанг,
мақта.*

*Заковат, ақл, билим кимда етук бўлса,
мон бўлса (ҳам) яхши де, кичик бўлса ҳам катта
деб бил (яъни улугла).*

Юқоридаги тўртликни туркий зма адаби тда яратилган дастлабки туюқлардан бири деб дадил айтиш мумкин.

Маълумки, Алишер Навоий туюққа шундай таъриф берган эди: «Бириси туюқдирким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур». У туюқнинг «турк шуаросининг хоссаси»лигини ҳам уқтирган эди.

Тўртликлар кўпинча маснавийдаги айрим фикрларни такрорлайди, бироқ бу такрорлар тўртликда анча кенгайган, такомиллашган шакли билан диққатга сазовордир. Буни айрим мисоллардан кўриш мумкин:

Маснавийда:

Қаю нангга идса тириглиц киши,
Севуг бўлди ул нанг севуг жан туши.

*(Қайси нарсага киши умрини сарф қилса,
Ўша нарса ширин жон баробарида севимли бўлади.)*

Тўртликда:

Қаю нангга кирса киши эмгаки,
Севуг бўлди ул нанг севуг жан кўки,
Киши эмгаг идса тириглиц идиб,
Ани севгу юдгу юдурса юки.

*(Қайси бир нарсага киши меҳнати сингса,
Ўша нарса унинг жон ипидек севимли бўлади.
Киши тириклик сарфлаб меҳнат сингдирса,
Уни севиш, агар торттирса, ташвишини
(ҳам бирга) тортиш керак.)*

Асар тўртликлари туркий тилли эма адаби тдаги рубоий, туюқ жанрларининг ривожланиши ва такомиллашуви жара нида ўзига хос ўринга эга ва маълум маъноларда уларни бу жанрларнинг дастлабки намунаси деб юритиш мумкин.

«Қутадғу билиг»даги тўртликлар тузилиши ва маъно хусусиятларига кўра ўзига хос кўринишларга эга. Улар рубоийнинг, айниқса, *а-а-б-а* тарзидаги қофияланиш хили билан кўп даражада мос келади (вазннинг номувофиқлиги дда тутилиши лозим). Асар тўртликларидаги бу жиҳатлар уни халқ оғзаки ижодига яқинлаштиради.

ДОСТОННИНГ БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

«Қутадғу билиг» бадиятнинг юксак намунаси ҳамдир. Унда шоир фикри гўзал образлар, ҳа тий ўхшатиш ва лўнда истиоралар, таъсирчан тимсоллар ҳамда мўъжаз рамзлар билан зийнатланган. Юсуф Хос Ҳожиб сўз қудратини, она тилининг ички имкониятларини нозик даражада ҳис этади. Унинг ўзи «мен туркча сўзларни ввойи тоғ кийиги сингари деб билдим, шунга қарамай, уларни авайлаб-асраб қўлга ўргатдим», деб эди.

Шоирнинг образлар тизими XI асрдаги туркий адаби тнинг умумий ҳолати ҳақида ҳам, бу адаби тнинг анъаналари тўғрисида ҳам рқин тасаввур бера олади.

Бу ерда « й» образи билан боғлиқ бир мулоҳазани айтиб ўтиш ўринлидир. Кейинги давр адаби тда (адабий анъаналар натижаси сифатида) унинг кўпроқ араб алифбосидаги шу номли ҳарф билан боғланганини кўрамыз. Қийинчиликка дуч келган қаҳрамон, маъшуқа ишқида ўргана тган ошиқ кўпинча қаддини « » худ «дол» қилади. Уларнинг й — камон билан алоқаси нисбатан кам кузатилади. «Қутадғу билиг»даги й образи эса «Девону луғотит-турк» ҳамда қадимги эма манбалардаги камон билан боғланиб кетади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳар бир образи ўзига хос «юк» кўтариб туради. Улар шоирнинг бадий мақсадига санъаткорона бўйсундирилган:

Кур арслонга ўшар бу беклар ўзи,
Бушурса кесар бош, э билги яруқ.

*(Беклар – бу журъатли арслонга ўхшайди,
Ғазабга кирса бош кесади, эй равшан фикрли.)*

Кўриниб турганидек, бу ерда беклар дастлаб доворак арслонга ўхшатила-да, уларнинг асл қи фази кейинги мисрада фош этилади. Бу тоифанинг «бош кесиш»и очиқдан-очиқ кўрсатиб ўтилади.

Шоир зулмни ниб турган ўтга, адолатни эса оқиб турган сувга ўхшатади: бири яқинлашса ҳамма нарсани куйдириб йўққа чиқаради, бошқа бирининг оқишидан эса анвойи неъматлар унади.

Асар муаллифи ўхшатиш (мумтоз поэтикада ташбеҳ деб юритилади) санъатини сўз ўйини тарзида эмас, балки ўз гоёлари, фикр-истакларини ифодалаш учун жуда ўринли қўллайди. Ҳатто мана шу ўхшатишларда ҳам давр садосининг янграб туришига эришади.

Шоир ташбеҳлари ўзининг таъсирчан ифодаси билан ажралиб туради:

Тил арслон турур, кўр, эшикда ятур,
Ая эвлуг, ариқ бошингни еюр.

*(Тил ҳовлида (яъни қафасда) тган асрлон кабидир,
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.)*

Ушбу байтлардаги ўхшатиш ўзининг юксак таъсирчанлиги билан диққатга сазовор. Чунки шоир тилни арслонга ўхшатиш билан тингловчи китобхонни катта бир хавфдан – мон ва беҳуда сўзларни сўзлашдан мутафаккирона огоҳлантиряпти.

Бўдум эрди ўқтег, кўнгул эрди йа,
Кўнгул қилғу ўқтег, бўдум бўлди йа.

*(Қаддим ўқтег (тўғри), кўнгулим эса й (дек шай) эди,
Кўнгил орзулари ҳануз ўқдек, (лекин) қаддим й бўлди.)*

Шоир бу ерда шликни, куч-шижоатли даврни қад мисолида ўққа, кўнгилни эса йга ўхшатади, аммо йигитлик қарилик билан ўрин алмашгач, кекса дил орзулари ҳамон илгаригидай жўшқинлигини, бироқ бу орзу-истакларни амалга ошириш мушкуллашганини образли тарзда ифодаламоқда. Қаднинг йга ўхшатилиши замирида қаҳрамоннинг машаққатли ҳа т гирдобда қолганлигига ишора тади. Яна шуниси диққатга сазоворки, Юсуф қўллаган бу ташбеҳ кейинчалик туркий адаби тда, жумладан, ўзбек адаби тда ҳам анъанавий образга айланиб қолди. Қадни долга, юзни ойга, тириклик (ҳа т)ни работга, йигит-

ликни арғумоққа, билимни кимга, сўзни заҳарга, шакарга, кўнгилни денгизга, шишага, билимни машъалга, золим амалдорларни бўрига, халқни қўйга ва бекни қўйчивонга ўхшатиш ҳам ана шундай эма адаби тда анъанага айланган образлар силсиласига мансуб.

«Қутадғу билиг» ўхшатишларининг фазилати шундаки, улар кўзда тутилган ҳар қандай фикрни, образни аниқ тасаввур этишда катта аҳамиятга эга.

Асардаги ўхшатишларнинг яна бир хислати бор. Улар турли тимсолларни ритишда самарали қўлланади. Масалан, йилқи (ҳайвон) образи нодон одам, билимсиз киши, заковатсиз шахс, очкўз инсон ва умуман мон хулқли, ярамас одатли кишига нисбатан ишлатилади. Бўри образининг эса лашкарбоши, в-душман, мард, эр, ўлимга нисбатан қўлланганини кўриш мумкин. Лекин уларнинг ҳаммасида бўри образи айни бир маънода келмайди. Масалан, лашкарбоши бўрига ўхшатишлар экан, унинг душманга а всиз ва катта куч билан даҳшат солиши назарда тутилади. Айни шу ўхшатиш орқали сарой амалдорининг очкўзлиги ва жоҳиллиги таъкидланади. Душман ҳам бўрига ўхшатилади ва унинг тажовузкорлигига, босқинчилигига диққат қаратилади.

Ўлимнинг бўрига ўхшатилиши эса ҳар иккиси ҳам яхшимоннинг фарқига бормаслиги асосида вужудга келгандир.

Бундай ҳол ит, қуруқ қум, карвон, работ, денгиз каби бир қатор бошқа образлар талқинида ҳам кўзга ташланади.

Бир образни турли ўхшатишлар воситасида изоҳлаш ҳам «Қутадғу билиг» бадииятига хос хусусиятдир.

Масалан, кишининг юзи суяк, ой, ош, арғувон, бўзга ўхшатилади. Суяк ор-номусли кишига нисбатан қўлланадики, бу билан шоир унинг ҳеч кимга керак эмаслигини, ташландиқ нарса баробаридаги шахс эканлигини уқтиради.

Ой эса Шарқ адаби тда юз гўзаллигининг (ва умуман гўзалликнинг ҳам) рамзидир. Юзнинг ойга ўхшатилиши киши ташқи кўринишининг қимлигига ишора. Арғувон — қизил юз тимсоли. Қизил юз эса гўзалликнинг ўзига хос «ўлчов бирлиги»дир. Бўз қўрқиб кетган худ ноқулай аҳволда қолган одам юзининг белгиси сифатида келади.

Бу ҳодиса лашкарбошига нисбатан қўлланган ташбеҳлар силсиласида ҳам кўринади. Уларда лашкарбошининг кучлилиги, ва даҳшат солиши арслонга, доимий ҳуш рлиги зағифзонга, бақувватлиги қоплонга, ҳужумкорлиги ва душ-

манга ҳамласи тўнғизга, мардонаворлиги бўрига, жангдаги моҳирлиги, ҳийла ва тадбиркорлиги тулкига, шиддати айиққа, қасоскорлиги қўтос ва нортугяга ўхшатилади. Умуман, асардаги турли-туман ўхшатишлар муҳим эстетик вазифани бажаришга, маълум бир нарса-ҳодисанинг турли хусусиятларини ритишга, бўрттириб кўрсатишга хизмат қилади.

Ўхшатишларда туркий халқлар, айниқса кўчманчи қабилаларнинг ҳа ти билан боғлиқ маиший тафсилотларнинг кўп учраши ҳам асосий нуқталардан биридир.

Ит, қўзи, бўри, қўй, зағизгон, қузғун, қўтос, қизил тулки каби ҳайвонлар, чим ўсадиган ер, қуруқ қум, ўт (олов), баҳорги ўт, работ, зилган тузоқ, арғумоқ, кишан, тушов, дала, саҳро каби предметлар, тўзон, ел, туби (бўрон) каби табиат ҳодисалари билан боғлиқ ўхшатишлар шулар жумласидан.

Буларнинг ҳаммаси «Қутадғу билиг» ўзида туркий халқлар оғзаки ижодига хос анъаналарни самарали давом эттирганини кўрсатади.

Энди асарда қўлланган айрим истиораларнинг бадиий хусусиятларини кузатайлик.

Ўгдулмуш Ўзғурмуш ҳузуридан қайтиб келганида элиг тилидан қуйидаги байт айтилади:

Кўни сўз ириг ул ким аймиш, темиш,
Ангар тўрқу идтим, тикан чўғламиш.

(Ким айтса, деса (ҳам) тўғри сўз дағалдир, (яъни кескин бўлади).

Унга ипак газмол юбордим, у эса тикан тугиб юборибди.)

Маълумки, элиг Ўзғурмишни ўз ҳузурига чорлаган, у эса зоҳидлик йўлини тутганини баҳона қилиб, бу таклифни рад этган эди. Бу ердаги истиора мазкур ҳолатни ихчам, ўта таъсирчан тарзда ифодалашга ёрдам беради. Чунки «таклифимни қабул қилмадинг» қабилидаги ифода китобхон ҳисси тига чуқур таъсир кўрсатолмайди. «Ипак газмолни олиб, унинг ўрнига тикан жўнатиш» эса образлиқликни юзага келтиради. Бу ерда ипак газмол – таклиф, тикан – рад этиш ҳолатини кучайтириб тасвирламоқда.

Достондаги истиоралар, айниқса, табиат тасвирига бағишланган ўринларда кўплаб учрайди. Шоир айни пайт ки манзарани такроран чизганида ҳам бир хил истиораларни

такрорлашдан қочади. Тун бир ўринда «қора юз боғи» истиораси билан ифодаланса, бошқа ўринларда «занги юзи», «севуглар қоши», «қора соч бўдуғи», «қора кўйлак», «зоф ранги», «хабаш қиртиши», «тул тўни», «қундуз териси» истиоралари орқали тасвирланган.

Қу шнинг истиоравий ифодаси «румий қизи»дир. Шунингдек, у «сата» (маржон), «сата қалқони» (маржон шодаси), «руғ юз», «сара қиз юзи» истиоралари билан ҳам ифодаланган. Тонг манзараси билан боғлиқ ўринларда ҳам истиораларнинг мана шундай ранг-баранглиги кузатилади. Буларнинг барчаси Юсуф Хос Ҳожибнинг бадий тасвирдаги юксак маҳоратидан далолатдир.

Савол ва топшириқлар

1. Шоирнинг «Билим – кўз нури» ифодасидан нималар англашилади? Изоҳланг.
2. Шоир нима учун туркча сўзни тоғ кийигига ўхшатади? Сабабини изоҳланг.
3. Юсуф Хос Ҳожиб бекларни ҳам, тилни ҳам асрлонга ўхшатади? Нима учун?
4. Асарда халқ оғзаки ижодининг таъсири қайси қирраларда рқинроқ кўринади?
5. Муаллиф асар қаҳрамонларини номлашда нималарни назарга олган?
6. Ойгўлди ва Ўзгурмишнинг вафот этиши бадий асосланганми? Бундан қандай хулоса чиқариш мумкин?
7. «Қутадғу билиг»да марказлашган давлат ва одил шоҳ гоёси қандай намо н бўлган? Бунга шоир қай даражада эриша олган?
8. Достон сюжети ва композициясидаги ўзига хосликлар ҳақида гапириб беринг.
9. Асарда комил инсон қандай тасаввур ва талқин этилади? Мисоллар билан тушунтиришга ҳаракат қилинг.
10. Шоирнинг мажоздан фойдаланиш санъатини изоҳланг.
11. «Баҳор мадҳи»да фаслнинг ўзига хос хусусиятлари қандай ифодаланган?
12. Унинг қасидага ўхшайдиган ва ундан фарқланадиган жиҳатлари нималарда кўринади?
13. Қадимги туркий адаби тдаги баҳор тасвирига баишланган яна қандай асарларни биласиз?
14. «Йигитликка ачиниб...» қасидасида қандай ижтимоий-фалсафий гоёлар тилга олинган? Шоирнинг ижтимоий муҳитдан норозилиги қандай ифодаланган?

15. Шоир тўртликларининг мавзу доираси ҳақида гапириб беринг?
16. Уларнинг рубойи билан яқинлиги ва фарқлари нималарда деб ўйлайсиз?
17. Юсуф Хос Ҳожибнинг бадийи маҳорати қандай намоён бўлган? Мисоллар билан тушунтириб беринг.
18. Қадимги адабиётимизда қайси вазнлар устувор бўлган? Мисоллар билан тушунтиринг.
19. Бармоқ вазнининг асосий хусусиятларини изоҳлаб беринг.
20. Туроқ нима? Мисоллар асосида тушунтиринг.
21. Мажмуада «Девону луғотит-турк»дан келтирилган мисоллар асосида бармоқ вазнининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб беринг.
22. Аруз билан бармоқнинг ўхшаш томонлари бими? Фарқи-чи? У нималарда кўринади?
23. Аруздаги қисқа ва чўзиқ ҳижола фарқини билиб олдингизми? Уларни изоҳлашга уриниб кўринг.
24. Мутақориб вазнининг оҳангини Юсуф Хос Ҳожиб асаридан олинган мисол асосида кўрсатиб беринг.
25. Мажмуадаги тўртликлардан иккитасининг тақтеини тузиб чиқинг.
26. Тўртта тўртликни д олинг.
27. «Юсуф Хос Ҳожиб ижодида комил инсон талқини» мавзусида иншо эзинг.

ТУРКИЙ АРУЗ

Ўзбек адабиёти тарихининг қадимги даврлари икки хил шеър тузилишига эга. Уларнинг бири **бармоқ**, иккинчиси **аруз** дейилади. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк»идаги шеърини парчаларнинг асосий қисми бармоқ вазнида битилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари эса аруз вазнидадир. Кейинги асрларда аруз ўзбек мумтоз адабиётининг етакчи вазни бўлиб қолди.

Бармоқ вазни мисралардаги бўғинлар сонининг бир хил такрори туфайли юзага келади. Арузда эса шу бўғинларнинг (улар ҳижо дейилади) сифати ҳам бир хил бўлиши керак. Буни аниқ мисоллар билан кўриб чиқайлик. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит-турк»да шундай тўртликни келтирган:

1	2	3	4	5	6	7
Йай қиш била қаришти, 7						
1	2	3	4	5	6	7
Ардам йасин қуришти, 7						

1 2 3 4 5 6 7
 Черик тутиб кўрушти, 7

1 2 3 4 5 6 7
 Ўқтағали ургушур. 7

(3 қиш билан қаршилашди,
 Мақтаниш йини қуришди.
 Қўшин тортиб бир-бирига қарашдилар,
 Бир-бирини ўқламоқ учун рўпара бўладилар.)

Мисралардаги бўғинларни санаб кўрайлик:

Йай – бир бўғин, қиш – бир бўғин, била – икки бўғин, қаришти – уч бўғин, жами етти бўғин. Иккинчи мисрадаги ардам – икки бўғин, йасин – икки бўғин, қуришти – уч бўғиндан иборат, жами етти бўғин бўлади. Учинчи, тўртинчи мисралар ҳам етти бўғиндан иборат. Демак, ҳар бир мисрадаги бўғинларнинг сони тенг.

Эътибор берилса, дастлабки тўрт бўғиндан сўнг сўзлар тўлиқ ҳолати билан нисбатан яқунланыпти, кейинги қисмда эса уч бўғин иштирок этяпти. Ана шундай гуруҳлашиш бармоқда **туроқ** дейилади. Ушбу шеър туроқлари 4–3 шаклга эга. «Девон»да бошқа шакллар ҳам учрайди.

Буни қуйидаги жадвалда акс эттирайлик:

Á'²èí èàð òàðòè áè	1	2	3	4	5	6	7	Á'²èí èàð ñí í è
ì èñðàèàð òàðòè áè.								
1	É áé	³ èø	áè	èà	³ à	ðèø	òè	7
2	Àð	ääì	éà	ñèí	³ ó	ðèø	òè	7
3	× á	ðèè	óó	òèá	é´	ðóø	òè	7
4	π³	òà	²à	èè	´ ð	òó	ø óð	7

Бу ерда ҳар бир мисра иккита туроқдан тузилган.

1 2 3 4 5 6 7
 Алл Эр Тўнга ўлдиму , 7
 1 2 3 4 5 6 7
 Эсиз ажун қалдиму, 7
 1 2 3 4 5 6 7
 Ўзлак ўчин алдиму, 7
 1 2 3 4 5 6 7
 Эмди юрак йиртилур. 7

Буни жадвалда қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Ҳар бир мисрадаги бўғинлар тақсимоти:

ì èñðàèäð òàððèèè.	1	2	3	4	5	6	7	Á´²èí èàð ñí í è
1	Àèī	Ýð	Ò´í	āà	´è	äè	ì ó	7
2	Ý	ñèç	à	æóí	³ àè	äè	ì ó	7
3	¤ç	èàè	´	÷èí	àè	äè	ì ó	7
4	Ýì	äè	þ	ðàè	éèð	òè	ëóð	7

Бу ерда ҳам мисралар етти бўғиндан ташкил топган. Аммо ҳар бир бўғиннинг ички бўлиниши 2+2+3 шаклига эга. Бунда биринчи ва иккинчи бўғинни ташкил эта тган *Алл Эр, эсиз, ўзлак, эмди, юрак* сўзлари, бешинчи, олтинчи, еттинчи бўғинларни ташкил эта тган *ўлдиму, қалдиму, алдиму, йиртилур* сўзлари бир хил ритмик ҳолатда келмоқда. Шундай қилиб, бу мисралар уч туроқдан иборат ва туроқларнинг дастлабки иккитаси икки бўғиндан, охиригиси эса уч бўғиндан ташкил топган. Қуйидаги шеър тузилиши ҳам ўзига хосдир:

1 2 3 4 5 6 7 8
 Узу бариб ўқуш эвдим, 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 Телим юриб кучи кевдим , 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 Атим бирла тегу эвдим, 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 Мени кўруб эси ағди. 8

(Чия бўри ҳақида айтади: уни қўлга олиш учун шошилдим, унинг кетидан тўхтовсиз қувлай бериб кучдан толдирдим, отим билан унга етиб олдим. Мени кўриб юнглари ҳурпайиб кетди.)

Бу ерда ҳар бир мисра 8 бўғиндан ташкил топган. Рукнлар миқдори тўртта ва ҳар бир руkn 2 бўғиндан ташкил топган. Уларни жадвалда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Ҳар бир мисрадаги бўғинлар тақсимоти:

ì èñ- ðàèàð òàðòèàè	1	2	3	4	5	6	7	8	Á´²èí - èàð ñí í è
1	Ó	çó	áà	ðèá	´	éóø	ýâ	äèì	8
2	Òà	èèì	þ	ðóá	éó	÷è	êââ	äèì	8
3	À	òèì	áèð	ëà	òà	ãó	ýâ	äèì	8
4	ì á	í è	é´	ðèá	ý	ñè	à²	äè	8

Бармоқ вазида бундай шакллар ниҳоятда хилма-хилдир. Бармоқ вази «Девону луғотит-турк»даги шеърлардан кейин Аҳмад Ясавий ҳикматларига татбиқ этилган. У, асосан, оғзаки ижодда кенг қўлланган.

Араб ҳамда форс-тожик адаби ти, айниқса, шеърятининг таъсири остида туркий адаби тга аруз вази кириб кела бошлаган. Бу соҳадаги дастлабки йирик тажрибани Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берди. Унинг «Қутадғу билиг» асари арузда битилган дастлабки дostonдир.

Аруз вазида бўғинларнинг сонигина эмас, сифати ҳам назарга олинади. Маълумки, бўғин (аруз вазида у ҳижо дейилади) очиқ ки пиқ бўлади. Унли товушнинг ўзидан тузилган ки унли билан тугаган бўғин **очиқ бўғин** дейилади, ундош билан тугаган бўғин **ёпиқ бўғин** ҳисобланади. Арузда ҳар бир туруқ (энди у арузда руkn дейилади) очиқ (қисқа) ва пиқ (узн) ҳижоларнинг бир хилдаги такрорига асосланади. «Қутадғу билиг» мисраларига мурожаат қилайлик:

Севуграк атин эр кишанлиг тутар,
Кераклиг атин эр кўдазлиг тутар.

(Севимлироқ отини киши кишанда тутади,
Керакли отини киши авайлаб тутади.)

Бир қарашда ушбу мисралар бармоқдаги 3-3-3-2 кўринишидаги туроқлар тузилишидан таркиб топганга ўхшайди. Энди унинг бўғинларини кузатайлик:

Се-вуг-рак а-тин эр ки-шан-лиг ту-тар,
 Ке-рак-лиг а-тин эр кў-даз-лиг ту-тар.

Байтда саккизта рукн борлиги кўриниб турибди. Улар ҳар бир мисрада тўрттадан. Рукнлар очиқ бўғин билан бошланыпти. Арузда очиқ бўғинлар кўпинча қисқа ҳисобланади, қисқа бўғин V белгиси билан ифодаланади. Демак, се-, а-, ки-, ту-, ке-, а-, кў-, ту- бўғинлари қисқа экан. Бошқа барча бўғинлар ундош товуш билан тугаган. Шунга кўра улар пиқ ҳисобланади. пиқ бўғинлар учун « — » белгиси олинган. Демак, рукннинг умумий кўриниши «V — — » шаклида бўлади. Фақат мисралар охиридаги рукнлар «V — » шаклига эга. Чунки улар бошқа рукнлардан бир бўғинга фарқ қилади. Очиқ бўғинларнинг узун ўқилиш имконияти ҳам мавжуд. Шунга кўра улар узун ҳижо ўрнида ҳам кела олади:

Қуримиш йиғачлар тўнанди яшил,
 Безанди япуп, ал, сариғ, кўк, қизил.

*(Япроғини тўккан дарахтлар яна яшил кийинди,
 Ол, сариқ, кўк, қизил ранг билан безанди.)*

Буни ҳам жадвалда акс эттирайлик:

Á'²èí èàð òàðòè àè	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Á'²èí - èàð ñí í è
ì èñðàèèàð òàðòè àè	£ ó	ðè	ì èø	éè	²à÷	èàð	ó'	í áí	àè	ÿ	ø èè	11
	Áá	çái	àè	ÿ	í óí	àè	ñà	ðè²	è' è	³è	çèè	11
	V	—	—	V	—	—	V	—	—	V	—	

Яна бир мисолни кузатайлик:

Эшитти ўғул, кўр, атаси сўзин,
 Тил ачти атақа, эвурди юзин.

*(Ўғил отасининг сўзини эшитти, кўр,
 Сўзга тил очди, отаси томонга юз ўгирди.)*

Á´²ëí ëäð òàðòè áè												Á´²ëí - ëäð ñí í è
ì ëñðà- ëäð òàðòè áè	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
1	Ý	ø èò	òè	´	²óè	é´ð	à	òà	ñè	ñ´	çèí	11
2	Òè	ëà÷	òè	à	òà	³à	ý	âóð	äè	þ	çèí	11
	v	—	—	v	—	—	v	—	—	v	—	

Аруз вазнининг ўзига хос хусусиятларини тўлароқ тушуниш учун бўғин тузилишини яхши билиб олиш керак. Маълумки, бўғинлар тузилишига кўра очиқ ки пиқ бўлади. Бўғин (ҳижо)ни ташкил этишда унлилар асосий ролни ўйнайди. Ўзбек тилида улар олтига: *а, о, у, и, э, ў*.

Албатта, ундошлар ҳам бўғин таркибида иштирок этиши мумкин. (*б, в, г, д, ж, з, ...*)

Бўғин (ҳижо) унли товушдан иборат бўлса ки унли билан тугаса, у **очиқ бўғин** дейилади:

ба, бо, бу, би, бе, бў
ва, во, ву, ви, ве, вў ва ҳоказо.

Шунингдек, ҳижо биргина ундошдан ҳам ташкил бўлиши мумкин. Одатда, бундай ҳижолар қисқа бўлади.

пиқ бўғин (ҳижо) қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Бир унли ва бир ундош:
аб, об, уб, иб, ...
2. Икки ундош орасида бир унли:
бор, кел, қул, қиш, ...
3. Бир унли ва икки ундош:
ост, уст, ...
4. Бир ундош, бир унли ва икки ундош:
бахт, тахт, ...

Одатда, очиқ бўғинлар қисқа, пиқ бўғинлар узун ҳисобланади. Айрим ҳолларда ёпиқ бўғинлар ҳам узун ўрнида қўлланади. Юқоридаги мисолларда бу очиқ кўриниб турибди.

Туркий арузнинг дастлабки назари тчилари Тарозий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. Тарозий

«Фунун ал-балоға», Алишер Навоий «Мезон ул-авзон», Бобур «Мухтасар» асарларида туркий арузнинг асосий қоидаларини ба н этишган.

Аруз вазнида рукнларнинг ўзаро муносабати ва такрори асосида турли кўринишлар юзага келади. Уни **баҳр** дейишади. Баҳрлар қуйидагича: *Мутақориб, мутадорик, ҳазаж, ражаз, рамал, вофир, комил, тавил, мадид, басит, мунсариҳ, музорий, муқтазаб, мужтасс, сарий, жадид, қариб, хафиф* ва *мушокил*.

Юсуф Хос Ҳожиб асарини мутақориб баҳрида зган. Мутақориб баҳрининг рукнлари бир қисқа ва икки узун бўғиндан иборат бўлади. Унинг шаклий ифодаси «V – –» дир. Унинг ўқилиши *фаувлун* оҳангига мослашади:

Йуриғли булуттег йигитликни идтим,
V – – V – – V – – V – –
фаувлун фаувлун фаувлун фаувлун
Туби, ел кечартег тириглик тугаттим.
V – – V – – V – – V – –
фаувлун фаувлун фаувлун фаувлун

(*Кезувчи булутдек йигитликни кетказдим,
Ўткинчи бўрон, елдек тиригликни тугатдим.*)

Мисолда фаувлун (V – –) рукни ҳар мисрада 4 мартадан, байтда 8 марта қўлланыпти. Рукнидаги барча ҳижолаз ҳеч ўзгаришсиз такрорланган. Шунга кўра, у *мутақориб* *мусаммани солим* дейилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билг»идаги «Йигитликка ачиниб, қариллик ҳақида айтади», «Замона бузуқлигини, дўстлар жафосини айтади» қасидалари ана шу вазнда, яъни мутақориб мусаммани солимда зилган. Улар 12 ҳижодан иборат. Аммо асарнинг бошқа қисмлари 11 ҳижодан тузилган. Бу охириги бўғиннинг қисқариши ҳисобига бўлган. Шунга кўра, у мутақориб мусаммани маҳзуф ки мутақориб мусаммани мақсур дейилади:

Киши эзгулукка севуг жан берур,
V – – V – – V – – V – –
Би рэз гу янути ўн эзгу қилур.
V – – V – – V – – V – –
фаувлун фаувлун фаувлун фаул.

Аруз вазнида ҳар бир рукн тугаганида сўзнинг тугаши шарт эмас. Бу ҳолат фақат охириги рукндагина талаб қилинади. Ваҳоланки, бармоқ вазнида туроқ билан сўз тенг келади. Шунингдек, арузда ҳижола ҳам бўғинларнинг мавжуд ҳолати билан уйғун бўлмаслиги мумкин. Юқоридаги мисолда ҳам рукнлар ва сўзлар чегараси мувофиқ эмас. Уни жадвалда шундай кўрсатиш мумкин:

Киши эзгулукка севуг жан берур,
Бир эзгу янути ўн эзгу қилур.

Kè-ø è úç	ãó-ëóê-êà	ñâ-âóâ æài	áâ-ðóð,
Áè-ðáç ãó	ÿ-í ó-òè	´-í âç-ãó	³ è-ëóð.
V — —	V — —	V — —	V —
ô à óâ ëóí	ô à óâ ëóí	ô à óâ ëóí	ô à óë

Биринчи мисрадаги «эзгуликка» сўзининг дастлабки ҳижоси (эз-) биринчи рукнга, қолганлари эса кейинги рукнга (гулукка) киради. Шунингдек, иккинчи мисрадаги «бир» сўзининг биринчи қисми очиқ бўғин ўрнида қўлланиб, -р товуши «эзгу» сўзига қўшиб ўқилади. Бу ҳолат «ўн» ва «эзгу» сўзлари учун ҳам хосдир.

Асардаги айрим парчаларда вазнда бир ҳижо етмагандек туюлади:

Ҳарамқа қатилма, ема қилма куч,
Киши қани тўкма, хасм қилма ўч.

(Ҳаромга аралашма ва зўравонлик қилма,
Ўзгалар қонини тўкма, хусумат ва ўч қилма.)

Байтнинг кейинги мисрасидаги учинчи рукнда бир қисқа ва икки чўзиқ ҳижо ўрнида бир ўта чўзиқ ва бир чўзиқ ҳижога иштирок этипти. Унинг чизмаси қуйидагича бўлади:

V — — V — — V — — V —
V — — V — — V — V —

Учинчи рукнда «хасм қил» бўлаги жойлашган. «Қил» рукннинг охирида бўлиб, ўз ўрнига мосдир. Фақат «хасм» сўзида ўрнига «нумувофиқлик» бор. Бу сўзда икки ундош:

«с» ва «м» нма- н келган. Арузда бундай ҳолатда бир ундош қисқартирилади ки уларга бир унли қўшиб ўқилади. Агар бир унлини қўшиб ўқисак вазн «ўз ўрнига келади»:

Ҳа-рам-қа қа-тил-ма е-ма қил-ма куч,

V - - V - - V - - V -

Ки-ши қани тўк-ма ха-сим қил-ма ўч.

V - - V - - V - - V -

фа-ув-лун фа-ув-лун фа-ув-лун фа-ул.

Демак, кўринишда нуқсонли туюлган сўз ҳам талаффуз (ўқилиш) хусусиятига кўра вазнга мос экан.

Аруз вазни Юсуф Хос Ҳожиб ижодидан бошлаб туркий адаби тда кенг қўллана бошлади ва узоқ асрлар давомида у мумтоз адаби тимизнинг асосий вазни бўлиб қолди. Ҳозирги замон адиблари ҳам ундан самарали фойдаланишмоқда.

Аҳмад Югнакий

Қорахонийлар даврида ижтимоий-си сий ҳа тда бир қадар барқарорлик ва иқтисодий-маданий ҳа тда ривожланиш кўзга ташланади. Шунинг оқибатида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (1069–1070), Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» (1072 йил) асарлари юзага келган эди. Аҳмад Югнакийнинг XII асрда зилган «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари ҳам қорахонийлар давридаги маданий юксалиш меваларидан биридир.

Аҳмад Югнакий ва унинг асари ҳақида ҳам мукамал маълумотлар етиб келган эмас. Айрим маълумотлар китобнинг ўзида мавжуд:

Адиб Аҳмад отим, адаб, панд сўзим,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

Демак, муаллиф ўз номини Аҳмад деб таништирмоқда. Адиб — унинг ижодкорлигига ишора. Эҳтимол, бу халқ орасидаги машҳурлик белгисидир.

Атаси оти Маҳмуди Югнакий,
Адиб Аҳмад ўғли, йўқ ул ҳеч шаки, —

мисралари унинг отаси ҳақида хабар бермоқда. Демак, адиб Аҳмаднинг отаси Маҳмуд бўлиб, у Югнақда истиқомат қилган. Адиб Аҳмад ҳақида Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида жуда муҳим маълумотларни беради:

«Адиб Аҳмад ҳам турк элидин эрмиш. Анинг ишида ғариб (ажойиб, қизиқарли) нималар манқулдур (нақл қилинган). Дерларки, кўзлари бутов (битган, пиқ) эрмишки, асло зоҳир эрмас эрмиш. Басир (кўрмайдиган) бўлуб, ўзга басирлардек андоқ эмас эрмишки, кўз бўлғай. Аммо бағоят зийрак ва закий ва зоҳид ва муттақий (тақводор, парҳезкор) киши эрмиш. ...Ҳақ субҳонаҳу ва таоло агарчи зоҳир кўзин пуқ яратқондур, аммо кўнгли кўзин бағоят руқ қилғондур».

Бу фикрларни «Ҳибат ул-ҳақойиқ» мисралари ҳам тасдиқлайди:

«Туға кўрмас эрди адибнинг кўзи».

Шунингдек, Алишер Навоий, Аҳмад Югнакийнинг Бағдод атрофидаги қишлоқлардан бирини маскан тутгани ва машҳур Имом Аъзам сабоқларига пи да келиб кетиши ҳақида ҳам хабар беради. Аммо бу Имом Аъзамнинг шахсияти аниқ эмас. Тарихда машҳур бўлган Имоми Аъзам VIII асрда Бағдодда яшаган. Аммо Аҳмад Югнакий XII асрда яшаганлиги учун гап бу ерда бошқа шахс устида бора тганлигини тасаввур этиш мумкин.

Алишер Навоий айтган фикрлар, шунингдек, асарнинг уйғур ва араб ҳарфлари билан кўчирилган нусхаларининг кўплаб тарқалиши асарнинг Навоий яшаган даврида ҳам анча машҳур бўлганини кўрсатади.

Асар қаерда зилган?

Муаллиф Югнак шаҳрини эслатади. Бундай шаҳар Фарғона, Самарқанд ва Туркистонда мавжуд. Айрим манбаларда бу шаҳарнинг қадимги номи Сифноқ бўлиб, Самарқанд яқинида деб кўрсатилади.

Китоб Дод Сипоҳсоларбекка бағишланган.

Адиб унинг «қошқарча тил» билан зилганини таъкидлайди:

Тамоми эрур қашғарий тил била,
Айитмиш адиб риққати дил била.
Агар билса қашқар тилин ар киши,
Билур ул адибнинг неким аймиши.

*(Тўлалигича қашқарий тил билан зилди,
Адиб (асарни) тушунарли тил билан зган.
Кимки қашқар тилини биладиган бўлса,
Адибнинг нима демоқчи бўлганини билиб олади.)*

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқат совғалари») ўзидан олдинги дидактик адаби т анъаналарини изчил ва ижодий давом эттиради. Асарда маърифат ғоялари ташвиқи етакчи ўрин тутаетди.

Асар 14 бобдан иборат. У 254 байтни ташкил қилади. Асар анъанавий ҳамд, наът ва бағишловларга эга. Сўнг билим мақтови ва жоҳилликнинг зарари, тил одоби ва уни тийиш, сахийлик ва бахиллик ҳақида баҳс юритилади.

Адиб илм-маърифатга алоҳида эътибор қаратади. Билимдонлик ва билимли кишилар улугланади, нодонлик, жаҳолат инсон маънавиятини ерга урувчи ҳодисалар қаторида саналади:

Баҳолик динор ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз, баҳосиз биши, —

яъни билимли киши баҳоси баланд бўлган динор — олтинга ўхшайди. Жоҳил, билимсиз одам эса қадри йўқ мевага ўхшайди.

Билимли — билимсиз, баҳоли динор ва баҳосиз мева қаршилантиришлари икки хил ҳодисага берилган муносиб баҳодир. Муаллиф билимли ва нодон одамлар ҳеч қачон тенг бўлмайди, улар орасидаги тафовут аниқ кўриниб туради, дейди. Ҳатто билимли а л эркаклар қаторида, аксинча жоҳил эр-а ллар қаторида бўлишини истехзо билан таъкидлайди. Албатта, бу ерда маънавий ҳодисалар жисмоний куч қаторида саналмоқда. Билимнинг инсонга куч-қувват, қудрат бахш этиши таъкидланмоқда.

Адибнинг назарида ҳар бир панд-насиҳат, донишмандликнинг ўз ўрни бор. У нодон ва жоҳил кишиларга йўналтирилмаслиги лозим. Зеро, бу иш нафсиз бўлади.

Адиб, энг аввало, киши ҳар бир сўзни ўйлаб, англаб сўзламоғи керак, — деб таъкидлайди.

Айа дўст, биликлик йизин излагил,
Қали сўзласанг сўз билиб сўзлагил.

*(Эй дўст, билимли киши изидан бор,
Агар сўзласанг, ўйлаб, билиб сўзлагин.)*

Ана шундай киши эл наздида қадрли, обрў-эътиборли бўлади. Айтилган сўз сўзловчини бошқалар назарига тушириши лозим. Бунинг учун эса киши сўз маъзини чақиб, ўқиб, уқиб сўзлаши, гапирганда, бошқаларга сўзла тганда мутлақо шошилмаслиги керак. Агар аксинча бўлса, сўздан тийилгани маъқул. Чунки пинҳон тутилиши керак бўлган сўз оғзидан чиқиб кетса, афсус, кишини боши пушаймондан чиқмайди.

Уқуб сўзла сўзни, эва сўзлама,
Сўзунг кизла, кезин башинг кизлама.

*(Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма,
Сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма.)*

Аҳмад Югнакий ўзигача яшаб ижод этган салафлар ижодини пухта ўзлаштирган. Бунда китобнинг ўзида аниқ ишоралар бор:

Безадим китоби мавоиз масал,
Бақиғли, ўқуғли асиф алсу теб.

(Ўқимишли, саводли (кишилар) ундан фойдалансин, деб (қўлланма учун) китобни турли масаллар билан безадим.)

Асардаги бошқа ўринларда, айниқса, нутқ одоби масалаларининг ритилишида адиб Маҳмуд Кошғарий ҳамда Юсуф Хос Ҳожиб ижодига мурожаат қилганлигини, уларнинг бу борадаги қарашларини ижодий ривожлантирганини очиқ кўриш мумкин. Фикримизни қуйидаги тўртлик асосида изоҳлашга ҳаракат қилайлик:

Эшитгил, биликлик неку теб айур,
Адаблар баши тил кўдазмак турур.
Тилинг бекта тутгил, тишинг синмасун,
Қали чиқса бекта, тишинг синур.

*(Илмли киши нималарни сўзлайди, сен унга
қулоқ сол,
Одоблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур.
Тилингни тий, тишинг синмасин,
Агар сўзлаб юборсанг, (тилинг) чиқиб қолса,
тишингни синдиради.)*

Бу ерда дастлаб кўзга ташланадиган нарса Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк»ида келтирилган мақолга ҳамоҳанглиқдир. Ушбу мақол XI асрда «Ардам баши тил», яъни «Одобнинг боши — тил» тарзида қўлланган эди.

Тўртликнинг кейинги қисми эса Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадағу билиг» асаридаги мисраларни дга солади:

Сўзунгни кўдазгил, башинг бармасун,
Тилингни кўдазгил, тишинг синмасун.

*(Сўзингни асрагин, бошинг кетмасин,
Тилингни асрагин, (яъни тийгин, токи)
тишинг синмасин.)*

Тўртликнинг биринчи мисраси яна «Қутадағу билиг» оҳангларига монанд. Аслида бу тарздаги эслатмалар оғзаки ижод намуналарига хос хусусият. Бу ҳолат Аҳмад Югнакийнинг халқ анъаналаридан унумли фойдаланганини кўрсатади. Шунингдек, адиб устозлари таъсири доирасида қолиб кетмасдан, уларнинг ахлоқий-таълимий қарашлари замонида ўз фикрларини янада баландроқ пардаларда, ўз замондошлари талаб-эҳти жларига монанд ҳолда куйлади.

Шоир назарида энг муҳим нарса «кўни сўз» айта олишдир. «Кўни» — тўғри, рост, ҳаққоний маъноларига эга.

Тил – оғизнинг беаги. «Кўни сўз» эса инсон қалбини, киши кўнглини беамоғи керак. Бунинг учун лғон гапирмасликдан ташқари, лғончи одам билан яқин турмаслик, ундай кишилар билан мулоқот қилишдан ўзини тия олиш даркор:

Тили йалған эртин йирақ тур тез-а,
Кечур сан-ма умрунг кўнилик уза.
Ағиз, тил беаги кўни сўз турур,
Кўни сўзла сўзни, дилингни беа.

*(лғончи кишидан тезликда ўзингни узоқ тут,
Сен умрингни тўғрилиқ билан кечир.
Оғиз ва тилиннг беаги тўғри сўздир,
Сўзни тўғри сўзла, дилингни беа.)*

Шоирнинг тўғри ва лғон сўзлар учун қўллаган ўхшатишлари ҳам эътиборни тартади. Тўғри сўз қимли бўлганидан уни ширинликларнинг энг яхшиси – асалга, лғон сўзнинг аччиқ таъсирини эса ввойи саримсоқ ши зга қи слайди. Югнакий бу билан кифояланмасдан тўғри ва лғон сўзни тингловчи кўзи олдида янада аниқроқ гавдалантиришга уринади. Бу мақсадда касаллик ва унинг давоси билан боғлиқ ўхшатишларни келтиради. Бунда лғон сўз дард, касалликка, тўғри сўз эса унинг давосига қи сланади:

Кўни сўз асалтег, бу ялған – басал,
Басал еб ачитма ағиз, е асал.
Бу ялған сўз игтег, кўни сўз – шифа,
Бу бир сўз ўзағи урулмиш масал.

*(Тўғри сўз асал кабидир, лғон (сўз) саримсоқ ши здир,
Саримсоқ ши з еб оғизни ачитмай, асал егин.
лғон сўз касаллик кабидир, чин сўз шифодир,
Бу сўз тўғрисида (қадимда) шундай масал тўқилган.)*

Сўзни ўз ўрнида қўллаш — нозик санъат. Унинг назокатини теран англаш учун, энг аввало, билим ҳамда билимдонлик, зукколик керак. Билимли одам сўз қўллаш меъ рларини ҳам билади, ундаги маъно нозикликларини яхши ҳис қилади. Билимсиз эса, сўзни пала-партиш ишлатаверади, унда ифодаланган маънонинг киши қалбига, руҳий оламга таъсирини нозик англашдан маҳрум. Ҳар ким кўргиликни тилидан кўради, деб таъкидланишига сабаб ҳам аслида шу билан боғлиқ:

Неки келса эрка тилитин келур,
Бу тилтин ким эзгу, ким ақир бўлур.
Эшит, бут бу сўзга қамуғ тенгда тенг,
Кўзуб, тилга юкнуб тазарру қилур.

*(Киши бошига тушган ҳар қандай иш унинг тили
туфайли содир бўлади,*

*Бу тил сабабли айримлар яхшилик, баъзилар
ҳурмат кўради.*

*Бу сўз (ўғит-насиҳат) барчага тенг,
(Улар сўзни) тилга жо қилиб юкинадилар,
мулоийимлик қиладилар.)*

Хусусан, кўп гапириш, айниқса, лгон сўзни аралаш-тириш Аҳмад Югнакий таърифича, жуда ёмон иллатдир. У бошқаларга катта зарар келтиради. Сўзловчининг ўзи ҳам ундан азият чекади, жамият олдида бебурд бўлади. Кўпчиликнинг назаридан тушиб қолади. Шоир тили билан айтсак, у ўзи учун «мурувват йўлини» пади:

Эки нанг бирикса бир эрда қали,
Буканди ул эрка мурувват йўли:
Бирул янғшар эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялған эрса ул эрнинг тили.

*(Бир кишида икки нарса юз берса,
У кишига мурувват йўли пилади.
Беҳуда сўзлар билан бир йўл алжираса,
Иккинчидан, бу кишининг сўзлари лгон бўлса.)*

лгончилик, беҳуда сўзлаш ҳам, аслида билимсизлик оқибати. Билим бундай ярамас ишнинг олдини оладиган қуролдир. Сўзлашувда билимдон бўлиш шарт эканлигини исботлаш учун адиб яна бир далил келтиради: ҳатто яратганни билмоқ, англамоқ учун ҳам билим зарур.

Сўз маъноларининг барча жиҳатларини пухта ўзлаш-тириш уни қўллаш имкониятларини кенгайтиради. Эзгу сўзли одамнинг ши, жинси, миллати муҳим эмас. Муҳими, унинг алоҳида кишиларга, кўпчиликка, жамиятга келтирадиган нафида. Ана шу наф туфайли билимдон кишилар «ажам ҳам араб»лар орасида эътибор топади, ўз шаънининг улуғла-нишига эришади:

Биликлик сўзи панд, насиҳат, адаб,
Билигликни ўгди ажам ҳам араб.

Таварсизга билги туганмас тавар,
Ҳисобсизқа билги ярилмас ҳисаб.

*(Билимли кишининг сўзи ўғит, насиҳат, одобдир,
Шунинг учун ҳам билимлиларни араб ҳам ажам
олқишлади.
Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас
бойлиқдир,
Ҳисобсизга унинг билими ечилмас (очилмас)
ҳисобдир.)*

Мутафаккир яна шу нарсани таъкидлайдики: «кўни сўз» ҳам, «ҳақ сўз» ҳам билимсиз учун аҳамиятли эмас, аниқроғи билимсиз одам ҳақ билан ноҳақ сўзнинг қадр-қимматини англаб етолмайди. Шунинг учун ҳам унга ўғит-насиҳат қилмоқдан наф йўқ. Чунки у эзгу насиҳатларни қабул қилишга маънавий жиҳатдан тай р эмас, уларни «ҳазм қила олмайди»:

Биликсизка ҳақ сўз татиқсиз эрур,
Анга панд-насиҳат асифсиз эрур.
Не турлуг арифсиз арир юв деса,
Жаҳил юб аримас арифсиз эрур.

*(Илмсизга тўғри сўз маъносиздир,
Унга ўғит-насиҳат фойдасиздир.
Турли ювиқсизларга (ифлос кишиларга) ювин
деб буюрилса, тоза бўлур,
Аммо жоҳил қанча ювинмасин пок бўлмайди.)*

Юсуф Хос Ҳожиб каби Аҳмад Югнакий ҳам китобида тил одобига доир махсус бобларни ажратган. Улардан бири «Тилни тийиш ва ахлоқ-одоб ҳақида» деб аталади. Кейингиси эса «Ақлдан озиш, тил жароҳати ва уни тийиш ҳақида» деб номланган. Шу ўринда ҳар икки бобдан биттадан тўртликни келтириш ўринлидир:

Хирадлиқму бўлур тили буш киши,
Телим башни еди бу тил, сўз буши.
Ўчуктурма эрни тилин бил бу тил,
Башақ турса бутмас, бутар ўқ баши.

*(Тили аччиқ кишининг ақли етук бўладими,
Тил ва сўз заҳари кўп кишиларнинг бошини еди.
Кишини ўчакиштира, (унинг) тилини бил, бу тил
Яраси тузалмайди, ўқ жароҳати эса битиб кетади.)*

Сафиҳ эр тили ўз баши душмани,
Тилиндан тўкулди телим эр қани.
Ўкуш сўзлаганда ўкунган телим,
Тилин беклаганда ўкунган қани.

*(Аҳмоқ кишининг тили ўзига душман,
Кўп кишиларнинг қони тили туфайли тўкилди.
Кўп сўзлаганлар ичида ўкинганлар кўпдир,
Тилни тийганлар орасида ўкинган борми, қани.)*

Кўриниб турибдики, тил одобига бўлган эътибор ҳеч қачон сусаймаган. Жамият аъзолари орасидаги «энг муҳим алоқа воситаси» бўлмиш тил ҳақидаги адиб Аҳмад Югнакий айтган фикрлар ҳалигача ўз кучини йўқотмаган. Улар ҳозирги кунда ҳам таълим-тарбия ишимизда кўмак беради.

АҲМАД ЮГНАКИЙНИНГ ЎЗБЕК АДАБИ ТИ ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аҳмад Югнакий умумтуркий адаби т, жумладан, ўзбек адаби ти тарихида ҳам алоҳида ўринга эга. У Юсуф Хос Ҳожибдан кейин дидактик адаби т ривожига катта ҳисса қўшди.

Ҳажман катта бўлмаган (500 мисрадан кўпроқ) «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари орқали у юксак инсоний туйғуларни, инсонпарварликни, яхши фазилатларни, инсоннинг маънавий камолотига ижобий таъсир кўрсатадиган фазилатларни тарғиб қилди.

Асарда қасида ва ғазал шаклига мос келадиган намуналар, мураббаъ ва тўртлик жанрлари, маснавий шакли учрайди.

Адиб билимнинг аҳамияти ҳақида сўзлар экан, турмушдан олинган ниҳоятда ҳаётий, ибратли мисоллар орқали сўзлайди:

Биликсиз йиликсиз сўнгактег ҳали,
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик.

Бу ерда билими йўқ одам ичида илиги йўқ суякка нисбат берилмоқда. Илиги йўқ суякка қўл чўзилмаганидек (сунулмас элик), билимсиз одам ҳам бошқалар эътиборидан четда қолиши ҳаётий тимсол орқали таъсирли ифодаланмоқда.

Асарда «Қутадғу билиг»даги тасвир усулларига уйғун намуналар анчагина. Адиб Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган «қўнилик (тўғрилиқ) тўни», «мурувват йўли», «ати (номи) ўлук» сингари истиоралардан унумли фойдаланган.

«ҲИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ»НИНГ ТИЛИ

Асар тили содда, равон, ифодалари таъсирчан. Унда туркий тилнинг ўзига хос жозибали сўзлари катта ўрин тутади. Асарда такрорланишларини ҳисобга олмаганда мингга яқин сўз қўлланган, уларнинг учдан икки қисмини соф туркий сўзлар ташкил этади. Фақат бир қисм сўзларгина араб ва форс тилидан ўзлашган. Буни «Қутадғу билиг» тили билан қи сласак, адабий тилда арабча ва форсча сўзлар салмоғи ортиб бора тганини кўриш мумкин. Чунки «Қутадғу билиг»да арабча ва форсча сўзлар салмоғи 4–5 фоиздан ошмайди. Асарнинг тил хусусиятлари бир томондан XI асрда яратилган «Қутадғу билиг»га, иккинчи томондан «Қисаси Рабғузий»га ўхшаб кетади. Шунга қўра уни XII аср охири XIII аср бошларида яратилган деб айтиш мумкин.

Аҳмад Югнакий тазод – ўзаро зид маъноли сўзларни кўп ишлатади:

Баҳолик динор ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз баҳосиз биши.
Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур,
Биликлик тиши эр, жаҳил эр — тиши.

*(Илмли киши қимматбаҳо динордир,
Жоҳил, илмсиз киши баҳосиз мевадир.
Илмли билан илмсиз киши қачон тенг бўлади,
Илмли а л киши эрдир, жоҳил эркак а лдир.)*

Бу ерда бутун тўртлик ўзаро зид маъноли сўзларга таянади. *Баҳолик – баҳосиз, биликлик – жоҳил, биликсиз, тиши – эр* сўзларининг маънолари орасидаги қарама-қаршилик воситасида Аҳмад Югнакий билим, илм-маърифатнинг қадрини кўрсатишга муяссар бўлган.

Ахи эрни ўгил ўгар эрса сен,
Бахилга қатиг я ўқин кизлагил.

*(Мақтайдиган бўлсанг, сахий кишини мақтагин,
Бахилга қаттиқ й ўқини яшириб қўй.)*

Бу ерда саховат, сахийлик улуғланиб, бахиллик қораланган. Муаллиф шу мақсадда «ахи» ҳамда «бахил» сўзларининг зид маънолилигидан фойдаланмоқда.

Асарда *тонуғлуқ, далил; ақл, хирад; панд, насиҳат, ўгит* сингари синонимлардан ҳам ўринли фойдаланилганини кўриш мумкин.

Шунингдек, шоир сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларини қўллашда ҳам моҳир; *бало*, *азоб* ўрнида «ўт», *хурсандчилик*, *бахт* ўрнида «қизил юз» қўлланган; «саодат йўли», «мурувват йўли», «кўнилик тўни», «такаббур либоси», «адоват кўки», «газаб ўти», «қалимлик суви», «вафо кўли», «меҳнат ўти» каби истиора ва «бошга етмоқ», «юз очмоқ» каби турғун сўз ибораларига теран маъноларни сингдириб юборади. «Аримас неча ювса қан бирла қан» сингари ўнлаб халқ мақолларини ҳам ўз ўрнида моҳирона ишлатиб, фикр таъсирчанлигига, бадий соддаликка эришади.

Асарда сўз ўйинлари ҳам салмоқли ўрин тутади:

Биликтин айурмен сўзумга **ула**,
Биликликка, йа дўст, ўзунгни **ула**.

*(Билимдан гапиряпман, сўзимга қулоқ сол,
Эй дўст, билимли кишига ўзингни боғлагил.)*

Эшим теб инаниб сир айма, **сақин**,
Неча ма инанчиқ эш эрса яқин.
Сериб сенда разинг сингиб турмаса,
Серурму эшингда муни каз **сақин**.

*(Дўстим деб ишониб сир айтма, эҳти т бўл,
Гарчи қанчалик яқин, ишончли дўстинг бўлса ҳам,
Сиринг ўзингда сақланиб, сингиб турмаса,
Дўстингда сақланадими, буни яхши ўйлаб кўр.)*

Келтирилган мисолларнинг биринчисида «ула» – «қулоқ солмоқ» ҳамда «боғламоқ» маъноларида, тўртликдаги «сақин» эса «эҳти т бўлмоқ» ҳамда «ўйлаб кўрмоқ» маъноларида қўлланган.

«Ҳибат ул-ҳақойиқ» тилида чиройли жонлантириш намуналари ҳам кўп учрайди:

Анинг бахшишиндин булут ўптанур,
Бу сўзни бутун, чин тутар тушмани.

*(Унинг саховатидан булут уялади,
Бу сўзни (ҳатто) душмани ҳам бутун,
чин деб билади.)*

Ёки:

Ўкуш, аз теб аймас безизлар тенгиз,
Булут ҳадя қилса ушақ қатрани.

*(Агар булут заррача томчи сувни ҳадя қилса,
Денгиз оз демай тўлқинлана беради.)*

Асар «Қутадғу билиг» сингари арузнинг мутақориб баҳрида зилган.

Би-лик-лик би-ринг-га би-лик-сиз ми-нгин
V - - V - - V - - V -

Те-нгак-ли те-нга-ди би-лик-нинг те-гин.
V - - V - - V - - V -

ки:

Я-зуф-луф ки-ши-нинг я-зу-фин ке-чур,
V - - V - - V - - V -

А-да-ват кў-ки-ни қа-зиб кес ў-чур.
V - - V - - V - - V -

ДИДАКТИК АДАБИ Т ҲАҚИДА

«Дидактика» сўзи юнонча didakticos – «ибратли, сабоқ бўладиган, насиҳатомуз» сўздан олинган. Дидактик адаби т ўз олдига ахлоқий-тарбиявий ҳамда маърифий муаммоларни бадий тарзда тасвирлашни мақсад қилиб қўяди. Бу адаби т-нинг илдизлари жуда қадимги даврлар билан боғланади. У Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам машҳур бўлган. Гарчи тарбиявий йўналиш бадий адаби тга тўлиғича хос бўлса-да, дидактик адаби т тарбияни бош мақсад даражасига қўтаради.

Адаби т тарихидаги айрим жанрлар аслида бевосита панд, ўғит, насиҳат ва тарбиявий ҳулосалар билан боғлиқ. Халқ мақоллари, масаллар шулар жумласидандир. Аммо бошқа жанрларнинг ҳам тарбиявий мақсадларни қўзғамаслиги мумкин эмас. Тўмарис ва Широқ ҳақидаги қадимий афсоналарда ҳам, Ўрхун-Энасой обидаларида, «Ирқ битиги»да ҳам шундай мақсад очик кўриниб туради. Маҳмуд Кошғарий ҳам панд-ўғит мазмунига эга бўлган кўплаб бадий парчаларни келтирган:

Энди уза эранлар
Эрдам беги билиг тағ.
Айди ўкуш ўгутлар
Кўнгул бўлур ангар сағ.

(Илгарилар илмли, ҳикматшунос, фазилатли кишилар бор эди. Улар кўп насиҳатлар сўзлар эдилар. Уларни эслаш билан кўнгул сафо топади.)

Шунинг учун ҳам ҳар доим илм ва ҳунар ўрганишга, ўзлаштиришга эришиш, унга интилиш яхшилик аломатидир. Илм ўрганишга даъватнинг «Девон»да тез-тез учраши тасодифий эмас:

Эрдам тила ўгранин бўлма кувоз,
Эрдамсизин ўкунса энгмагуза ангар.

(Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик, такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади.)

Ўғит, панд-насиҳат ҳар кимга айтилмайди. Унинг қадрига етмоқ керак:

Ўғлум, ўғит алғил, биликсизлик кетар,
Талқан киминг бўлса ангар бекмас қатар.

(Ўғлим, ўғит, кенгашимни қулоғингга ол, билимсизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шиннига қоради. Шунингдек, ақлли киши насихатни қабул қилади.)

Кўриниб турганидек, бу ердаги «ўғитнома»лар тўртлик ки иккилик шаклида намо н бўла тир. Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакийлар ижоди мисолида эса дидактик дoston ҳақида гапириш мумкин. Улардаги ўғит, панд-насиҳатлар анча катта ҳажмда ифодаланган. Муҳими, улар бадий образлар, рамзлар орқали юзага чиққан.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»и – туркий эма адаби тдаги дастлабки йирик дидактик дoston. Унда муаллиф бир қатор ахлоқий-маънавий муаммоларни ўғитнома шаклида баён қилган, бу борада ўз мулоҳазаларини, шоирона кузатишларини ифодалаган.

Панд-ўғит бевосита муаллиф ки айрим қаҳрамон тилидан айтилиши ҳам, асарда тилга олинган тегишли воқеа-ҳодисалар тасвиридан ҳам англаниши мумкин. «Қутадғу билиг»да ҳар икки ҳолат ҳам кузатилади. Ундаги қаҳрамонлар: Қунтуғди, Ойғўлди, Ўғдулмиш ва Ўзғурмишлар суҳбати муайян ахлоқий-таълимий муаммога бағишланган. Адаби т мажмуасида Ўғдулмиш билан элиг, шунингдек, Ўғдулмиш билан Ўзғурмиш орасидаги суҳбатлардан намуналар берилган.

Ўғдулмиш мамлакат бошлиғи – бекда бўлиши шарт бўлган фазилатлар ҳақида шундай дейди:

- Бек доно, ботир, шерюрак бўлиши керак. Унинг билимли, заковатли, мулоҳазакор бўлиши тақозо этилади. Очиқ юзлилик – бекнинг яхши фазилатларидан бири.

ки:

— Идрокли одамгина иш боши бўлишга лойиқ. Жоҳил ва беғам одамларнинг ишдан йироқ тургани маъқул. Қўнгилсиз кишининг кўзидаги нурдан ҳам наф йўқ, у атрофини керагича кўрмайди, кузата олмайди. Донишманд киши бу ҳақда шундай деган:

Уқувли-идрокли бўлса, қай одам,
Киши деб атагин, мақтагин ҳар дам.
вузни эзгу тут, кичикни улуг,
Ўқув-идрок, билим бўлса, унда жам.

Китобнинг бошланишида «Инсоннинг қадри билим билан белгиланади», «Тилнинг фазилати фойда-зарарларини сўзлайди», «Эзгуларга аралашин эзгуликларини айтади» сингари боблардаги ўғитлар эса бевосита муаллиф тилидан ба н этилган.

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарида эса ўғитлар фақат муаллиф тилидан ба н қилинган.

Панд-насиҳат руҳи Аҳмад Югнакий ижоди учун ҳам хосдир. Буларнинг барчаси ўзбек адаби ти тарихида дидактиканинг, «ўғитнома»ларнинг салмоқли ўрин тутишини кўрсатади.

Савол ва топшириқлар

1. Алишер Навоий Аҳмад Югнакий ҳақида қандай маълумотлар берган?
2. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг маъноси нима? Адиб асарига нима учун шу номни қўйган деб ўйлайсиз?
3. «Кошғарий тили» ифодаси нимани англатади?
4. Аҳмад Югнакий асарини кимга бағишлаган?
5. Асар қаерда зилган?
6. Асарнинг тузилиши ҳақида нималар дея оласиз?
7. Шоирнинг билим ва билимдонлик ҳақидаги фикрларини шарҳлаб беринг.
8. Адиб Аҳмад ва Юсуф Хос Ҳожиб ўртасида қандай фикрдошлик бор? Уларнинг ўзига хослиги нималарда кўринади?
9. Ҳар икки адибнинг сўз бобидаги ўхшатишларини қи сланг. Уларнинг яқин ва фарқли жиҳатларини белгиланг.
10. Адиб Аҳмаднинг тилга доир фикрларини ҳадислар билан қи сланг. Уларнинг ўхшаш ва тафовутли томонлари ҳақида гапириб беринг.

11. Аҳмад Югнакийнинг ўзбек адабиёти ҳамда адабий тил тарихида тутган ўрни ҳақида нималар дея оласиз? Мисоллар билан изоҳланг.
12. Асардаги ўхшатиш-сифатлаш, жонлантириш, талмехларни белгиланг.
13. Қадимги туркий адабиётида аллитерация асосий мавқе тутган эди. Аҳмад Югнакий ҳам бу санъатдан фойдаланганми? Мисоллар билан исботлашга уриниб кўринг.
14. Аҳмад Югнакий ижодига халқ оғзаки ижодининг таъсири бўлганми? Улар қайси ўринларда очиқроқ кўринади?
15. Асар вазнини аниқланг. 2–3 байт тақтеини танзиб чиқинг. Бунда бўғинлар тақсимотиغا эътибор беринг.
16. «Дидактика» нима дегани? Дидактик адабиётчи? Унга қайси намуналарни киритиш мумкин?
17. Дидактик адабиётнинг илдизлари қаердан ва қачондан бошланган деб ўйлайсиз? Фикрингизни мисоллар билан тушунтириб беринг.
18. Ўғитномаларнинг услуби ҳақида нималар дея оласиз? Муаллиф баъзилари билан қаҳрамонлар нутқида қандай айирмалар бор?
19. «Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг бир неча тўртликларига сарлавҳалар топишга уриниб кўринг. Сарлавҳа топишда нималарга таяндингиз?

Аҳмад Яссавий (1166 йил вафот этган)

Аҳмад Яссавийнинг ҳақиқатда маълумотлар етарли эмас. Унинг «Ҳикматлари» ва баъзи тарихий-адабий манбалардаги изоҳ ва маълумотларгина мавжуд. Адиб Ясси шаҳрида (Туркистон) руҳоний оиласида туғилган. Отаси Иброҳим Туркистоннинг таниқли шайхларидан бўлган. Онаси Қорасоч момо номи билан машҳур.

Аҳмаднинг шлиги оғир кечган. Отаси жуда шлигида вафот этган.

Етти шда Арслон бобо излаб топди,
Ҳар сир кўриб парда бирла букиб пди, —

мисралари ана шу машаққатли ҳақиқатга ишорадир. Айни пайтда бу мисралар мазмунида, Аҳмад Яссавийнинг Арслон бободай йирик мутасаввуф олим қўлида тарбияланганлиги ҳақида ҳам далолат бор. Бошқа бир ўринда: «Етти шда Арслон бобога қилдим салом», деб эган эди у. Сўнг адиб Бухорога бориб Юсуф Ҳамадоний қўлида таҳсил олади.

Аҳмад Яссавий тасаввуф илмини шу қадар юқори даражада эгаллайдики, халқ орасида «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад» деган нақл пайдо бўлади. Аҳмад Яссавий 1166 йилда вафот этган. Унинг шуҳрати адиб вафотидан кейин ҳам пасаймаган. Амир Темур унга алоҳида эътиқод билан қарагани маълум. У 1395 — 1397 йилларда Туркистонда Аҳмад Яссавийнинг эски қабри ўрнида янгидан муҳташам мақбара қурдирган. Бу мақбара ҳозир ҳам мавжуд.

Аҳмад Яссавийнинг шлиги ҳақида ҳар хил маълумотлар етиб келган. Унинг ўзи бир ўринда:

Олтмиш учга шим етди, ўтдим ғофил,
Ҳақ амрини маҳкам тутмай ўзим жоҳил.
Рўза-намоз қазо қилиб бўлдим қоҳил,
мон излаб, яхшилардан кечдим мано, —

деб зади. Бошқа ўринларда ёши юз йигирмага етгани ҳақида ҳам қайдлар мавжуд.

«Ҳикмат»лар Аҳмад Яссавий меросини жамлаган асарларидир. Уларда 240 га яқин шеър бор. Улар халқ орасида «Девони ҳикмат» номи билан машҳур. Ҳикматларга «Қул Хожа Аҳмад», «Хожа Аҳмад Яссавий», «Аҳмад ибн Иброҳим», «Султон Хожа Аҳмад Яссавий», «Яссавий мискин Аҳмад», «Мискин Яссавий», «Хожа Аҳмад», «Аҳмад», «Аҳмадий», «Қул Аҳмад», «Мискин Аҳмад» каби таҳаллуслар қўйилган.

Аҳмад Яссавий мутасаввуф шоир. Бу тасаввуф тариқатига мансубликни билдиради. Тасаввуфдаги тўрт асосий босқич — *шариат*, *тариқат*, *маърифат*, *ҳақиқат* моҳиятини шеърий мисраларига сингдирган Аҳмад Яссавий шу йўналишда катта шуҳрат қозонди. Бу бежиз эмас. Адиб тасаввуфни инсон маънавиятини юксалтирувчи муҳим омил сифатида билади. Бундан мақсад инсониятни тўғри йўлга даъват этишдир. Тўғри йўл ҳақиқатни англашга олиб келмоғи керак. Ҳақиқатни англаш ўзликни билишдир. Бунга эришмоқ учун киши дин аҳкомларини қаттиқ тутмоғи, худога муҳаббат пайдо қила билмоғи, бутун куч ва вужудини шу йўлга қарата олмоғи керак.

Аҳмад Яссавий шеъриятидаги образлар тузилиши ҳам тасаввуф таълимоти билан, ҳам оғзаки ижод анъаналари билан чамбарчас боғланиб кетган. Масалан, шеърларда учровчи пир, дарвеш, ошиқ, обид, оқил, зоҳид, ишқ, толиб, уммат, расул, шайтон, иймон каби образлар бевосита тасаввуф билан боғланса, йўл, работ, карвон, ўқ кабилар оғзаки ижод анъаналари билан алоқадор ҳолда юзага келган.

Нафс ҳақида гапирар экан, Яссавий уни инсоннинг камолотига халақит берадиган вуз ва ярамас куч сифатида баҳолайди. Унга «шум» сифатининг берилиши бежиз эмас. Шунингдек, «нафси бад», «нафс йўли», «нафси илги» сингари ифодалар шоир фикрини рқинлаштиради. Адиб тўғридан-тўғри нафсни тепкил, нафсдан кеч, дея тарғиб қилади. Нафснинг домига илиниш инсонни қанчалик ер билан яксон қилишини жуда рқин ифодаларда кўрсатиб беради:

Нафсинг сени боқиб турсанг, нелар демас,
Зори қилсанг, олоҳ сари бўрон сўнмас.
Қўлга олсанг бон қушдек қўлга қўнмас,
Қўлга олиб, тун уйқисин қилғил безор.

Ёки:

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур.
тса, қўпса шайтон билан ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тепкил, нафсни тепкил, эй бадкирдор.

Аҳмад Яссавий шеърятининг кенг тарқалиши ва халқ орасида севиб ўқилишининг асосий сабабларидан бири унинг халқ оғзаки ижодига ниҳоятда яқинлигидадир. Ҳикматлар, асосан, тўртлик ва мураббаъ шаклида яратилган.

Нафсдин кечиб, қаноатни пеша қилғон,
Ҳар ким тепса, рози бўлиб бўюнсунғон,
Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олғон,
Андак ошиқ маҳшар куни армони йўқ.

ки:

Роҳат ташлаб, жон меҳнатим хушлағанлар,
Саҳарларда жонин қийнаб ишлағанлар,
Ҳаю ҳавас, моумонни ташлағанлар
Чин ошиқдир, ҳаргиз они лғони йўқ.

Кўриниб турибдики, ҳар икки тўртлик ҳам *а-а-а-б* шаклида қофияланган. Дастлабки тўртликдагина қофиялар фақат қўшимчалар (-ғон) такрори туфайлигина ҳосил бўлган. Улардаги ўзак сўзлар (қил-, сун-, ол-) ўзаро оҳангдош эмас. Бу нарса оғзаки ижод учун хосдир. Кейинги тўртликда эса ўзак сўзлар (хуш-, иш-, таш-) ўзаро оҳангдош бўлиб келмоқда. Уларга қўшилган қўшимчалар оҳангдошликни янада кучайтиради.

Қофияда мавжуд бўлган оҳангдошликни шеърнинг бошқа қисмларида такрорлаш ҳам оғзаки ижод анъаналаридан ҳисобланади. Аҳмад Яссавий бу анъаналардан ниҳоятда унумли фойдаланади.

Ишққа **тушдинг**, ўтқа **тушдинг**, куйиб **ўлдинг**,
Парвонадек жондин кечиб аҳгар **бўлдунг**.
Дардга **тўлдунг**, ғамга **сўлдунг**, телба **бўлдунг**,
Ишқ дардини сўрсанг ҳаргиз дармони йўқ.

Сўзлар такрори ҳам шеърятдаги оҳангдошликни ниҳоятда кучайтириши мумкинлигини Аҳмад Яссавий ижодида кўплаб кузатиш мумкин:

Зоҳид **бўлма** обид **бўлма**, ошиқ **бўлғил**,
 Меҳнат тортиб ишқ йўлида содиқ **бўлғил**,
 Нафсни тешиб, даргоҳига лойиқ **бўлғил**,
 Ишқсизларни имони **йўқ** ҳам жони **йўқ**.

Сўзлар такрори силсиласида радифнинг алоҳида ўрни бор. **Радиф** қофиядан кейин такрорланиб келувчи сўзлардир. Аҳмад Яссавийнинг ижодида кўпинча бу бир сўздан иборат. Юқоридаги мисраларда айнан шундай бўлган. Мураббаъларнинг дастлабки банди *а-б-в-б* шаклида қофияланган бўлиши мумкин:

Водариғо, нечук қилғум ғариблиғда,	<i>а</i>
Ғариблиғда ғурбат ичра қолдим мано.	<i>б</i>
Хуросону, Шому, Ироқ ният қилуб,	<i>в</i>
Ғариблиғни кўп қадрини билдим мано.	<i>б</i>

Улар орасида *а-а-б-а* шакли кўп учрайди:

Ҳақ кунлари дарвешлар ҳақиқатни билмишлар,
 Ҳаққа ошиқ бўлғонлар ҳақ йўлига кирмишлар.
 Ҳақ йўлига киргонлар, оллоҳ тею юргонлар,
 Эранлар изин излаб, мамлакатдин кечмишлар.

«Ҳикматлар»да маснавий шакли ҳам учрайди:

Мани ҳикматларим доно эшитсун,	<i>а</i>
Сўзум дoston қилуб мақсудға етсун.	<i>а</i>
Мени ҳикматларим бир пири комил,	<i>б</i>
Қаю банда худоға бўлса мойил...	<i>б</i>

Аҳмад Яссавий шеърятини оғзаки ижодга яқинлаштирган омиллардан яна бири уларнинг бармоқ вазида яратилганидир. Улар, асосан, 11 ки 12 бўғинли бармоқдан ташкил топган.

Савол ва топшириқлар

1. Аҳмад Яссавийнинг ҳа ти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
2. «Девони ҳикмат» қандай яратилган?
3. «Девон»даги асарларнинг жанр хусусиятлари ҳақида нима дея оласиз?
4. «Ҳикматлар»да қандай ахлоқий-маърифий масалалар кўтарилган?

5. «Ҳикматлар»да улуғланган инсоний фазилатлар ва қораланган хусусиятлар қандай ифодаланган? Бунда адибнинг сўздан фойдаланиш маҳоратига эътибор беринг.
6. «Аҳмад Яссавий – мутасаввуф шоир» иборасини қандай изоҳлайсиз?
7. Адиб халқ оғзаки ижодидан қандай фойдаланган? Бу қайси ўринларда очиқроқ кўринади?
8. Навоий таърифида Аҳмад Яссавийнинг қайси хусусиятлари эътиборга олинган?
9. Адибнинг маҳоратини кўрсатувчи бадий тасвирий воситалар ҳақида гапириб беринг.
10. «Ҳикмат»ларнинг вазнини аниқланг.
11. «Ҳикмат»ларда нафс билан боғлиқ ўхшатиш ва сифатлашлар жадвалини тузинг.
12. «Аҳмад Яссавий ўғитлари биз учун мақ» мавзуда иншонинг.

ХIII–ХIV АСРЛАР АДАБИ ТИ

ХIII аср бошларида Ўрта Оси мўғул босқинчилари асоратига тушиб қолди. 1218 йили Ўтторр шахрида Чингизхон савдогарларидан 450 кишининг қириб ташланиши мўғул босқинчиларининг Ўрта Оси га юриши учун баҳона бўлди. Аслида мамлакатнинг бой табиати, ўзига хос географик ва иқтисодий ҳолати Чингизхонни кўпдан бу н қизиқтириб кела тган эди. Қолаверса, Ўрта Оси да тобора кучайиб бора тган феодал тарқоқлик ҳам шу босқинчилик учун реал замин тай рлади. 1220 йилнинг зигача Ўрта Оси нинг асосий қисми мўғуллар тасарруфига ўтди.

Мўғуллар ҳужумига халқ оммаси кескин қаршилик кўрсатди. Тарихчи Жувайнийнинг маълумотига кўра, ўтторрликлар шаҳарни 6 ой давомида қаттиқ ҳимоя қилишган. Ҳимоячиларнинг озик-овқатлари тугаб, қурол-аслаҳалар яроқсиз ҳолга келади ҳамда ўқ-дорилар тугайди. Шундан кейингина босқинчилар шаҳарни ишғол этишади. Бухоро арки ҳам 12 кун давомида 400 ватанпарвар томонидан кучли муҳофаза этилган. Самарқандда ҳам чингизийлар кескин қаршиликка учраган.

Мўғул истилочиларига қарши курашда Темур Малик сингари халқ қаҳрамонларининг номи алоҳида тилга олинади. Улар аҳолини бирлаштириб, душманга қақшатқич зарбалар берди.

Хоразмда Жалолиддин Мангуберди, Шайх Нажмиддин Кубролар катта жасорат ва мардлик кўрсатишади.

Чингизхон тарихда ўтган энг даҳшатли ва вуз истилочилардан эди. Бу ҳақда машҳур тарихчи Ибн ал-Асир (1160–1234) шундай зади: «Улар ҳеч кимга раҳм қилмас эдилар, хотинларнинг қорнини риб, туғилмаган гўдакларнинг бошини кесар эдилар. Уларнинг дастидан омон қолган шаҳар йўқ. Улар ҳамма жойни хароб қилар эдилар, бирор нарсанинг олдидан ўтсалар, уни талон-тарож қилар, кўзларига мон кўринган барча нарсани ндирар эдилар».

Рашидидиннинг «Жоме ут-таворих» асарида қайд этилишича, «Мўғуллар шаҳарнинг омборхоналарини очиб, ғаллаларни ташиб олдилар. Қуръон сақланган сандиқларни

отларига охур қилдилар, мачитларга мешларда шароб келтириб, шаҳарнинг ҳофиз ва ўйинчиларини чорлатиб, базм ва майхўрлик қилдилар. Мўғуллар долиғулига келтириб ўз ашулаларини айттирар эдилар, бой-аънлар, муридлар, уламолар ва шайхлар эса отбоқарлар ўрнини босиб, отхоналар олдида отларига қараб турар ва анави қабила кишиларининг амр-фармонларини бажо келтириш билан машғул эдилар».

Алишер Навоий «Садди Искандарий»да Чингизнинг Хоразмни истило қилишига шундай муносабат билдиради:

Ҳамоноки Чингиз тотиб зафар,
Анинг мулкини қилди зеру забар.
Не кишвар ароким мақом айлади,
Чекиб тиғи кин, қатли ом айлади.
Тушуб мавжға баҳри жабборлиқ,
Ан айлабон мавжи қаҳҳорлиқ.
Ато ўғлиға йиғлабон: ҳой-ҳой!
Қизига ано тортибон: вой-вой!
Ҳат уйиға марг солиб халал,
Амон раҳнасин маҳкам айлаб ажал.

Мўғул истилосидан кейин Самарқанддаги 100 минг оиладан фақат 25 минг оила омон қолган, холос. Бу ўртача 100 минг аҳоли демақдир. Аҳолининг бошқа қисми қириб ташланган, асир қилиб олиб кетилган.

Чингиз Хўжандни олиш учун 70 минг кишилик катта кўшин ташлайди. Темур Малик кучи озлиги туфайли Хўжандни ташлаб чиқади. 1000 та энг сара аскарлари билан Сирдарёдаги ороллардан бирига ўрнашади. Орол қирғоқдан анча узоқда бўлиб, душманнинг камон ўқлари ва палаҳмон тошлари етиб бормас эди. Мўғуллар асирларни ишга солиб, тошдан кўтарма қиладилар. Аммо Темур Малик ўз кишилари билан кечаси қайиқда сузиб келиб, бу иншоотларни яқсон қилиб кетарди. Жувайнийнинг ёзишича, Темур Маликнинг буйруғига мувофиқ 12 қайиқ ҳўл намат билан ўралган, тепасига эса сирка шимдирилган, соз лой сув билан сувалган эди. Натижада, уларга в отган ўқлар ва отилган оловли идишлар кор қилмасди. Ниҳоят, душман қўли баланд кела бошлайди. Шунда Темур Малик 70 та кемани тайинлаб дароқими билан сузишга мажбур бўлади. У катта машаққатлар билан Жанд шаҳрига етиб боради. Бу ердан озгина куч билан

Урганчга йўл олади. Бу пайтда Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳам танг аҳволда эди.

Темур Малик Урганч ҳимоясида ҳам фаол иштирок этади.

Мўғул истилоси оқибатида Ўрта Оси шаҳарлари харобага айланди. Айниқса, Марв ва Урганч бундан катта зарар кўрди. Деҳқончиликка яроқли ерлар камайиб кетди. Ибн Баттута 1333 йилда Бухорода ҳам масжид, мадраса ва бозорларнинг хароба ҳолда бўлганини зади. Ҳунармандчилик ҳам таназулга юз тутди. Халқнинг моддий аҳволи оғирлашди.

Илм-фан, маданият ва санъат аҳлининг бир қисми жангларда ҳалок бўлди (масалан, машҳур тиб олими Нажибуддин Абу Халид Самарқандий 1222 йилда Ҳиротда мўғулларга қарши курашда ҳалок бўлган), бир қисми юртдан бош олиб кетишга мажбур бўлди. Шоир, адаби тшунос Муҳаммад Авфий, тошкентлик шоир Бадриддин Чочий, нахшаблик (Қашқадар водийси) шоир Зи Нахшабийлар Ҳиндистонга, Камол Хўжандий, Носир Бухорийлар Эронга кетиб қолишди.

1238 йилда Бухородан 3 фарсах наридаги Тороб деган қишлоқда Маҳмуд Торобий бошчилигида халқ ҳаракати бошланди. У халқда эркинлик руҳи ўлмаганини кўрсатди.

Тарихга «сарбадорлар ҳаракати» номи остида кирган кўзғолон ҳам мўғул истибодди даврларига тўғри келади. Бу ҳаракат, асосан, босқинчи мўғул ҳокимиятига ва тартибига қарши қаратилган эди. Зеро, мўғуллар деҳқонлар, ҳунармандлар, майда савдогарлар, зи лилар ва ҳатто ўрта ҳол ер эгалари гарданига оғирликлар солмоқда эди. Сарбадорлик ана шу қатламлар орасида кенг йилди. Уларга мулксиз камбағаллар, қуллар ҳам қўшилди.

«Сарбадор» – «бошни дорга тикмоқ» деган маънони билдиради. Улар зафар р бўлса, халқни мўғул зулмидан озод қиламиз, борди-ю енгилсак, дорга осилишга тай рмиз, чунки энди зулмга чидаб бўлмайди, деган ғояни байроқ қилиб, майдонга тушган эдилар.

Улар Хуросонда мустақил давлат тузишга эришдилар. Маркази Сабзавор шаҳри бўлган бу давлат 1337 йилдан 1381 йилгача, қарийб 45 йил ҳукм сурди. Уни барпо этишда сарбадор Хўжа Яҳ катта роль ўйнаган эди.

Чингизхон Ўрта Оси нинг Олмалиқдан Амудар гача бўлган қисмини иккинчи ўғли Чигатойга, Иртиш дар сидан

Хоразмгача бўлган ерларни катта ўғли Жўжигга, Эрон заминини учинчи ўғли Тўлуга берди. Кенжа ўғли Ўктой Муғулистонни идора қиларди.

1236–1241 йилларда Чингизийлар Шарқий Европага катта ҳарбий юриш қилди. Бунинг оқибатида тарихга Олтин Ўрда номи билан кирган давлат юзага келди.

Аста-секин Ўрта Оси да майда давлатлар пайдо бўла бошлади. XIV асрнинг иккинчи ярмида Темурийлар давлатига асос қўйилди.

Сарбадорлар ҳаракати Темурийлар давлатининг барпо бўлишини тезлаштирди. 1366 йил баҳорида Темур Самарқандни қўлга киритган эди. 1370 йилда Балхнинг олинини катта воқеа бўлди. Эндиликда Темур бутун Мовароуннаҳрнинг ягона ҳокимига айланган эди.

Бу даврларда Олтин Ўрда давлати ҳам заифлашиб борарди. 1360–1380 йиллар орасида бу ерда 25 тача хон алмашгани ҳам шунинг аломатларидан биридир. Олтин Ўрдага бу даврда Тўхтамиш бошчилик қиларди. У Олтин Ўрдани Ўзбекхон замонасидаги (1312–1340) энг яхши пайтларга қайтаришни ўйлар, шу мақсадда Кавказорти, Озарбайжон, Табризга ҳужумлар уюштирарди. Ниҳоят, Темур ва Тўхтамиш зиддияти юзага келди. Бу зиддият охир-оқибатда Темур фойдасига ҳал бўлди.

XIV асрнинг иккинчи ярмида Эронда бирлашган ягона давлат йўқ эди. Хулагу давлати (1256–1326) йиқилганидан кейин мамлакат парчаланиб кетди. Улар орасида энг йириги Озарбайжондаги жалойирлар (1336–1381) ва Хуросондаги (Сабзавордаги) сарбадорлар (1366–1381) давлатини кўрсатиш мумкин. Бундай парчаланиш Темур зафарларини тезлаштирди. Амалда Темурнинг кучли марказлашган давлати шу тарзда юзага кела бошлади.

Темурийлар даврида меъморчилик, илм-фан, санъат ва адаби т гуллаб-яшнади.

Айниқса, Самарқанд шаҳри улкан давлатнинг пойтахти сифатида алоҳида имти зга эга эди. Бу ерда янги бинолар, бозорлар қад кўтарди. Шоҳи Зинда, Бибихоним ансамбллари вужудга келди.

Шаҳрисабздаги Оқсарой биносининг пештоқлари ҳалигача сақланиб қолган. Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий масжиди, Самарқанддаги Амир Темур мақбараси бу давр бинокорлигининг ажойиб дгорлигидир.

XIII–XIV асрлар ўзбек адабиёти тарихида ҳам алоҳида ва муҳим босқич бўлди. Сий ва маданий ҳаётдаги зиддиятлар адабиётда ҳам ўз аксини топа борди ва ундаги диний, тасаввуфий ҳамда дунёвий йўналишнинг кучайишига ижобий таъсир кўрсатди.

Бу давр ижтимоий-сий, маданий-адабий ҳаётини тасаввур этишга имкон берувчи бир қатор тарихий асарларнинг юзага келганлигини таъкидлаш жоиз. Фазлуллоҳ Рашиддиннинг «Жоме ут-таворих», Отамалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушой», Фахриддин Банокатийнинг «Равзат ул-аҳбоб фи-таворих ул-ақобир вал ансоб», Ҳамидулла Муставфий Қазвинийнинг «Нузхат ал-қулуб» («Қалблар роҳати») каби асарлари шулар жумласидандир.

Улар берган маълумотлар XIII аср охири XIV аср бошларида мамлакат ҳаётида маълум жонланиш бошланганини кўрсатади. Хусусан, Бухоро, Самарқанд каби шаҳарлар ва уларнинг атрофларида ҳунармандчилик анча ривожланади. Савдо қарвони йўли устида бўлган Урганчда қадимги анъаналар тиклана бошлайди.

Шаҳарларнинг ривожланиши натижасида меъморчилик алоҳида мавқега эга бўла боради. Бу даврда бадиий адабиёт реал тарихий ҳодисаларни атрофлича акс эттира бошлайди. Хусусан, Чингиз истилоси билан боғлиқ воқеаларни халқ оғзаки ижодидаги ифодаси анча очиқ кўринади. Бунга «Гулдурсун» афсонасини мисол сифатида эслатиш мумкин:

«Қадимда Гулистон деган шаҳар бўлиб, ўзининг обод ва маъмурлиги билан машҳур экан. Душман шаҳарни узоқ муддат қамал қилибди. Шаҳар подшоси оқил, донишманд киши экан. У аҳолини мудофаага сафарбар қилибди. Аммо кун ўтган сари аҳвол оғирлашаверибди. Шаҳар аҳолисининг ҳам, қамал қилганларнинг ҳам озик-овқатлари тугай бошлабди. Шунда шаҳар ичидагилар охириги донларини бир неча сигирга едириб, уларни шаҳар дарвозасидан ташқарига ҳайдаб юборишибди. Очлик азобини торта тган в сигирларни сўйиб, уларнинг дон билан боқила тганидан ҳайратга тушишибди. Агар сигирларга ҳам дон бериша тган бўлса, шаҳар ичидагиларни ҳали-бери енгиб бўлмас экан, деган хулосага келишибди улар. Сўнг кетиш тараддудини кўра бошлашибди. Аммо бу ҳийлани подшонинг енгилтак қизи Гулдурсун фош қилиб қўйибди. У в лашкарбошисига яширинча мактуб чиқариб, ҳақиқий аҳволни ошкор қилибди.

«Шаҳарда озиқ-овқат тугаган. Яна бир кун сабр қилсанг, шаҳар таслим бўлади», деб зибди у. в тўхтабди. Бир неча кундан сўнг шаҳар таслим бўлибди.

Гулдурсунни лашкарбоши ҳузурига олиб боришибди. Аммо у ўз юртдошларига вафо қилмаган одамда садоқат бўлмайди, деган ўй билан Гулдурсунни отнинг думига боғлаб, судратиб ўлдиртирибди. Шаҳар ер билан яксон бўлибди. Харобанинг номини халқ Гулдурсун деб номлабди».

Кўриниб турганидек, афсонада чет эл босқинчиларига қарши кураш, истилочилар ва ватан хоинларига нисбатан кучли нафрат ва ғазаб ўз ифодасини топган. Олимлар «Ўғузнома» асарида ҳам Чингиз истилочилигининг асоратлари акс этганини тахмин қилишади.

зма адаби тда бир неча тилда ижод этиш кўзга ташланади. Балхда туғилган, асли Хоразмлик Жалолоддин Румий Кичик Оси га бориб, форс-тожик ва турк тилида асарлар яратади. Ҳисомиддин Осимий эса асарларини форс-тожик, туркий ва араб тилларида зган. Бу даврда *муламмаширу шакар* (икки ки ундан ортиқ тилда асар битиш) жанри тараққий этди. Пурбаҳои Жомийи туркий, форс-тожик ва мўғул тилида қасидалар яратган.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида ҳам форсча ёзилган ўринлар бор. «Китоби таржумони форсию туркию мўғули» деган асар ҳам худди шу даврда яратилган. Бу даврда Рабғузий, Паҳлавон Маҳмуд, Бадриддин Чочий, Қутб, Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий сингари сўз усталарининг адаби т майдонида қалам тебратгани яхши маълум.

Улар ижодида ғазалчилик асосий ўрин эгаллайди. Рубоий ва туюқ сингари кичик жанрларнинг ҳам катта мавқе тута бошлагани шу даврлардан бошланади. Ўзбек дostonчилиги ҳам янги анъаналар билан бойиди. Қасида, соқийнома, маснавий каби жанрлар ҳам ривожланиш йўлига кирган эди. Бу давр адаби тида Қуръон оҳанглари кўпроқ кўзга ташланади.

Хусусан, Ҳусам Котиб томонидан яратилган «Китоби Жумжума» (1369–1370 йиллар) нинг сюжет тузилиши, образлари, тасвир усуллари «Наҳж ул-фародис» (Али ибн Маҳмуд) даги ривоят ва афсоналар билан уйғундир (1360 йил). Қул Алининг «Қиссаи Юсуф» асарида ҳам (1239) диний-гасаввуфий оҳанглар бўлишига қарамай, унда дун вийлик тамойилларининг усгун мавқе тута бошлаганлиги кўзга ташланади.

Шунингдек, бу давр адабиётида форс-тожик ҳамда араб адабиёти анъаналарининг таъсири ҳам кучлироқ сезила бошлайди. Бу даврдаги ўзбек насрининг энг йирик намунаси Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» асари бизгача тўла етиб келган.

XIII–XIV асрлар адабиётида дунёвий мавзу етакчи ўрин эгаллай бошлагани ва жанрлар хилма-хиллиги кучайгани яққол кўринади.

Савол ва топшириқлар

- ?
1. Мўғулларнинг Ўрта Осиёга истилоси ҳақида қандай тарихий маълумотлар мавжуд?
  2. Мўғулларга қарши миллий озодлик ҳаракатлари ҳақида нималарни биласиз?
  3. Бу ҳаракатнинг фаол иштирокчилари ва раҳбарлари кимлар эди?
  4. Мўғул истилочилари қолдирган асоратлар ҳақида сўзлаб беринг. Улар Ўрта Осиёдаги ижтимоий-маданий ҳаётга қандай салбий таъсир кўрсатишди?
  5. XIII–XIV асрларда қандай асарлар яратилган? Бу даврда туркий тил ва адабиёт тараққиётини рағбатлантирган сифатида қайси жойларни кўрсатиш мумкин?
  6. Бу даврда қандай насрий ва назмий асарлар яратилган? Уларнинг мавзу қамрови ҳақида нималар дея оласиз?
  7. Зулдисонайлик ҳодисаси нима? Кимларни зулдисонай дейиш мумкин?
  8. Бу даврда яратилган асарлар ўзбек тили тараққиётига қандай таъсир кўрсатган?
  9. Мўғул истилосига қарши ҳаракатларни акс эттирувчи қайси асарларни биласиз? Уларда қандай муаммолар ифодаланган?
  10. Темур Малик ҳақида қандай асарларни ўқигансиз? Жалолиддин Мангуберди, шайх Нажмиддин Кубро, Маҳмуд Торобий ҳақида-чи?
  11. «Ватан ҳимоячилари – элимиз ардоғида» мавзуида иншо эинг.

Носируддин Рабғузий

Рабғузий ўзбек мумтоз адабиёти тарихида алоҳида мавқега қозонган адибдир. Унинг асл исми Носируддин бўлиб, Хоразмнинг Работи Ўғуз деган жойида туғилган. Рабғузий «Қисаси Рабғузий» асарининг муқаддимасида отаси Бурҳониддиннинг Ўғуз Работининг қозиси бўлганлигини айтиб ўтади. Асарда бу ҳақда: «... бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, маъсият бонин кезган, оз озқлуғ, кўп зуқлуғ Работ ўғузининг қозиси Бурҳон ўғли Носируддин...» деб қайд этилган.

Асар Носируддин Тўқбўғанинг топшириғи асосида тизилган. Муаллиф уни «... йиғитлар ариғи (поки), улуғ отлиғ, қутлуғ зотлиғ, эзгу хулқлиғ, ислом риғлиқ, мўғул санилиғ, мусулмон динлиғ, одамийлар инончи, мўминлар қувончи, ҳиммати адиз (юксак), ақли тенгиз бег» деб таърифлайди.

Носируддин Тўқбўғабекка бағишланган шеърый мадҳияда унинг «арслон менгизлик сурати», «кўрклуғ сифатлиғ сурати», «туз сўзлаюр сўзни уқа» сингари сифатлари келтирилади.

Рабғузийнинг бошқа асарлари ҳақида маълумотлар йўқ.

«Қисаси Рабғузий» асари туркий халқлар орасида кенг тарқалган. У пайғамбарлар ҳақидаги қиссалардан иборатдир.

Бу асарда ўзбек насрининг энг қадимий намуналаридан биридир. Унда XIII аср охири – XIV аср бошларидаги ўзбек адабиётининг бир қатор ўзига хос хусусиятлари жуда рақин намоён бўлган.

Пайғамбарлар ҳақидаги қиссалар Рабғузийнинг олам ва одам ҳақидаги қарашларини бадиий жиҳатдан ифодалаш учун восита бўлган. Уларда адиб оламнинг яратилиши, табиат ва жамият ҳодисалари, инсоний муносабатлар борасида фикр юритади.

Қиссалар асосини тарихий воқеалар ташкил этади. Улар ўз илдизлари билан «Қуръон» ва «Ҳадис»ларга, тарихий манбаларга, халқ оғзаки ижодиғига бориб тақалади. Аммо буларнинг ҳаммаси биринчи навбатда, Рабғузий бадиий тафаккури меваларидир.

Мавзу доирасига кўра асар қиссалари жуда ранг-баранг. Оламдаги бутун мавжудот эгаси бўлган Оллоҳни улуғлаш,

пайғамбар ҳа тига доир лавҳаларни эслаш, ота-она ва фарзанд муносабатлари, севги ва садоқат, ватан ва ватанпарварлик, эрк ва адолат, дўстлик ва ҳамжиҳатлик, уруш ва тинчлик каби мавзулар шулар жумласидандир. Булар асардаги 72 боб – қиссаларда ўз ифодасини топган. Бу қиссаларнинг ҳажми турлича. Масалан, «Қиссаи Юсуф» салкам юз саҳифани ташкил қилса, «Лут» ҳақидаги қисса бир неча саҳифадангина иборат.

Қиссаларнинг кўпи қаҳрамон ҳақидаги муайян хабар билан бошланади, сўнг шеърӣй мадҳ, кейин асосӣй воқеалар баёни келади. Баъзи қиссалар ичида яна мустақил ҳикоя, ривоят ва нақллар ҳам бор. Масалан, Юсуф қиссасида бир неча ҳикоя, латифа, байт, ғазал ва бошқа жанр намуналари учрайди. Аммо улар асарда олға сурилган асосӣй ғоявий-бадий мақсад билан яхлитликни ташкил этади. Мисол сифатида «Довуд ҳақида»ги қисса билан танишиш мумкин.

Қисса Довуднинг таърифи билан бошланади. Сўнг шеърӣй тавсиф берилади. Ундан кейин Довуд пайғамбар ҳақидаги умумӣй тасаввурлар ба н этилади:

«Довуд ялавоч (пайғамбар) бани Исроилдан эрди. Ўн қариндош эрдилар. Оталари Ишоъ отлиғ Довуд қамуғидин (барчасидан) кичик эрди. Тун-кун йиғлаюр эрди ибодат ичинда».

Кўриниб турганидек, Рабғузӣй насрда ниҳоятда содда, лўнда, тушунарли ва таъсирчан ифодаларни топа олган. Шунинг учун ҳам бу асар асрлар давомида қўлдан тушмай ўқилди.

Довуд билан боғлиқ ҳикояларда адиб адолат ва зулм, ҳунар эгалари, ота-она ва фарзандлар муносабати сингари муаммоларга асосӣй эътиборни қаратган. «Айтмишлар, Довуд ялавоч тунла ўзин белгусиз қилиб раъиятлардин сўрар эрдиким, подшоҳ сизинг бирла нетағ муомала қилур? Айтур эрдилар: яvloқ (жуда) одил турур».

Бир кеча андоғ сўзлаюрда Мавло таоло бир фариштани изди (жўнатди) бир қуртқа (кампир) сурати уза. Андин сўради: «Подшоҳингиз нетак турур, онтаси (шуниси) бор, кишилар молин еюр».

Довуд дуо қилди: «Изи (эгам-эй), манга бир ҳарф (ҳунар) ўргатгил. Анинг бирла қазғачилиги (насибамни) еяйин. Халқ мани сўзламасунлар.

Мавло таоло бир тақачилик (темирчилик) санъатин анта ўграту берди. Аймишлар, темур Довуд илкинда мўмтек юмшар эрди, нетакким хамир ўзгалар илкинда».

Ҳалолликка, ўз меҳнати билан кун қўришга, бошқаларга зулм қилмасликка ундаш ҳикоянинг асосий мақсадидир. Ўзбек насрида илк маротаба диалоглар Рабғузий томонидан кенг қўлланган. Ана шу диалоглар воситасида асосий ғоявий мақсад рқин ва таъсирчан ифодаланган.

Рабғузий ҳикояларида инсонпарварлик, юртпарварлик, инсонни комиллик даражасига қўтариш, ахлоқий поклик, маънавий баркамоллик сари ундаш ғоялари етакчилик қилади. Улар орасида тил одоби ва қалб поклиги ҳам алоҳида ўрин тутади. Бу жиҳатдан «Луқмон ва унинг хожаси» ҳикояти ибратлидир:

«Луқмонға хожаси айди: – «Борғил, бир қўй бўғизлаб этиндин қаю яхшироқ эрса манга келтургил».

Қўйни бўғизлади, тили бирла юракин олиб келди.

Хожаси сўрди: – Буларни налук (нима учун) келтурдинг?

Айди: – «Қўйда тилдин, юракдин яхшироқ йўқ. Агар вуз эрса тилдин, юракдин вузроқ йўқ».

Тилга эътибор бериш, ҳар бир айтиладиган сўз масъулиятини таъкидлаш ҳикоядаги асосий ғоявий-бадиий ниятидир. Бу ерда донолик, ҳозиржавоблик ҳам улуғланган.

Ҳикояларда халқ оғзаки ижодининг таъсири ҳам рқин сезилади. Хусусан, латифа жанрига хос белгилар ҳикояга кўчиб ўтган. Суҳбатнинг диалог асосида олиб борилиши, содалик, донишмандлик, топқирлик, ҳозиржавоблик фазилатларининг устуворлиги, ифодаларнинг қисқа, аниқ, лўндалиги оғзаки ижоддан таъсирланиш натижасидир.

Рабғузий ҳикояларининг асосини кўпинча реал ҳа тий воқеа-ҳодисалар ташкил этади. Уларни ифодалаш учун мифологик, афсонавий-халифий ки ҳа тий мантиқ тақозо этадиган ба н услуби танлаб олинади. Масалан, инсонларнинг маст ҳолда юришини, умуман ўткир ичимликлар ичишни қоралаш мақсади учун «Узум ҳикояти» келтирилган. Ундаги асосий қаҳрамон Шайтондир. У тўғридан-тўғри «Шайтони малъун» деб таърифланади. «Малъун» – «Ҳайдалган, лаънатланган» демак. Ана шу малъун узумнинг уруғини ўғирлаган. Бу ҳол ошкора бўлиб қолгач, уни Нуҳ пайғамбар ҳузурига олиб келишади. Шайтон айбини бўйнига олади-ю, лекин уруғни қайтариб беришдан олдин уни уч марта суғоришга имкон беришни сўрайди ва розилик олади.

Чоғир (ичкилик)нинг пайдо бўлиши шу тарзда шайтон номи билан алоқалантирилади. Чоғир ичган одамнинг ҳолати ҳам ниҳоятда таъсирчан ўхшатишлар билан тасвирланади. Бунинг учун тулки, йўлбарс, тўнғиз образларидан фойдалан-илган.

Ҳикояда Нуҳ пайғамбарнинг улдуғлигини кўрсатувчи далиллар ҳам келтирилган. Хусусан, шинни ва сирканинг пайдо бўлиши бевосита ана шу пайғамбар фаолияти билан боғлиқ.

Рабғузий ҳикояларида қадимий мифологик тасаввурлар-нинг илдизлари ҳам кўзга ташланади. Маълумки, мифларда дун вий ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, уларнинг илоҳият билан алоқаси ўзига хос тарзда изоҳ ва «исбот» этилади. Бу жиҳатдан «Илон ва қарлуғоч» ҳикояти характерлидир.

Унда мушук билан сичқон, илон билан бақа, илон билан қарлуғоч (қалдирғоч) ҳамда ари, инсон ва қушлар ҳамда бошқа ҳайвонот олами орасидаги ўзига хос муносабатлар изоҳланади, бадий тадқиқ этилади.

Намруд ҳақидаги ҳикоятда инсон ха лотининг имконлари мадҳ этилади. Унда Намруднинг осмон мамлакатига чиқиши тасвирланган.

Ҳикояда ўша давр кишиларининг осмон ҳақидаги тасав-вурлари ҳам ифодасини топган. Айни пайтда ҳикоя мазмуни бадий жиҳатдан тўла асосланган ва шунинг учун ҳам кишида завқ уйғотади. Шу билан бирга, ҳикояда шухратпарастлик, такаббурлик каби иллатлар қаттиқ қораланади. Эришган муваффақиятлардан боши айланиб қолган Намруд ҳеч кимни писанд қилмайдиган кимсага айланади, ҳатто худони ҳам тан олмайди. Оқибатда у қаттиқ жазоланади, оғир дардга чалиниб, хор-зорликда ҳалок бўлади. Бу ибратли ҳикоя ҳар қандай ўқувчига кучли таъсир кўрсатади.

Рабғузий қиссалари ва ҳикояларида ахлоқий-таълимий қарашларни тарғиб қилиш етакчи ўрин тутади. Деярли ҳар бир ҳикояда шундай қарашлар акс этган. Сулаймоннинг қаринчқа (чумоли) билан сўзлашгани ҳикоясида ҳам бу ҳол кузатилади.

Сулаймон — Довуд пайғамбарнинг ўн иккинчи, кенжа ўғли. У ҳам бошқа акаларидай «олим, фақиҳ, оқил» йигит эди. Довуднинг подшоҳлиги унга мерос қолди. Аммо отасига ўхшаб ўз ҳунарини ҳеч қўймас эди. У тол новдаларини йиғиб, сават тўқиб, сотарди.

Ўзбек адаби тиидаги пайғамбарлар тасвирида Довуд ва Сулаймон номи кўп учраб туради. Айниқса, «тахти Сулаймон» ибораси кўп қўлланади. Рабғузийнинг зишича: «Тахти бир йиғоч ер ичинда эрди. Ул тахтини олтун, кумуш бирла қилмиш эрди».

Сулаймоннинг чумолилар подшоси билан суҳбати ҳикояси катта маърифий ва ахлоқий-таълимий аҳамиятга молик. Унда кишилиқ жамиятига хос бўлган айрим иллат ва камчиликлар устида сўз боради. Ҳикояда Сулаймон катта мавқега эга бўлган, манман, кибрли, манфаатдор ҳукмдор сифатида гавдаланади. Аксинча, қаринчқа-чумолилар подшоси доно, тадбиркор, халқ ғамини ейдиган ҳукмдор, маърифатпарвар, олим, ориф сифатида кўзга ташланади.

Рабғузий шахс камолоти фақат жисмоний сифатлар билан белгиланмаслигини (қаринчқаларнинг улун оқсоқ эрди), бунинг учун ақлий-маънавий белгилар мезон бўлишини таъкидлайди.

Носируддин Рабғузий маҳоратли носиргина эмас, нозиктаъб шоир ҳамдир. «Қисаси Рабғузий»даги қисса ва ҳикоятлар орасида ўнлаб шеърлар ҳам мавжуд. Баҳор васфига бағишланган биринчи ўзбек ғазали ҳам Рабғузий қаламига мансуб. У шундай бошланади:

Кун ҳамалга кирди эрса келди олам наврўзи,
Кечди баҳман замҳарир қиш, қолмади қори, бузи.

*(Кун ш ҳамал буржига кўчди, демак, наврўз келди,
Қаттиқ совуқ келтирган қиш чекинди, унинг қор
ва музлари қолмади.)*

Сўнг оламнинг гўзал бир манзара касб этгани, атрофнинг гўзаллашгани тавсифланади:

Кун келу минг кўрки ортиб тирилур ўлмиш жаҳон,
Тонг бадизлаб нақши бирла безанур бу ер юзи.

Тасвирида жонлантириш, сифатлаш ва ўхшатишлар асосий ўрин тутати. Муҳими, уларда Рабғузийнинг тасаввур кучи ва бадий маҳорати очиқ кўринади:

... Ўрласа булутлари гулчирар боғу бўстон,
Тол йиғочлар енг солишур ўйнаюртек қўй-қўзи.
... Лола сағроқин ичарда сайрар усруб сандувач,
Турна ун тортиб ўтарда сакрашур бақлан, қўзи.
Кўкда ўйнар, қўл солишур қуғу, қоз, қил, қарлуғоч,

Ерда югруб жуфт олишур ос, тийин, киш, қундузи.
Тол йиғочлар минбаринда тўти қуш мажлис тутар,
Қумри, булбул муқри бўлуб ун тузар тун-қундузи.
...Ҳури айн ужмоҳ ичинда енг солиб таҳсин қилур,
Ёз уза мундоғ ғазаллар аймишди Носир Рабғузий.

Ўзбек адаби тдаги бу илк ғазалда Рабғузий жанрнинг барча шаклий-бадий талабларини мукамал даражада адо этган.

Дастлабки байт — матлаъдан то охирги — мақтаъгача наврўз таъриф-тавсифи васф этилади. *Наврўзи, бузи, юзи, зи, тузи, қўй-қўзи, жузи, қўзи, қундузи, қундузи, юлдузи, Рабғузий* сўзларидан ташкил топган қофиялар тизими туркий тил тароватини кўрсатувчи омиллардан бири бўлган.

Мақтаъда илк бор тахаллус ишлатилган. Вазн ҳам ўйноқи. Ғазал учун туркий адаби тда кейинчалик энг кўп қўлланган вазн — рамал танлаб олинган.

Қун ҳа-мал-га кир-ди эр-са кел-ди о-лам нав-рў-зи
— V — — — V — — — V — — — V —
фо и ло тун фо и ло тун фо и ло тун фо и л ун
Кеч-ди баҳ-ман зам-ҳа-рир қиш қол-ма-ди қо-ри бу-зи
— V — — — V — — — V — — — V —
фо и ло тун фо и ло тун фо и ло тун фо и лун

Кўриниб турганидек, рамал вазнининг рукни *фоилотун* оҳангларига таянади. Бир байтда бу рукн саккиз марта қўллангани учун **мусамман** номини олади. «Мусамман» арабча сўз бўлиб, саккиз деган маънони билдиради.

Охирги рукн аввалгиларидан қисқароқ, унда бир ҳижо кам. Унинг ушбу шакли маҳзуф дейилади. Вазннинг тўлиқ номи **рамали мусаммани маҳзуфдир**.

Ғазалнинг барча байтлари ҳозирги шаклида ўзаро мантиқий бир ип билан боғланган. Ана шу мантиқий ип ғазал яхлитлигини таъминламоқда. Унинг ўзагини наврўз — илк баҳор ташкил этади.

Дастлабки байт умумий ахборот беришга йўналтирилган: қишнинг ўрнига баҳорнинг келиши кўрсатилган. Бунда муаллиф муносабатининг очиқ ифодаланиши эътиборни тортади. Баҳорга нисбатан «олам наврўзи» ифодаси қўлланса, қишга нисбатан «баҳман» (а з, қаҳратон, изғирин) «зам-ҳарир» (қировли, қаҳратон, қаттиқ совуқ) сифатлашлари танланган.

Кейинги байтлар баҳорнинг хусусий шаклдаги тасвирини кўзда тутати. Дастлаб дун нинг янгидан чирой очгани («тирилур бу ер юзи») қаламга олинади.

Осмон ва ердаги ўзгаришлар навбатдаги байт қамровига киради. Унда булут ва дарахтларнинг ўзига хос манзараси кўрсатилмоқда.

Лола, булбул, турна, қўзи каби сўзлар баҳорнинг турли белгиларини кўрсатиш воситаси бўлган.

«Ер-осмон» зидлиги асосида баҳорнинг ўзига хос тасвирини бериш кейинги байтда ҳам давом этади. Баҳор осмонида қушларнинг кўпайиши қуғу (оққуш), фоз, қил (қилқуйруқ), қарлуғоч (қалдирғоч) воситасида кўрсатилса, ердаги ҳаракатнинг жонланиши ос (оқ сувсар), тийин (олмахон), киш (қундузнинг бир тури), қундуз сингари ҳайвонлар воситасида тасвирланган.

Қадимги туркий тилда «йиғоч» сўзи «ғоч» маъносидан ташқари, асосан «дарахт» тушунчасини ифодалаган. Навбатдаги байтда тилга олинган «тол йиғочлар минбаринда» ифодаси (тол дарахтнинг минбари (яъни шохлари)да) худди шу маънони ифодалайди. Бу байтда бир қатор қушлар (тўти, қумри, булбул) нинг хониши — сайраши орқали баҳор фаслининг таровати яна бир бор таъкидланмоқда.

ҚИССА ВА ҲИКОЯТЛАР ҲАҚИДА

Қисса эпик жанрга мансуб. Унда муайян воқеа-ҳодисаларнинг изчил тасвири, уларда иштирок этувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириш етакчилик қилади. Қиссалар ҳажмига кўра анча йирик бўлади. Бу йириклик фақат ҳажмда эмас, тасвирлана тган воқеа-ҳодисалар кўлами, иштирокчилар сонидан ҳам кўринади.

Рабғузий қиссаларида қаҳрамонлар воқеа-ҳодисалар ривожидан давомида ўзлигини, ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб боришади. Қиссаларда бир неча сюжет йўналишлари бўлиши мумкин. Асар қурилмаси ҳам сюжетнинг шу хусусиятига боғлиқ бўлади.

Асар сюжетига асос бўлган воқеалар кўп жиҳатдан «Қуръон»га таянади. Рабғузий уларни ўз дун қарашини ҳамда тажрибасини асосида қайта ишлаган, ўз бадиий тафаккури билан бойитган.

Қиссалар, асосан, насрда битилган, аммо кўпгина ўринларда шеърини парчалар ҳам учрайди.

Асар ҳаммаси бўлиб 72 қиссадан иборат. Уларнинг асосий қисми пайғамбарлар (Нуҳ, Мусо, Исо, қуб, Сулаймон, Довуд, Муҳаммад ва бошқалар) тўғрисидадир.

Гоҳо бир қисса ичида унинг мазмунини тўлдирувчи бошқа қисса, ривоят, ҳикоятлар келтирилади.

Қиссалар ба нида халқ оғзаки ижодининг бевосита таъсири яққол кўринади. Айниқса, Сулаймон пайғамбар, Луқмон ҳаким, Довуд пайғамбар билан боғлиқ қиссаларда шу руҳ кучли.

Тасвирдаги муболаға, ха лот (фантастика)га кенг ўрин берилгани, сеҳрли ҳодисалар тавсифи, ба ндаги эртакона оҳанг бевосита оғзаки ижод таъсирида юзага келган.

Қиссалар таркибида ҳикоятлар ҳам учрайди. Улар қиссалардаги муайян воқеа-ҳодисалар ки алоҳида қаҳрамонларга хос фазилатларни изоҳлаш вазифасини бажаради. Бу ҳикоятлар ҳам насрда, ҳам назмда битилган бўлиб, ҳажми жуда ихчамлиги билан ажралиб туради. Шунга кўра уларнинг сюжети ҳам анчайин содда. Ҳикоят учун фақат бир эпизод танлаб олинади, воқеаларнинг бундан олдинги ки кейинги ривожига аҳамият берилмайди.

Кўрамизки, ҳикоятларда қаҳрамонларнинг муайян хусусияти кўпроқ улар амалга оширган иш, фаолият орқали акс эттирилади, бунда асосан таъриф, тавсиф усули етакчилик қилади. Уларда ҳикоячиликнинг кейинги даврларида кўзга ташланадиган батафсил тасвир қуртак ҳолидагина учрайди.

«Узум ҳикояти», «Илон ва қарлуғоч» ҳикоятлари учун диалоглар ҳам хос. Ҳар икки ҳикоятда ҳам диалоглар бор. Аммо кейингисида у асосий ўрин тутади. Диалогларнинг мавқеи жиҳатидан «Сулаймон қаринчка билан сўзлашгани» ҳикояти муҳимдир, чунки у тўлиғича икки томоннинг сўзлашуви, савол-жавобларига таянади.

Албатта, уларда муаллиф изоҳи ки ба ни ҳам мавжуд. Муаллиф ба ни ҳикоятларда турли даражада намо н бўлади. У «Сулаймон қаринчка билан сўзлашгани»да озроқ ўрин тутса, бошқа ҳикоятларда анча каттароқ, «Намруд ҳикояти»да эса асосий ўринни эгаллайди.

Ҳикоятларда ҳам оғзаки ижоднинг кучли таъсири сезилади. Уларда ҳатто латифа жанрига хос тасвир усуллари ҳам кўзга ташланади.

Умуман, «Қисаси Рабғузий» ўзбек бадиий насрининг илк намуналаридан бири сифатида адабиётимизда ўзига хос

ўринга эга. Унда адиб Носируддин Рабғузийнинг юксак бадиий маҳорати ёрқин намо н бўлган. «Қисаси Рабғузий» ўзининг маърифий ҳамда бадиий-эстетик аҳамияти билан барча авлодлар маънавий камолоти учун ҳам қадрлидир.

Савол ва топшириқлар

1. Рабғузий қаерда туғилган?
2. «Қисаси Рабғузий» қандай асар? Асарнинг яратилишида «Қуръон»нинг қандай таъсири бор?
3. Рабғузий қиссалари қайси мавзуларда баҳс юритади?
4. Қиссалар композицияси ҳақида нималар дея оласиз?
5. «Қисаси Рабғузий»нинг халқ орасида кенг тарқалишига қайси омиллар сабаб бўлган?
6. Рабғузийнинг шоирлик маҳорати ҳақида гапириб беринг. Баҳор ҳақидаги ғазални ёд олинг.
7. Довуд пайғамбар билан боғлиқ қиссада қандай муаммолар кўтарилган?
8. «Луқмон ва унинг хожаси» ҳикоятида нима ҳақида баҳс юритилади?
9. Рабғузий асарларида халқ оғзаки ижодининг таъсири қайси ўринларда очиқ кўринади?
10. Рабғузий ҳикоятларининг асосини кўпинча реал ҳа тий воқеалар ташкил этади, дейиш мумкинми? Буни сиз қандай изоҳлаган бўлар эдингиз?
11. «Узум ҳикояти»нинг асосий ғоявий йўналиши нимада?
12. Узум ҳикоятида қайси ҳайвонларнинг номи қайд этилган? Улар бошқа асарларда ҳам учрайдими? Бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?
13. «Илон ва Қарлуғоч» ҳикоятидаги асосий зиддият нимада? Бу зиддият қандай ҳал қилинган?
14. Ҳикоятда иштирок этган ҳайвонларнинг табиий ҳолати билан бадиий тасвирда уйғунлик борми? Бу қандай амалга оширилган?
15. Ҳикоятлар тилидаги қандай ўзига хосликлар эътиборни тортади? Уларда лексик, морфологик ва услубий жиҳатдан қандай айирмалар мавжуд?
16. «Сулаймон Қаринчқа билан сўзлашгани» ҳикоятининг режасини тузинг.
17. Ҳикоят савол-жавобларга таянади. Ана шу мунозарада Сулаймон ва қаринчқага хос қандай хислатлар намо н бўлмоқда?
18. «Билқис ҳикояти»ни қандай қисмларга ажратиш мумкин? Ҳар бир қисмга алоҳида сарлавҳалар қўйинг.

19. Қисмлар орасидаги боғланишлар қандай таъминланган? Боғловчи воситаларни изоҳлаб беринг.
20. Билқис қи фасида қандай а л тасвирланган? Унга ўз муносабатингизни билдиринг.
21. «Рабғузий қисса ва ҳикоятлар устаси» мавзуида иншо режасини тузинг. Шу режа асосида иншо зинг.
22. Рабғузий нима учун ҳам носир, ҳам шоир дейилади?
23. Рабғузий ғазалида баҳорнинг келиши қайси белгилар асосида кўрсатилган? Бунинг учун адиб қандай сўзлардан фойдаланмоқда?
24. Баҳор фаслида ер юзасидаги ўзгаришларни кузатганмисиз? Ушбу кузатишларингизни Рабғузий тасвирлари билан қи сланг.
25. «Тирилур ўлмиш жаҳон» ифодаси ҳақида нима дея оласиз? Ана шу ифода замирида қандай тасаввур, қарашлар акс этган?
26. «Намруд ҳақидаги» ҳикоятда инсон ха лотиға қандай баҳо берилган? Намруд фожиясининг сабабларини изоҳланг.

Паҳлавон Маҳмуд

(1247 – 1326)

Адаби т тарихи қизиқарли ҳодисаларга бой. Айрим манбаларнинг терига («Авесто»), тошга («Ўрхун-Энасой обидалари»), металл ва сопол буюмларга эзилгани яхши маълум. Ҳар хил идиш ва буюмларда ҳам бадиий парчалар акс этган.

Паҳлавон Маҳмуднинг бир қанча рубойлари унинг қабри устига ўрнатилган мақбара деворлари, пештоқларига бадиий нақш сифатида туширилган. Уларнинг сақланиб қолишида ана шу мақбарадаги сувлар муҳим ўрин тутди. Адибнинг асарлари турли қўл эзмалар орқали ҳам етиб келган, аммо улар, асосан, XIX асрда кўчирилган. Қадимги манбалар ҳалигача топилган эмас.

Адиб ҳақида кўпгина манбаларда маълумотлар мавжуд. Шамсиддин Сомийнинг «Қомус ул-аълам», Лутф Алибек Озарнинг «Оташкадаи Озарий», Камолиддин Ҳусайн Фаноийнинг «Мажолис ул-ушшоқ» сингари асарларида, қатор луғатларда шундай маълумотлар келтирилган. Уларда кўрсатилишича, адибнинг «Паҳлавон» унвони билан шуҳрат қозонишига Маҳмуднинг жисмоний жиҳатдан бақувватлиги, шарқона курашнинг катта вакилига айлангани сабаб бўлгандир. Ҳатто уни «кураги ерни кўрмаган» паҳлавон, сифатида тилга олишади.

Маҳмуднинг Пур йвалий, Пур рвалий тахаллуслари ҳам паҳлавонлик билан боғлиқ. Жумладан, «Ғи с ул-луғат»да бу ҳақда шундай дейилади: «Пур йвалий (ки Пур йи Вали) Хоразмлик Паҳлавон Маҳмуднинг лақабидир. Бунда кураш илмидан маҳорат қозонган кекса паҳлавон, курашхонадаги паҳлавонларнинг бошлиғи назарда тутилади. Зеро, қайси бир курашчи курашхонага кирмоқчи бўлса, дастлаб Пур йвалийнинг қадамига (о ғига) бош қўяди. Шу жиҳатдан Пур йвалий сўзи мажозан азиз ва мукаррам маъносини ҳам билдиради¹».

¹Муҳаммад Ғи суддин, «Ғи с ул-луғат». Душанбе, «Адиб» нашри ти, 1987, 164- бет.

Унинг паҳлавонлиги Эрон ва Ҳиндистонда ҳам машҳур бўлган. Бир жангда у Ҳиндистон шоҳи Рой Ропой Чўнани ўлимдан қутқариб қолади. Шунда шоҳ «Нимани истасанг, шуни бажараман» деб ваъда беради. Шунда паҳлавон Маҳмуд: «Сизнинг қўлингизда Хоразмдан келиб асир тушган бандилар бор. Уларни озод қилиб, ватанга қайтишга рухсат берсангиз» дейди. Шоҳ уларни озод қилади.

Паҳлавон Маҳмуд Қитолий тахаллуси билан ҳам ижод қилган. Ушбу тахаллус ҳам паҳлавонлик билан боғлиқ. «Қитол»нинг маъноси «бир-бири билан жанг қилмоқ, курашмоқ» демакдир.

Паҳлавон Маҳмуд, асосан, пўстиндўзлик, телпакдўзлик билан шуғулланган.

Бадий ижод соҳасида эса унинг «Канз ул-ҳақойиқ» номли маснавийси ҳақида маълумот бор. Шоир, асосан, рубоийлар билан машҳурдир. Умар Хайямдан кейин рубоийда шуҳрат қозонган шоир Паҳлавон Маҳмуд ҳисобланади.

Паҳлавон Маҳмуд, форс-тожик тилида ижод қилган. Унинг рубоийларини Улфат (Имомиддин Қосимов), Боқир (Омонулла Валихонов), Муинзода, Шоислом Шомуҳамедов, Тўхтасин Жалолов, Васфий, Матназар Адбулҳаким, Эргаш Очиловлар таржима қилишган.

Паҳлавон Маҳмуд рубоийлари чуқур, ихчам, таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Буни «мон билан улфат бўлма» рубоийсида ҳам кўриш мумкин:

мон билан улфат бўлма, юр йироқ,
Йўлингга дон сочиб, қўяди тузоқ.
йни эгри кўриб, тўғрилигидан –
Ўқ ундан қанчалик қочганига боқ.

Адиб мон феъл-атворли кишилардан узоқ бўлишга чорламоқда. Бу ғоя бадий жиҳатдан бетақрор маҳорат билан тасвирланган. монлик ҳийлакорлик ва алдовга тенглаштирилмоқда. У йўлга дон сочиб, тузоқ қўйган фирибгарга ўхшайди. Яхши хулқли одам монликдан ўзини асрамоғи керак. Бунга қи с қилиб камон (й) ва ўқ орасидаги муносабат эслатилмоқда. Зеро, йнинг эгрилигини кўриб, ундан узоқлашиш учун ўқ ўзини олиб қочади.

мон ва яхши, тўғри ва эгри (монлик ва яхшилик, тўғрилик ва эгрилик) орасидаги фарқ бу тасвирда жуда очиқ, аниқ ва энг муҳими, таъсирчан ифодаланмоқда.

Паҳлавон Маҳмуд ижодида улӯф аллома Нажмиддин Кубро бошлаб берган жувонмардлик тариқати анъаналари муносиб давом этганини кўриш мумкин. Жувонмардликнинг асосий моҳияти саховат, шафқат, таъмадан холи бўлиш ва муҳтожлар ғамига шерикликда намо н бўлади.

Адиб шеърояти ҳа тий фалсафа билан йўғрилган. Уларни ўқиш орқали ҳа тдаги сабаб ва оқибат, бутун ва қисм, тасодиф ва қонуният орасидаги боғланишлар таҳлилига дуч келамиз:

Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дар — кўзларим ши.
Кўзагарлар яса тган ҳар кўза —
Қўҳна дўстлар хоки — қўли боши.

Бу ерда бадбинлик, тушкинлик кайфиятлари эмас, балки ҳа т ҳодисаларига очиқ кўз билан қарашга даъват мавжуд. Умр инсонга берилган имкон экан, уни ғафлатда ўтказмаслик лозим, деган ақида рубоий матни мағзини ташкил қилмоқда.

Дастлаб эътиборни торта тган ҳолат — ўхшатишларнинг мутлақо янгилиги. Олов — кўнгил, дар — кўз ши, тупроқ (хок) — инсон танаси. Айни пайтда шу ўхшатишларга асос бўла тган сўзлар ҳам тасодифий эмас. Бу ердаги олов оддий олов эмас. У «гуркираган» сифатловчиси билан бирга келмоқда. Шоир учун айни мана шу ҳолат муҳим. Бу ўринда ҳа т ҳодисаларига бефарқ бўла олмайдиган қалб туғ ни мавжуд. Шоирнинг қалби ҳам гуркираган олов каби эҳтиросли. Бундай ёниқ қалб учун изтироб бегона эмас. Кўздаги ш ана шунга ишора. Аммо у ҳам тасодифий эмас. Бу изтироб остида инсониятнинг аччиқ қисмати: ҳар доим йўқлик оламига ўтиб туриши тади. Ана шу ҳаётий мазмун охириги икки мисрада аниқ ифодаланган. Шоир талқинида кўзагарлар қўлидаги тупроқ ўтган ажодларнинг хоки тубробга айланган тана аъзоларидан бошқа нарса эмас. Бу ерда ҳа т ва ўлим фалсафаси, «Моддий дунёнинг абадийлиги» ҳақида баҳс очилмоқда.

Жувонмардлик оқимиға хос асосий тамойиллар қуйидаги рубоийда янада очиқроқ кўринади:

Кўнглим оппоқ, на кек ва на кийнам бор,
Душманам кўп, ва лекин мен ҳаммага р.
Мевали дарахтман, ҳар бир ўткинчи,
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.

Ҳеч кимга нисбатан адоват сақламаслик, ҳатто душманларга ҳам дўстлик кўрсата олиш жувонмардликдаги асосий тамойиллардан бири. Бу оқим ихлосмандлари ҳаммага рдам бериш ва наф етказишни юксак инсоний бурч сифатида англашган. Шеърдаги «Мевали дарахт» тимсоли бежиз эмас. Ундан ҳар бир киши («Ҳар бир ўткинчи») баҳра олиши мумкин. Бошқаларнинг бундай баҳрамандлиги покиза кўнгил эгасида эътироз уйғотмайди («Менга бўлмас ор»). Шу билан бирга, унинг бағри ниҳоятда кенг, ҳар қандай таънадашномга («тош отиб бўлса ҳам») мардона чидайди. Бундай фазилат фақат комил инсонларгагина насиб этади.

Паҳлавон Маҳмуд рубойларида донолик, билимдонлик, меҳр, шафқат, мурувват, садоқат, мардлик, олийҳимматлик каби ижобий хислатли кишилар улуғланади. Уларга зид ҳолатлар эса жуда қаттиқ қораланади:

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоza қалбга юқмас асло чангу гард.
Қулоқ солгин Пур йвалий сўзига,
Қўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард.

Биринчи мисрада оддий ҳа т ҳақиқати акс этган: табиатдаги қора тош ложувард бўлиб, шаклини ўзгартириши мумкин эмас. Бу фикр тоза қалбга асло чанг ва гард юқмаслиги орқали яна бир марта тасдиқланмоқда. Демак, ҳа тда ҳар бир ҳодисанинг ўз ўрни, мазмун ва моҳияти бор. Шундан сўнг адиб китобхон эътиборини ўзига қаратади («Қулоқ солгин Пур йвалий сўзига»), қўрқоқ ва мард орасидаги масофага урғу беради. Шоир асосий фикрни ба н этишда ўхшаш ҳа тий воқеалар тизмасидан ҳам, ўзаро зид қўйиш усулидан ҳам фойдаланади.

Қуйидаги рубойда эса фикр ўхшатишларни кетма-кет ривожлантириб, тасвири юқори пардаларга кўтариш асосида ифодаланган:

Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермақ фалакка бў қ.
инки бир аср зиндонда тмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.

Шоир нодонликни қаттиқ қоралайди. Шеърдаги қатий ҳукм ана шу. Дастлабки мисраларда амалга ошириш мумкин бўлмаган ишлар билан шуғулланиш нечоғлик азоб эканлиги таъкидланган. Дун да ҳайбатига кўра тенги бўлмаган Кўҳи

Қоф тоғининг тупроқларини келида туйиб чиқиш, албатта, бажариб бўлмайдиган иш. Фалак – осмон учун дил қонидан бў қ қилиб бериш ҳам машаққат. ки инсон бир аср – 100 йил зиндонда тиши нақадар даҳшат ва азоб. Аммо бу машаққат ва қийинчиликлар шоир назарида нодон билан бир даврада бўлиш, у билан суҳбатлашишдан кўра енгил, ҳузурли ва маъқулдир.

Паҳлавон Маҳмуд инсоннинг маънавий жиҳатдан бой бўлишини ниҳоятда истайди. Бундай киши бошқаларнигина эмас, ўзининг ҳам қадрига етмоғи, ўз қадрини баланд тутмоғи шарт.

Борма айтмаганнинг дастурхонига,
Қўл узатсанг, қадринг тушар, нонига.
Қўшма ўзгаларнинг барра кабобин,
Қотган нону совуқ сувинг сонига.

Бу ерда оддий ҳа тий чизгилар асосида инсон ўзлигини, ўз қадрини англаши шарт эканлиги жуда рқин ва таъсирчан ифодаланмоқда. Таклиф қилинмаган жойга бормаслик, ўзгаларнинг барра кабобини ўзининг қотган нони ва совуқ сувига тенг кўрмаслик аслида инсоннинг маънавияти бойлигини, аниқроғи, баланд ҳимматини кўрсатади.

Бундай даражага эришмоқ учун инсон оқиллик даражасига кўтарилмоғи керак. Шундагина у таъма, ҳирс ва ҳасадлардан холи бўлади. Шоир айтганидек, оқилнинг ақли ҳирс бандларига гирифтор бўлиб қолмайди:

Оқил ақли ҳирсга гирифтор бўлмас,
Ҳасад қилган билан тилла хор бўлмас.
Номард ит кабидир, мард — буюк дар ,
Дар ит дамидан ҳеч мурдор бўлмас.

Бу ерда ҳам яна мардлик, ҳиммат, олийжанобликнинг улуглиниши кўзга очиқ кўриниб турибди. Бунинг устига эзгуликнинг, инсонпарварликнинг буюк ва мангу бир ҳаракат эканлиги алоҳида таъкидланмоқда. Номарднинг итга қи сланиши ва мард кишининг дар га ўхшатилиши заминида бу ҳаракат моҳияти очиб берилмоқда. Оқар дар учун итнинг бир марта дам уриши унинг покизалигига путур етказмайди. Шунингдек, мард, ҳимматли ва олижаноб инсоннинг умри давомида қиладиган эзгуликларига номарднинг ҳасад қилиши ки тош отиши ҳеч монe бўлмайди. Ана шу буюк ҳиммат инсонга қўшимча куч-қувват, ирода ва журъат бағишлайди. Бундай инсон ўзгаларга мадад беришдан ташқари ўзига

мустаҳкам ишонч пайдо қилишга ҳам имкон туғдиради. Охир-оқибатда ҷумоли ҳам ўзини шер даражасида тасаввур ва идрок эта олади:

Олам фили қайтаролмас журъатимиз,
Чархдан зўрроқ қудратимиз, шавкатимиз.
Гар ҷумоли кириб қолса сафимизга,
Шер этажак уни дарҳол давлатимиз.

Маърифатли инсон, маънавияти бой шахс бутун инсониятни улуглайди. Ҳар бир инсоннинг қадрига етади, инсон манфаатлари учун хизмат қилишдан толмайди, буларнинг барчаси ўз-ўзидан буюк инсонпарварликни юзага келтиради:

Подшолик истасанг бўл эл гадоси,
Ўзингни унуту, бўл эл ошноси.
Эл тож каби бошига кўтарсин десанг,
Эл қўлин тутгину бўл хоки поси.

Буларнинг ҳаммаси Паҳлавон Маҳмуднинг инсон маънавиятини нақадар теран ва нозик ҳис этганини, инсонларнинг ана шундай буюк фазилатлар билан зийнатланмоғини қанчалик чуқур орзу қилганини кўрсатади. Бундай фазилатлар эгаси бўлиш замондошларимизнинг ҳам муқаддас бурчидир.

Савол ва топшириқлар

1. Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги маълумотлар қайси манбаларда мавжуд?
2. «Пур йвалий» сўзининг маъноси нима? Паҳлавон Маҳмуд нега шу таҳаллусни олган?
3. Шоир ижодида қайси жанр етакчилик қилади?
4. Жувонмардлик оқимининг моҳияти нимада? Унинг Паҳлавон Маҳмуд ижодида намо н бўлиши ҳақида нималар дея оласиз?
5. «Номард ит кабидир, мард — буюк дар » ўшатиши замирида қандай ахлоқий-маънавий қадриятлар тилга олинган?
6. Адиб ижодидаги фалсафийликни қандай тушунасиз?
7. Шоирнинг бадиий маҳорати нималарда кўринади? Мисоллар билан изоҳланг.
8. Шоир рубойларида кўпроқ қайси образлар учрайди? Нима учун?
9. Шоир рубойларидан учтасини д олинг.
10. «Паҳлавон Маҳмуд ижодида жувонмардлик ғояларининг акс этиши» мавзуида иншо зинг.

Сайфи Саройи

(1321 – 1396)

Сайфи Саройи — ўзбек адабиёти тарихида алоҳида мавқега эга бўлган йирик адиблардан. У 1321 йилда Хоразмдаги Қамишли қишлоғида туғилган. Аммо шу ном Волга бўйида ҳам жуда кўп учрайди. У Қамишлидан билимини ошириш учун Саройга келади. Сарой — Олтин Ўрда давлатининг пойтахтидир. Муҳаммад ибн Арабшоҳнинг зишичи, «Сарой тутган ўрни ва халқининг жуда кўплиги билан энг катта шаҳарларнинг бириси эди. У фан марказига айланди. Оз вақт ичида бу ерда кўплаб атоқли, машҳур кишилар тўпланди». Улар орасида Қутбиддин ар-Розий, Масъуд Тафтазоний, Камолиддин ат-Туркманий, Ҳофиз Муҳаммад ибн Базозийлар бор эди. Шунингдек, машҳур шоир Камолиддин Хўжандийнинг ҳам XIV аср охирларида Саройда яшаб ижод этганлиги яхши маълум.

Шоир шу ерда яшаб турган даврида «Саройи» деган тахаллусни олган. Сайфи — унинг исми бўлиб, «қилич» деган маънони билдиради.

Умрининг охирларида у Олтин Ўрдан Миср — Шомга кетган ва ўша ерда яшаган.

Ўсиб тупроғим узра найзалар, мен эвдин айрилдим,
Ватандин бенишон ўлдим-да, ўзга юртга эврилдим.
Нечун менга фалак жабр айлади, қандай гуноҳим бор?
Илоҳо, айла кам жабринг, мен элга содиқ ул эрдим, —

каби мисралар шу қисматга ишора. У ўз юртидан кетишни «фалак жабр айлади» деб изоҳламақда. «Тупроғим узра найзалар ўсди» деган жумла замирида Чингизхон истилосининг оқибатлари назарга олинмоқда. Ўзининг «Гулистон бит-туркий» («Туркий гулистон») асарини у Миср амири Батхас бекка бағишлаган эди. Асар 1391 йилда тизилган. «Сухайл ва Гулдурсун» достони 1394 йилда тизилган.

Адиб тахминан 1396 йилда вафот этган.

Сайфи Саройининг ўзбек адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси бебаҳодир. Айниқса, ғазал жанрида у маҳоратини

намойиш этган. Ўзидан олдин яшаган ғазалнавис шоирлар ижодини ўрганган адиб:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбул дурур сўзда, кими зоғ,—

деб заркан, ижод майдонини боғ гулшанига, шоирларни эса шу боғдаги қушларга ўхшатади. Албатта, булбул ва зоғ образлари орқали адиб қандай шоирларни кўзда тутагани аниқ. У камтарлик билан шундай зади:

Уларнинг уш бири Сайфи Саройи,
Жаҳон орифларининг хоки пойи.
Ани сен жумла шоир камтари бил,
Қамар юзга ҳамиша муштари бил.

Ғазалларда шоирнинг ўзига хос завқи, бетакрор тасвир усуллари очиқ кўзга ташланади.

Маълумки, гўзал раюзининг ойга нисбат берилиши ғазалчилик тарихида қадим анъанага эга. «Топилмас ҳусн мулкинда» ғазалида Сайфи Саройи ҳам шу анъанага содиқ қолиш билан бирга бу ўхшатишнинг янги бир қирраларини кашф этади:

Топилмас ҳусн мулкинда сенга тенг бир қамар манзар,
На манзар? Манзари шоҳид. На шоҳид? Шоҳиди дилбар.

(Ҳусн дар сийда сенга тенг бўлган ой юзли гўзал топилмайди. Яъни сен тенгсиз гўзалсан, демоқда шоир. Аммо бутгина эмас, бу ой юз фақат гўзал маъшуқанинггина юзи. Бу маъшуқа гўзал ва дилбардир.)

Кейинги байт ана шу гўзаллик сабабини изоҳлашга қаратилган, яъни беқиёс гўзаллик соҳиби бўлган Юсуфнинг жамолини Ҳақ сенга инъом қилган. Бу инъом буюк неъмат, катта давлат бўлиб, ушбу давлат ифтихор қилса арзийдиган даражададир.

Ана шундан кейин шоир маъшуқанинг маънавий хислатлари тасвирига тўхтаб ўтади. Унинг сўзлари ниҳоятда нозик ва қимматли, шунинг учун ҳам дуру гавҳарларга қийин сланади. Унинг хулқи қимли («шакардан тотли»), муруввати ҳам кўнгилдагидай («карамда хотиринг матлаб»). Шунинг учун ҳам бундай гўзал раю билан ҳамсуҳбат бўлган ошиқ ўзини энг буюк давлатманд мартабасида кўра олади. Зеро, «Ҳусн шавқу завқини кўнгил тўтилари топса», бундан ортиқ лаззат бўлиши мумкинми?

Ушбу ғазалда истиора, ташбеҳ, такрор, талмеҳ, таносиб, ружу каби бир қатор шеърий санъатлар қўлланган. Айниқса, шоир ўз ташбеҳ ва тавсифларида бир фикрни гў ўртага қўйиб, сўнг уни кетма-кет инкор қилиш билан ёр гўзаллигининг ўзига хос жиҳатларини янғидан тасдиқлаш йўлини топган.

Сайфи Саройининг бошқа ғазалларида ҳам ўзига хос жиҳатлар жуда очиқ кўринади. «Қамар юзунгдин ...» ғазалининг матлабсида ҳар икки мисрадаги барча « нма- н» сўзлар ўзаро қофиядош бўлиб келган.

Қамар юзунгдин бўлур мунаввар.
Шакар сўзунгдин келур мукаррар.

Одатда, шеър мисраларидаги охириги сўзларгина қофияланиб келарди. Бу ерда ҳар бир мисрадаги тўрттала сўз ҳам ўзаро қофиядошлик даражасига кўтарилган: қамар, шакар; юзунгдин, сўзингдин; бўлур, келур; мунаввар, мукаррар сўзлари ўзаро қофиядош бўлмоқда. Ҳар икки мисра ўртасидаги тўлиқ қофиядошлик ҳодисаси тарсеъ санъати деб юритилади. «Тарсеъ»нинг луғавий маъноси «ишга маржон тизиш»дир.

Эътибор берилса, бу ерда ҳам рнинг юзи ойга нисбат берилмоқда. Аммо олдинги ғазалда юз ойга ўхшатиш эди. Бу ерда эса ойнинг нур таралишига сабаб, рнинг юзи деб кўрсатилмоқда. Сўнг эса юз қу шга нисбат берилмоқда. р шунчалик гўзал, латофатлики, унинг ха лий тасвири ҳам кўнгиллارга фараҳ, шодлик ва қувонч беради. Бироқ ошиқ рдан узоқда, шунга кўра у рга интилади. Ҳозирча эса ўз шайдолигини дафтарларга тафсир, изоҳ сифатида битмоқда.

Бошқа ғазалларида Сайфи Саройи деб имзо чеккан шоир бу ерда Сайфи таҳаллусини қўллаган.

Сайфи Саройи маснавийлари ҳам алоҳида мавқега эга. Бу жиҳатдан «Васф ул-шуаро» (Шоирлар васфи) шеъри аҳамиятлидир. Ушбу маснавийда адиб ўзининг адабий-эстетик қарашларини ба н этади. У ижодкорларнинг турли гуруҳлари мавжуд эканлигини (булбул, зоғ), шунга мувофиқ уларнинг тақлидчи (тўти) ки мустақил ижодкор бўлиши ва бошқа хусусиятлар ҳақида тўхтаб ўтади. Бунинг адабий танқидчилигининг ўзига хос бир кўриниши сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Ўзбек дostonчилиги равнақи тарихи ҳам Сайфи Саройининг номи билан зийнатланган. Унинг «Сухайл ва Гулдурсун» номли дostonи ана шу анъанани бойитади. Дoston 82 байт – 164 мисрадан иборат.

Муаллиф дoston воқеаларининг тарихий асослари борлигини шундай таъкидлайди:

Эмас афсона, чин ушбу битилмиш,
Бу чин афсонатек ишқда етилмиш.

Демак, дoston мавзуси ҳам ишқ-муҳаббат билан боғлиқ. Воқеалар Темурнинг Урганчга лашкар тортиб келиши билан бошланади. Бу ердаги уруш манзаралари тасвири ўз реаллиги ва таъсир кучи билан ажралиб туради. Жанг асносида Суҳайл асирга тушиб қолади. Шоҳ қизи – Гулдурсун Суҳайлни кўриб, уни севиб қолади.

Гулдурсун зиндонбандларга панд бериб, уларни маст қилиб қўйгач, Суҳайл билан қочишади.

Алар қўйди иккиси йўл сари пой,
Боқиб турғонда йўлга зар сочиб ой.

Сўнг:

Алар кўп юрдию саҳроғи кирди,
Гунашдин саҳро ичра дўзах эрди.
Йўқ эрди сув, емакка анда ўтмақ,
Агар бўлганда ҳам ақчаси лак-лак.

Ана шу қийин ҳолда очлик ва ташналиқдан Гулдурсун ҳушини йўқотади.

Суҳайл борди топарға сувға, донға,
Вале дармон беролмай қолди жонға.

рсиз ҳа т мазмуни қолмаслигини идрок этган Суҳайл ўзига тиф уради ва ҳалок бўлади.

Алар узра тўкилди, кўмди тупроқ,
Бу сирни танҳо саҳро билди кўпроқ.

Ана шу воқеалар ба нидан сўнг шоир буюк бир эҳтирос билан бундай улғ ва қудратли муҳаббат эгаларини улғулайди.

Ўлурму севги ҳам бил, шундин ортуқ,
Ки иккиси қилур жонини тортуқ.

Достонда ҳар икки қаҳрамон — Суҳайл ҳам, Гулдурсун ҳам покиза ва кучли муҳаббат эгалари сифатида кўринади. Улардаги ишонч ва эътиқод самимияти, руҳ покизаллиги, мардонаворлик, келажакка ишонч адиб томонидан ниҳоятда таъсирли, ишонарли тарзда тасвир этилган. Достондаги тасвирлар кўпроқ қаҳрамонларнинг ички дун сини ритишга

йўналтирилган. Ҳатто ўрни-ўрни билан учрайдиган табиат манзаралари тасвири ҳам шу мақсадни кучайтириб таъкидлаши билан ажралиб туради.

Умуман, дoston пок муҳаббат тараннумига бағишланган.

Хотин содиқ, ани севгил, азиз эр,
Ҳар оғир ишда ҳам доим сени дер.
Унга дўст бўл, уни севгил, кўнгул бер,
Унинг сўз баҳридин гавҳарларин тер.

Дoston ҳазажи мусаддаси мақсур (мафойилун, мафойилун, фаувлун) вазнида зилган.

Сайфи Саройи беназир таржимон ҳамдир. Адиб Саъдий Шерозийнинг машҳур «Гулистон» асарини «Гулистон бит-туркий» номи билан ўзбекчалаштирган. Шу асосда у ўзбек тилининг ички имкониятлари нақадар бойлигини яна бир марта намойиш этди.

«Гулистон бит-туркий» ҳикоятлари инсон маънавиятини бойитиши, турли эзгулик ва яхши ахлоқий сифатларни улуғлаб, монлик ва лғон хулқ-атворни танқид қилиши, қоралаши билан ибратлидир.

Дамашқдаги жомеъ ичида бўлган воқеа ба нида адиб эзгулик қудратини ниҳоятда гўзал ва содда тарзда ифода этади. «Зулм уруғини экиб хайр истаганлар ўзларини жаҳаннам ўтига қадилар» дейилади, ҳикоя сўнгида.

Кейинги ҳикоят ҳам зулм ва адолат ҳақида. Золим кишининг «менинг ҳаққимга дуо қил» дейиши муқобилида фақир киши: «Илоҳо, бунинг жонини олгил», деб дуо қилди. Шунда золим Ҳажжож ибн Юсуф: Бу қанақа дуо? – деб сўрайди. Бунга жавобан фақир: «Бу шундай хайрли дуоки, у сенга ҳам, барча мусулмонларга ҳам наф келтиради», – дейди. Демак, золим ҳукмдор ҳеч кимга наф бермайди. Ундан раият азоб кўради, холос.

Ҳотами Тойи ҳикоятида эса, мурувват, саховат олқишланади, камтарлик, нафсини тийиш улуғланади.

Саҳбони Воил ҳақидаги ҳикоя эса нутқ одоби мавзусига бағишланган.

Буларнинг ҳаммаси инсон камолоти учун хизмат қилади. Уларнинг аҳамияти ҳозиргача ҳам камайгани йўқ. Бундай нодир дгорликлар бизнинг жамиятимизга ҳам хизмат қилаверади.

Савол ва топшириқлар

?

1. Сайфи Саройи қачон ва қаерда туғилган?
2. Унинг қандай асарлари бор?
3. Адибни «лирик шоир» дейишга қандай асослар бор?
4. «Суҳайл ва Гулдурсун» достони сюжети ва композициясидаги ўзига хослик нимадан иборат?
5. Асарда ҳа т ҳақиқати билан афсонавийликнинг мутаносиблигини қандай изоҳлайсиз?
6. Достон қаҳрамонларидаги қайси фазилатлар алоҳида тасвир этилган?
7. Унда урушга муносабат қандай акс этган?
8. Сайфи Саройининг таржимонлик фаолияти ҳақида нималарни биласиз?
9. «Эмас афсона, чин ушбу битилмиш, Бу чин афсонатек ишқда етилмиш» – деб зади адиб. Уни қандай изоҳлаш мумкин?
10. Достон қисмларининг ўзаро боғланишига эътибор беринг. Боғловчи воситалар сифатида нималарни кўрсатиш мумкин?
11. Достонда туш эпизоди бор. У асар тузилишида қандай вазифани адо этмоқда?
12. Туш эпизоди яна сиз ўқиган қайси асарларда мавжуд? Бу асарларнинг ҳаммасида ҳам туш бир хил вазифани бажарадими?
13. «Гунаш дун юзиндин чоғга ботди» мисрасининг ўз ва кўчма маъноларини изоҳланг.
14. Гулдурсуннинг тавсифи учун шоир қандай ифодалардан фойдаланади? Уларни дафтарингизга кўчириб олинг.
15. Гулдурсун билан Суҳайлнинг чоғда кўришган пайтларидаги руҳий ҳолатлари қандай тасвирланган?
16. Асарда Гулдурсун фаол, ҳаракатчан, ташаббускор қи фада, Суҳайл эса аксинча кўринади. Бу Суҳайл образини хиралаштирадими, йўқми? Изоҳлаб беринг.
17. Уларнинг чоғдан қочиб чиқишлари қайси пайтга тўғри келади? Ана шу пайт қайси ифода орқали кўрсатилган?
18. Саҳродаги ноқулай шароит қайси мисраларда кўрсатилган? Унда кўпроқ нималарга эътибор берилган?
19. Бу воқеаларга адибнинг муносабати қай йўсинда изҳор этилмоқда? Ўша мисраларни дафтарингизга кўчириб олинг.
20. «Суҳайл ва Гулдурсун» достонида севги ва садоқат тараннуми мавзусидаги иншо учун кенгайтирилган режа тузинг. Режа тузишда достон мисраларидан фойдаланишга ҳаракат қилинг.

Хоразмий

Адаби тимиз тарихида бир қатор сиймолар борки, уларнинг асарлари кенг тарқалиб, номлари шуҳрат қозонган бўлса-да, таржимаи ҳоллари ҳақидаги маълумотлар жуда кам сақланган. Хоразмий ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. «Муҳаббатнома» деган ягона асари етиб келган бу адибнинг таҳаллуси ўз асарларида қайд этилган.

Асарнинг ёзилишига Муҳаммад Хўжабек ташаббускор бўлган. Адиб уни «давлат ҳумойи» деб таърифлаган.

Муҳаммад Хўжабек қўнғирот уруғидан бўлиб, кичиклигидан давлат ишларига кирган. Бир ўринда у Олтин Ўрда хони Жонибек билан қи сланади:

Уза жонсиз тан эрди мулк сенсиз,
Шаҳаншоҳ Жонибекхонга етансиз.

Бошқа жойда эса у «соҳибқирон» деб тавсифланади. Асар 1353 йилда зилган. Жонибекхоннинг Олтин Ўрдадаги ҳукмронлик қилган 1342 – 1375 йилларга тўғри келади. Демак, Муҳаммад Хўжабек Жонибекнинг қўл остидаги аъ нларидан, эҳтимол, ҳарбий саркардаларидан бири бўлганга ўхшайди. Адиб асар яратилган жойини ҳам эслатади:

«Муҳаббатнома» сўзин мунда айттим,
Қомуғин Сир яқосинда битидим.

«Ба ни воқеин айтур» бобида кўрсатилишича адиб икки тилда ижод қилган.

Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда порсий дафтарларинг бор, —

мисралари унинг форсий шеърлари ҳам машҳур бўлганлигини кўрсатади.

«Муҳаббатнома» ўн бобдан иборат. Унда ғазал, нома, соқийнома, муножот, қитъа, маснавий, фард каби жанрлар жамланган. Муаллиф ўз фикрларини номалар тарзида битади. Нома жанрининг ўзбек адаби тида шаклланиши ва ривожини Хоразмий номи билан боғлиқ.

Номалар ошиқнинг ўз маъшуқасига дил изҳорлари тарзида зилган. Уларда маъшуқа таърифи асосий ўрин тутади. Биринчи номанинг дастлабки мисралари қ худди шу тарзда бошланган. Маъшуқанинг кўрки тенгсиз. У кўрклиларнинг подшоҳи, унинг гўзаллиги ҳақидаги мадҳ («ҳуснунг сипоҳи») оламни тутган.

Маъшуқа — парирухсор. Аммо парирухсорларнинг ҳам гўзали — кўркабойи.

Юз, қош, кўз, хол, бўй (қад) тасвирлари ниҳоятда хилма-хил ҳолатларда жуда гўзал ва ёрқин тимсолларда чизилади:

Турубдур кўзда қаддингиз ха ли,
Анингдеким сув узра тол ниҳоли.

Лирик қаҳрамон назарида маъшуқа гўзаллик, латофат ва назокатда тенгсиз. У оламдаги энг азиз ва мўътабар инсон. Мумтоз адаби тимизда бўлганидек, Хоразмий тасвирида ҳам маъшуқа бепарво, қаҳри қаттиқ, жафокор ва ҳатто бевафодир. Шунинг учун ҳам маъшуқа «номехрибон», «аҳди бақосиз»:

Қамуқ қут эринли, сўзи дурлар,
Вафосизликни сиздан ўрганурлар.

Бироқ ошиқ кўнгил изҳорида собит, у ўз ишқига содиқ. Фикрида қатъий:

Давр сизнинг дурур даврон боринча,
Қулунгизмен танимда жон боринча.
... Киши қайда ўларин билса бўлмас,
Ҳақиқат ридан айрилса бўлмас.

Ҳатто:

Айтурмен, юз нечаким келса меҳнат,
Жафо сиздин, тағи биздин муҳаббат.

Умуман, асарда ҳақиқий гўзалликни таъриф ва тавсиф этиш, инсоний муҳаббат туйғуларини самимий ифодалаш, инсон қалбидаги нозик кечинмаларни қаламга олиш асосий ўрин тутади. Бу гоҳ маъшуқа ва сабога мурожаат, гоҳ ошиқ қалб изҳори тарзида намо н бўлади. Уларнинг барчасига хос хислат — юксак бадииятдир. Адибнинг ўхшатиш ва сифатлашларидан бошлаб, танлаган вазни, жанри, қофия ва радифларигача ана шундай нозик бадииятни юзага чиқаришга хизмат қилади.

Агар десам сени Рустам, парсен,
Қиличинг бирла сафларни парсен.

Муҳаммад Хўжабек мадҳига бағишланган бу парчада таърифланаётган киши Рустамга ўхшатишмоқда. Биринчи мисра охиридаги « парсен»–ярайсан, лойиқсан, арзуғуликсан маъноларини беради. Кейинги мисрадаги шу сўз эса « рмоқ», «бўлиб ташламоқ» маъноларига эга. Бундай тажнисли қофиялар адибнинг оғзаки анъаналар билан яқиндан таниш-лигини кўрсатади. Бугина эмас, халқона киноя ва қочирим-лар, анъанавий тасвир воситалари, хусусан, муболаға ва ўхшатишларнинг қўплиги ҳам бу фикрни қувватлайди.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си ўзбек адаби тидаги йирик воқеалардан бўлди. Унинг таъсирида кейинги асрларда ҳам бир қатор асарлар юзага келди. Хўжандийнинг «Латофатнома», Саид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» асарлари шулар жумласидандир.

Хоразмий — зуллисонайн шоир. Икки тилда ижод қиладиган адиблар *зуллисонайн* дейилади. Адиб асарнинг икки бобини форсий тилда яратган:

Қилойин икки бобин порси ҳам,
Ким атлас тўн ярашур бўлса маълам.

Хоразмий ўзбек адаби тида ғазал жанрининг ривожига муносиб ҳисса қўшган адибдир. Унинг ғазаллари ишқ-муҳаббатни тараннум этади. Хоразмий тасвирида « р» гўзалликнинг ноёб тимсолидир:

Юзунгда кўрдум, эй жон, байрам ойин,
Мунунг шукронаси қурбон бўлойин.

«Юзда байрам ойини кўриш» бадиий кашфи т. Хоразмийгача бўлган даврда бундай тасвири кўриш мумкин эмас. Адиб маъшуқа юзини байрам ойига ўхшатапти. Байрамдаги ҳолат ва кўтаринки кайфият шу тасвирга асос бўлган. Байрам қурбонлик талаб қилади. Қурбонлик ҳам тай р. Бу — лирик қаҳрамон. Мисраларда бошқа маъно ҳам бор. Қаҳрамон «юзда байрам ойини» кўрмоқда. Янги ойнинг шакли қош билан уйғун. Одатга кўра янги ой кўриниши билан унга етишганлик учун шукроналар қилинади. Байтда ана шу кўчма маъно ҳам мавжуд.

Адиб гўзал маҳбуба юзини мадҳ этишда давом этади. рнинг юзи шу қадар мунавварки, ҳатто, «агар кун туғмаса (чиқмаса) ҳам» шу нурнинг ўзи оламни ритаверади:

Агар кун туғмаса ҳам қту қилғай,
Юзунг нури бу дун нинг саройин.

Бу ўринда маъносига кўра бир-бирини тақозо этадиган «кун», « қту», «нур», «дун саройи» сўзларининг келтирилиши бир мантиқий изчилликни ташкил этмоқда. Қолаверса, бу тасвир биринчи байтдаги фикрни янада ривожлантирмоқда.

р гўзаллиги олдида ўз донишмандлиги ҳамда барча мўъжизалардан хабардорлигига қарамай, ҳатто Афлотун ҳам ҳайрону лол бўлиб қолади:

Гар Афлотун сенинг ишқингга тушса,
Берур елга қамуқ тадбиру ройин.

Мумтоз адаби тимизда ширинсўзлик, сўзамоллик шакар ва тўти билан қиёсланади. Хоразмийда ҳам шу тимсоллар мавжуд:

Шакартек тил била тўти тилингиз
Неча кун сайд этар жонлар ҳумойин.

Ҳумо — афсонавий қуш. Унга дуч келиш ки уни қўлга киритиш ниҳоятда қийин. Аммо гўзалнинг шакардек тили бундай қушларни «неча кун сайд этади».

Хоразмий гўзалликни ўзича тушунади, ўзича талқин этади. Шунга кўра ҳам таърифда, «латофат тўнининг бичиқчиси» саодат билан бахт сифатида гавдалантирилади.

Саодат бирла бахт иккиси бичти,
Бўюнгизга латофатнинг буқойин.

Шоир учун гўзалликни таърифлаш, уни мадҳ этиш ва тарғиб қилиш бахтдир. У худди шу мақсадда рдан рухсат сўрайди:

Ижозат берсангиз, тонг қтусидек,
Жаҳонга ҳуснунгиз жовин йин.

«Тонг ғдусидек» ўхшатиши бу ўринда икки хил талқин қилиниши мумкин. Биринчиси, маъшуқанинг ҳусни тонг ғдусидек гўзал, беназирдир. Иккинчиси эса тонг ғдуси дун га таралганидек р ҳусни шуҳратини йишдир. Бу сўз ўйини жуда ўрнига тушган.

Охирги байтдаги илтижо ҳам сўз ўйинига таянади:

Сиза деб келди Хоразмийни асранг,
Ким асрарлар қамуқ шаҳлар гадойин.

Лирик қаҳрамон рга ўз меҳри, садоқатини ифодалаб келди. Бунинг эвазига эса унинг биргина ўтинчи бор: Сизни деб келдими, сиз ҳам уни авайланг, асранг. Ҳатто шоҳлар ҳам ўз саройларидаги гадоларни авайлашади, уларга ғамхўрлик кўрсатишади. Бу билан шоир маъшукани шоҳга, лирик қаҳрамон—ошиқни эса гадога ўхшатмоқда.

Ҳазал 7 байтдан иборат. Байтлар ўзаро мантиқий изчиликка эга. Бунда кўпроқ фикрий тадрижийлик бор. Ҳазалнинг дастлабки байти мақтаъ, охириги байти маглаъ дейилади. Маглаънинг ҳар икки мисраси ўзаро қофияланади. Кейинги байтларнинг фақат жуфт мисраларидаги биринчи байт мисралари қофиядош бўлади (а-а, б-а, в-а, г-а, д-а, е-а, -а). Ҳазалдаги қофиядош сўзлар: *ойин, бўлойин, саройин, ройин, ҳумойин, буқойин, йин, гадойин*.

Ҳазалнинг охириги байтида, мақтаъда, одатда, таҳаллус қўлланади. «Хоразмий» сўзи ана шу таҳаллусни ифодалайди. Ҳазал арузда битилган.

<i>Ю-зунг-да кўр</i>	<i>ду-мэй жон бай-</i>	<i>ра-мо-йин</i>
V - - -	V - - -	V - -
<i>Му-нунг шук-ро-</i>	<i>на-си қур-бон</i>	<i>бў- ло-йин</i>
V - - -	V - - -	V - -
Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	фа-ув-лун
<i>А-гар кун туғ-</i>	<i>ма-са ҳам қ-</i>	<i>ту қил-ғай</i>
V - - -	V - - -	V - -
<i>Ю-зунг ну-ри</i>	<i>бу дун- -нинг</i>	<i>са-ро-йин</i>
V - - -	V - - -	V - -
Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	фа-ув-лун

Бу ерда мисралар 11 бўғиндан иборат. Аммо бўғинларнинг сонигина эмас, балки сифати ҳам бир хилдир. Улар икки марта тўрт бўғиндан ва бир марта 3 бўғиндан тузилган рукнлар такрорига таянади. Бўғинларнинг ўзаро кетма-кетлигида ҳам бир хиллик бор. Улар бир қисқа ва икки узун бўғин такрорига таянади.

Бундай вазн тузилиши *мафойилун мафойилун фаувлун* оҳангида ўқилади. Бу вазн номи ҳазаждир. Бир рукн (v - - -) байтда олти марта қўллангани учун у ҳазажи мусаддас бўлади. Аммо охириги рукндаги бир бўғин қисқаргани учун унга маҳзуф номи берилган. Демак, ғазалда қўлланган вазннинг тўлиқ номи ҳазажи мусаддаси маҳзуфдир. Асар тўлиғича шу вазнда яратилган.

Хоразмийнинг тили ниҳоятда ширали. У ўзбек тилининг нозик ва нафис ички имкониятларини муҳаббат билан намоёниш эта олган. «Шакартек тил», «тонг қтуситек», «тан ичра жон», «арслон юрак», шунингдек, «олдини тутмоқ», «олдин кечмоқ», «ер ўпмоқ», «елга бермоқ» каби ифодалар Хоразмий тилининг нафосатини белгилаб беради. Асарда Фаридун, Сулаймон, Масиҳ, Юсуф, Ҳотами Той, Рустам, Али, Муҳаммад Хўжабек сингари тарихий ҳамда афсонавий номлар учрайди. Муаллиф ўрни-ўрни билан арабча ва форсча сўзлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Шунинг учун ҳам «Муҳаббатнома» ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам бой манба бўла олади. Унинг ўша давр тилининг бадиий дгорлиги сифатидаги қадри баланддир.

Савол ва топшириқлар

1. Муҳаммад Хўжабек ким бўлган? Нима учун Хоразмий ўз асарини унга бағишлаган деб ўйлайсиз?
2. Хоразмий «Муҳаббатнома» асарини згунча кўпроқ қайси тилда ижод қилган? Буни қайси мисралар орқали билиш мумкин?
3. Асар неча бобдан иборат? Ҳар бир боб ичидаги жанрлар турини белгилашга ҳаракат қилинг.
4. Асардаги ҳар бир жанрнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб беринг.
5. Асарда мурожаат учун қўлланган сўзларни белгиланг. Улар нима учун ишлатилипти? Уларда қандай маъно фарқлари бор?
6. Номаларнинг бошланиши ва охирига эътибор беринг. Уларда қандай хусусиятлар мавжуд?
7. «Муҳаббатнома»да қўлланган шеър санъатларини белгиланг. Улар матнда қандай вазифаларни бажаряпти?
8. Матндаги форсча-тожикча, арабча ҳамда эски ўзбек тилига хос сўзларни аниқланг. Уларнинг луғатини тузинг.
9. Номалардан бири асосида лирик қаҳрамон ва маъшуқага оид асосий хислатларни белгиланг.
10. Асар охиридаги қитъада «Айитмон мол учун мадҳу сано мен» мисраси мавжуд. Бу мисралар Хоразмий ҳақида қандай таассурот уйғотади?
11. Ушбу қитъанинг вазнини аниқланг.
12. Уни д олинг.

XV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ

АДАБИЁТИ

ИЖТИМОИЙ-СИ СИЙ ҲА Т

Амир Темуриятнинг юксак чўққисига эришган эди. Бу марказлашган, кучли, бепо н ҳудудларни бирлаштирган давлат бўлиб, Соҳибқирон замонида буюк алломалар, азиз авли лар, маънавият пирлари йиғилган, илм-фан, санъатнинг барча соҳалари гуллаб-яшнаган эди.

Бундай ривожланиш тасодифий бўлмаган. Темурийлар орасида ижодкорлар кўп эди. Амир Темуриятнинг фарзандлари, неваралари, чеваралари орасида Халил Султон, Саид Аҳмад, Султон Аҳмад, Шоҳ Ғариб, Султон Маҳмуд, Масъуд Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар девон тузган адиблар сифатида маълум ва машҳур бўлишган.

Бу даврдаги илм-фан аҳлига бўлган эътибор ва уларга яратилган шарт-шароитларни Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға» (1436 — 1437) асари ҳам тасдиқлайди. У ўша даврдаги шеърӣ жанрлар, аруз ва қофия, илми бадеъ, шунингдек, муаммо жанрига оид қизиқарли кузатишларни жамлаган.

Темурият даврида ҳам иқтисодий, ҳам маданий юксалиш кўзга ташланади.

Темурият вафотидан сўнг (1405 йил 18 февраль)Хуросон ва Эроннинг шимолий қисми катта ўғли Шоҳруҳ, Самарқанд эса қисқа муддат набираси Халил Султон қўлида қолади. 1414 йилдан Самарқандда Шоҳруҳнинг ўғли Улуғбек ҳукмронлик қила бошлайди.

Улуғбек ўз атрофига кўплаб истеъдод эгаларини, олим ва фозил кишиларни йиққан эди. У Қозизода Румий, Ғи сиддин Жамшид, Али Қушчи сингари йирик астроном олимлар билан биргаликда йирик расадхона (1424 йил) яратди, астрономик жадал тузди.

Улуғбек — Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилган, унинг отаси Шоҳруҳ ниҳоятда бой кутубхона эгаси эди. Бу ерга Шарқ ва Ғарб олимларининг энг нодир китоблари

жамланганди. Улуғбек мамлакат ободонлигига ҳам алоҳида аҳамият беради. Темур даврида қурилиши бошланган «Биби-хоним» масжиди, «Гўри Амир» мақбараси ва «Шоҳизинда» бинолари ансамблини охирига етказди. Бир неча боғлар барпо этади, кўплаб мадрасалар қурдиради. У 1449 йил 27 октябрда 56 шида фожиали равишда ҳалок бўлди.

Самарқанд ва Ҳирот йирик маданий марказ эди. Тошкент, Термиз, Урганч, Бухоро, Машҳад ва Балх ҳам адиб ва зувчилар, илм аҳллари тўпланадиган катта шаҳарлар бўлган. Бу шаҳарларда турли фанлар ривожланган. Самарқандда аниқ фанлар, хусусан математика, геометрия, астрономия мисли қўрилмаган даражада шуҳрат қозонган. Улуғбекнинг астрономия мактаби жаҳон олимларининг эътиборига тушди.

Ҳирот Алишер Навоийдек буюк бир сиймони етиштирган улкан маданият маркази эди.

Хожа Абдулвафо Хоразмий, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий, Нур Саидбек, Мавлоно Луқайий, Мавлоно Хайрийларни Алишер Навоий «Мажолис ул-нафоис» тазкирасида хоразмлик шоирлар сифатида тилга олади.

Бу даврда ўзбек тили ва адаби тининг мавқеи мустаҳкамланди.

Адаби тда тасаввуф таълимотининг таъсири кучли бўлсада, дун вий йўналиш ҳам етакчи мавқени эгаллаган эди.

Шоир ва зувчилар ижодида реалистик тасвирий бўёқларнинг устуворлиги кўзга ташланади. Атоий, Ҳайдар Хоразмий, Саккокий, Гадоий, Лутфий сингари шоирлар ижодида худди шу ҳолатни кузатиш мумкин. Лутфийнинг:

Қани бу шаклу шамоийил фалакнинг ойинда,
Дағи бу ҳусну малоҳат гунаш чиройинда?

байти билан бошланадиган ғазали бунинг рқин мисолидир. Ғазалда реал инсоннинг аниқ қиёфаси чизилади, инсоний туйғуларнинг тиниқ тасвири берилади.

Атоийнинг:

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизарди гул у ттин анжуманда, –

мисралари билан бошланадиган ғазали ҳам дун вий муҳаббатни улғувловчи сара асарлар туркумига киради.

Айни пайтда тасаввуф адаби тининг ҳам шу даврда янада ривожланиб борганини қўриш мумкин. Айрим санъаткорлар ижодида мажозий ва ҳақиқий ишқнинг яхлитлашган тасвири

уйғун ҳолда кўзга ташланади. Ҳеч шубҳасизки, бу анъаналарни кейинчалик Алишер Навоий ниҳоятда юксак даражага кўтарган эди.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Бу даврда халқ оғзаки ижоди ҳам анча ривожланган эди. Халқ орасида «Вомиқ ва Узро», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳо» сингари дostonлар кенг йилган. Шу давр адиблари бу қаҳрамонларга тез-тез мурожаат этиб туришган.

Халқ орасида Амир Темур, Хожа Аҳрор, Улуғбек, Навоий, Ҳусайн Бойқаро сингари тарихий шахсларнинг бадиий образи яратилган. Шу ўринда Амир Темур билан боғлиқ бир ривоятни эслаш жоиз:

Минг олтиндан ҳам қиммат

Бир куни падари бузрукворимиз – Амир Тарағай баҳодир кўп қўйларни менга бериб, Самарқанд бозорига савдога йўлладилар. Қўйларнинг ҳаммасини минг олтинга сотиб, пулларни белга боғлаб сайр қилиб юрур эдим. Бир ерда хушовоз қаландар одамларга сўзлаб турган экан, қўлидаги қоғозда шеър битилган экан, у дер эди:

– Шул зувнинг қадрига этиб, ким минг олтунга олса, дун нинг охирига етади...

Ҳимматим жўшиб, минг олтуни қаландарга тутқаздим. У менга тикилиб турди-да, сўнг насл-насабимни сўради. Айттим. Сўнг тайин қилди:

– Отанг олдиға борғил, буни отанг олдида ўқи, борғунча очма...

Қоғозни келтириб падари бузрукворга бердим. Очиб ўқидилар. Форсча рубоий экан, маъноси қуйидагича: зулм билан дун да ном қолдириб бўлмайти. Жамшид, Сулаймон, Искандарлар ўтиб кетди, навбат сенга ҳам етиши тайин. Дун га келдингми, яхшилик билан ном қолдир...

Рубоийнинг муаллифи ўша қаландар–аллома-шоир Камол Хўжандий экан. Ул зотни падари бузрукворимиз кўп ҳурмат қилар эканлар.

– Боракалло, ўғлим, кўп доно ишга олтуларни сарф этибсан. Энди, минг олтунга олғон ушбу ҳикматга қатъий риоя қилмоқ лозимдур...

Падари бузрукворнинг айтқонларини бош устига тутдим.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди билан эма адаби т доим ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига таъсир этиб келади. Бу даврдаги эма адаби тнинг тараққи тида ҳам халқ оғзаки ижоди бой бир манба, ижодкорлик мактаби бўлиб хизмат қилди.

эма адаби т намояндалари халқ асарларининг мавзу ва фоявий мазмунларидан, сюжети ва образларидан ижодий фойдаландилар, унинг тажрибаларидан таълим ва илҳом олдилар, халқ мақоллари ва таъбирлари билан ўз асарларига сайқал бердилар. Бу ҳол эма адаби тнинг тараққийпарвар намояндалари ижодининг ҳа тга, халққа ва жамият тараққи ти талабларига яқинлашувига самарали таъсир этган эди (Н.М. Маллаев).

БАДИЙ ЖАНРЛАР

XV аср биринчи ярми эма адаби тдаги жанрлар хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Бу даврда ҳам эпик, ҳам лирик асарлар кўплаб ижод этилди.

Шунингдек, бир қатор тарихий шахсларга бағишловлар юзага келди. Адаби тда қасида жанри ривожланди. Жумладан, Саккокийнинг Халил Султон, Мирзо Улуғбек сингари ҳукмдорлар, Хожа Муҳаммад Порсо ва Арслон Хожа Тархон сингари нуфузли руҳоний ва амалдорларга бағишлаб эган қасидалари мавжуд.

Қасидада, одатда, тасвирга олина тган шахс улуғланади, унинг энг яхши сифатлари алоҳида таъкидланади, бошқаларга намуна бўладиган жиҳатлари таъриф этилади.

Саккокий бир неча қасидаларини Улуғбекка бағишлаган. Уларнинг бирида эади:

Салотин дун да кўп келдию кечти, сенингдек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айитсунким, қачон келди?

Айни пайтда, Саккокий подшоларни одил ва зolim деб иккига ажратади. Улуғбекни биринчи туркумга киритади:

Раият қўй эрур, султон анга чўпон бўри,
Бўри ўлгаю қўй тинғай, чу Мусотег шубон келди.

Бу байтга ҳукмдор халқ ҳа тидан доим хабардор бўлиши, унга адолат билан қараши даркор деган эзгу ўғит маҳорат билан сингдирилган.

XV асрда ўзбек ғазалчилиги ўзининг юксак поғоналарига кўтарила бошлади. Айниқса, Атоий, Саккокий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Гадоий сингари адиблар бу жанр такомилда алоҳида маҳорат кўрсатишди.

Ғазалларда дунвий ва илоҳий ишқнинг омукта ҳолдаги тасвири кенг ўрин эгаллайди. Муҳими, бу давр ғазалчилигида тил соддалиги, услуб равонлиги жуда очиқ кўринади. Шоирлар халқ тилининг нозик оҳангларидан унумли фойдаланишган. Биргина мисол. Лутфий қуйидаги ғазалининг ҳар бир байтида халқнинг нозик қочирим, матал, мақолларини ишга солади:

А қинға тушар ҳар лазҳа гесу,
Масалдурким: «чароғ туби қоронғу».
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни
Ки дерлар: «оққон ориққа оқар сув».
Юзингни туттим ортиқ ой кундин,
«Кишининг кўзидур оре тарозу».
Кўзунг қонимдин иймонмас, ажабдур,
Ки «қўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни, Лутфий, қил, ижобат,
Ки айтурлар: «тилаганни тилагу».

Бу даврда қитъа, туюқ жанри ҳам анча кенг йилгани кузатилади. Туюқ — сўз ўйинига таянадиган жанр. Унинг мисраларидаги қофия сўзлари ҳар сафар янгича маъно билан жилваланиши даркор:

Кўз шим тупроқ ила гар қотила,
Келмагайман жавридин, ҳаққо, тила.
Ғамзаси ўлтирдию, ул беҳабар,
Мен агар ўлсам, не ғам ул қотила.

Лутфийнинг ушбу туюғида биринчи мисрада «қотила» сўзи қотилмоқ, аралашмоқ маъносини беради. Иккинчи мисрада у «хаққо» сўзининг иккинчи бўғини ва «тила» («тилга») сўзларининг қўшилмасидан биринчи мисрадаги «қотила»га тажнис бўляпти. Бу мисрада шоир, Худо, унинг жавридан тил очолмайман демоқчи. Охирги мисрадаги сўз эса «қотилга», яъни «бировни қасддан ўлдирган кишига» деган маънони беради.

Маълумки, XIV асрда Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари билан ўзбек адабиётида нома жанри майдонга келган эди.

Шоир Хўжандий «Латофатнома», Амирий «Даҳнома», Саид Аҳмад «Таашшуқнома» каби асарлари билан бу жанр ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

Ўзбек адабиётида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асари орқали маълум бўлган мунозара («Қиш ва з» тури ҳам кейинги асрларда янада ривожланиб борди. Юсуф Амирийнинг «Чоғир ва Банг», Яқинийнинг «Ўқ ва й» мунозараси шу даврда яратилган.

Маълумки, «Қиш ва з» мунозараси шеърий шаклда битилган эди. Бу давр мунозараларида ҳам насрий, ҳам шеърий шаклларнинг аралаш қўлланганини кўрамиз. Муҳими, уларда майхўрлик, нашавандлик, ўзаро низо ва адоват каби салбий хислатлар қораланиб, тўғрилик, ҳамжиҳатлик, соғлом турмуш тарзи улуғланади. Бу асарларда зуллисонийлик анъаналари ҳам мавжуд.

Эпик жанрлардан яна бири–достонлар ҳам бу даврда ўзига хос тарзда ривожланди.

Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз», «Гулшан ул-Асрор», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонлари ўзбек достончилигининг яхши намуналаридир.

Бу даврда адабий алоқаларнинг бирмунча кенгайганлиги ҳам очиқ кўринади. Айниқса, Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий асарларига бўлган қизиқиш ортади.

Ҳайдар Хоразмий:

Чунки эшиттим бу бузургона сўз,
Тушти вужудимға бир ўт ўздин-ўз,—

деб зади.

Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.

Юқоридаги байтдан кўриниб турибдики, Хоразмий бу достонни яратишда Шайх Низомийдан баҳра олган. Шоир ўз асарини таржима деган бўлса-да, унга бир қатор янги ҳикоят ва байтларни ҳам киритган.

Достонда адолатли шоҳ, марказлашган давлат тузиш гоёси етакчилик қилади. Айни пайтда у дидактик достон бўлганлиги учун ахлоқ-одоб масалаларини ҳам қамраб олган.

Юқорида айтилганидек, бу даврда икки тилда ижод қилиш анъанаси кенг йилган эди. Ўзбек адиблари форс-тожик тилида ҳам ижод қилаверишган. Биз Лутфий ижодида ҳам шундай ҳолни кўришимиз мумкин. Адиб форс-тожик

тилида ҳам асарларини юксак маҳорат билан эган. Навоий уни «туркий ва форсийда назари йўқ» шоир эканини, Абдурахмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилганини кўрсатиб ўтган.

Лутфийнинг «офтоб» радифли қасидаси жуда машҳур бўлиб, кўпчилик унга жавоб-татаббу зишади. Навоийнинг айтишича, «ҳеч қайси шоир матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ бу дурурким:

Э, зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро бажойи моҳ дарбар офтоб».

(Зулфинг тунга ўхшаш бўлиб, гў қу ш (юзинг) унинг соясида парвариш топади. Қизини шундаки, тунда ой бўлади, зулфинг тунни бағрида қу ш.)

Шунингдек, Лутфий вафоти олдидан бир байт яратади, аммо уни ғазал шаклида тугата олмади. Уни тугатишни Жомийга васият қилади. Жомий уни ғазал шаклида тугатиб, ўз девонига киритади.

Бу қуйидаги матлаъ эди:

Гар кори дили ошиқ ба кофири Чин афтад,
Беҳз-онки ба бадхўй бемеҳри чунин афтад.

*(Ошиқлар дилининг иши шу сингари бемеҳр,
Бадфеълга тушгандан кўра Чин кофирига
тушгани яхшироқ.)*

Зуллисонанлик анъанасини Лутфийдан кейин Навоий янада юксак даражага олиб чиққан эди.

XV аср биринчи ярмида яшаб ижод этган адибларнинг асарлари фақат бадий юксаклиги билан эмас, ижтимоий аҳамияти билан ҳам алоҳида эътиборга молик.

Улар инсон ҳақидаги кўтаринкилик, яхши ва баланд кайфият, покиза ахлоқ ҳақидагина асарлар зиш билан чекланмай, жамиятдаги зиддиятлар, қийинчилик ва ноқулайликлар ҳақида ҳам ошкор фикр билдиришган.

Йўқ турур лғуз бу Лутфий жониға жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур, ул жаври нодон тортадур, –
деб зади Лутфий. Бу билан у замонасидаги бир иллат– ижтимоий адолат мавжуд эмаслигини кўрсатиб беради. Бугина эмас, адолатсизлик, бағритошлик, зулм ва ситам одатий тусга кириб қолганини ҳам адиб усталик билан чизади:

Айиттимки: «Бу Лутфийга жафо қилма, вафо қил»,
Айтурки: «Бизнинг даврда ул расм қолибтур».

Айни пайтда булар муҳаббат мавзусидаги лирик асарларнинг янги ижтимоий оҳанглар билан бойишига ҳам омил бўлади.

Бундай оҳанглар Гадоий шеъриятида ҳам тез-тез учрайди:

Кун азалдин ғуссаю ғамдур насибинг, эй кўнгил,
Не ишинг бордур жаҳонда шодию лаззат била?

Саккокий ҳам бу борада четда қолмаган:

Жоним кўрган жафонинг мингдан бирин,
Бўлур гар кўрса сандон пора-пора.

ки:

Бўлса қи мат барчадин қилғон ишни сўрғусидир,
Оз қил жафою жаврни мунча фаровон айлама.

Адаби тдаги ижтимоий оҳанглар ҳақида гапирганда Юсуф Амирий ижодини эсламаслик мумкин эмас. У инсон ҳа ти, жамиятдаги зиддиятлар ҳақидаги фикрларини теран мисраларда ифодалайди, ҳаётдаги айрим иллатларни фош этади.

Бу асарларда ўзбек тилининг қудрати, латофат ва жозибаси атрофлича кўрсатиб берилган. Адиблар ўзбек тилининг барча мавзу ва жанрларда бетакрор мўъжизалар яратишини амалий жиҳатдан исботлаб беришди.

Атоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Гадоий, Ҳайдар Хоразмий, Лутфий сингари кўплаб ижодкорлар ўзбек тилининг латофати, нафосати ва қудратини ҳар томонлама намоиш этдилар.

Ҳайдар Хоразмий:

Мен тағи мастона чоғим чоғладим,
Сўз юзун очдиму белим боғладим, –

деб бежиз змаган эди. У туркий тилда ижод қилишдан ифтихор қилади:

Турк зуҳуридур очунда бу кун,
Бошла улур йир била туркона ун!

Бугина эмас, у «турк суруди»ни кенг йишга ҳам астойдил уринади:

Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши а лғу била кўкла қўбуз.

Буларнинг барчаси ўзбек тили мавқеини ошириш учун ўша давр ижодкорлари кўп курашганини, бу курашларда ўзбек тили, адаби тининг тобора чиниқиб, жаҳон майдонига тобора кенгроқ танилиб борганини кўрсатади.

Савол ва топшириқлар

1. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги, фани, маданияти тарихидаги ўрни ва аҳамиятини сўзлаб беринг.
2. Темурнинг авлодлари орасида кимлар илм-фан, санъат, адаби т билан шуғулланган? Улар қайси соҳаларда фаолият кўрсатишган?
3. Мирзо Улуғбек қайси хизматлари учун оламшумул шуҳрат қозонди?
4. XV асрнинг биринчи ярмидаги қайси маданий марказларни биласиз?
5. Худди шу даврда яшаб, ижод этган адибларни сананг.
6. Ўша даврда қайси халқ китоблари кенг тарқалган эди?
7. Халқ оғзаки ижодида қайси тарихий шахсларнинг номлари кўп учрайди?
8. Шу давр адаби тида қайси бадий жанрлар кўзга ташланади? Улар олдинги даврагилардан қайси хусусиятлари билан фарқ қилади?
9. Қасида нима? Унинг ғазалга ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатиб беринг.
10. Қитъа билан ғазал орасидаги яқинлик ва тафовутларни тушунтириб беринг.
11. Мунозара нима? Унинг илк намунасини айтиб беринг.
12. XV асрда мунозара зган адибларни санаб беринг.
13. Шу даврда қайси дostonлар яратилган?
14. Адиблар ижодида ижтимоий муаммоларнинг кўтарилиши ҳақида нималар дея оласиз?

Ҳайдар Хоразмий

«Султон Искандар ҳукмронлигида фозил кишилардан Мавлоно Муинниддин Натанзий ва Мавлоно Ҳайдарлар бор экан. Мавлоно Ҳайдарнинг туркий ва форсий тилларда битган яхши шеърлари бор ва у Низомийнинг «Маҳзанул-асрор» ига ўзбек тилида жавоб зиб, уни шаҳзода Искандар отига бағишлади».

Давлатшоҳ Самарқандий

«Султон Искандар Шерозий ҳам (Темурга) набирадур. Салтанат тажаммулини, дерларким, салотиндин ози онча қилмиш бўлғай. Етти саккиз йиллиқ салтанатида гў ки уч ганж топибдур. Мавлоно Ҳайдар туркигўй анинг модиҳи экандур. Бу анинг маснавийсидиндурким:

Ҳиммат элидур яди байзо деган,
Эр нафасидур дами Исо деган.

Алишер Навоий

Турк зуҳуридур ажунда бу кун
Бошла улуг йир била туркона ун.

Ҳайдар Хоразмий

Ҳайдар Хоразмий XIV аср охирларида таваллуд топиб, XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган. Шуниси маълумки, эндиликда Ҳайдар Хоразмий қаламига мансублиги исботланган «Гул ва Наврўз» достони Султон Искандар (Амир Темурнинг набираси)нинг фармони билан 1411 йилда зилган. Бу маълумот Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида учрайди. Шунингдек, Навоийнинг «табъи назм» эканини таъкидлаб, бир туюғини келтиради:

Тўлун ойға нисбат эттим руми,
Ул хижолатдин кам ўлди руми.
Тори мўюнгнинг закотин мен берай,
Мисрни, Ҳалабни, Руми.

Алишер Навоий бу туюқни Абубакр Мирзонинг бир туюғи билан қислаб, «бу турконароқдур», — дейди. Туюқ мазмуни шундай:

римни тўлин ойга ўхшатган эдим,
У (ой) хижолат бўлганидан **яримига** камайди.
Сочингнинг толаси учун закотни мен бераман,
Бунинг учун ё Мисрни, Ҳалабни, **Румни**
(бериш мумкин).

Бу ердаги сўз ўйини қофиядаги сўзлар билан боғлиқ:
римни, яrimi, Румни сўзларининг шакл ва талаффуздаги
яқинлиги шу имкониятни юзага келтирган. Ана шу мисол-
нинг ўзи қ Ҳайдар Хоразмийнинг ниҳоятда маҳоратли шоир
бўлганидан далолат бериб турибди.

Ҳайдар Хоразмий форсий ва туркий тилда ижод қилган.
Ундан бизгача «Гулшан ул-асрор» ҳамда «Гул ва Наврўз»
дostonлари етиб келган.

«Гулшан ул-асрор» — фалсафий-таълимий дoston.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Мухтасар» рисоласида бу ҳақда
шундай зади:

«Яна Мавлоно Ҳайдар Хоразмий туркигўйининг «Гулшан
ул-асрор»идур, панду насиҳатга яхши аб ти бор, нечукким
дебтур:

Эр кишига ҳиммат агар бўлса р,
Оқибат ул-амр муродин топар.
Ҳар кишига ҳиммат агар туш бўлур,
Кўкни талашқучи учар қуш бўлур.
Ҳар ғалат эр ўғлиға бир панд эрур,
Ким ғалатин билса хирадманд эрур».

Бу ерда Бобур Ҳайдар Хоразмий шеъриятида панду
насиҳат – ўғит устуворлигини ҳам кўрсатмоқда.

Биринчи байт ҳимматли кишини улуғлашга бағишланган.
Бундай кишининг ўз мақсадига етиши муқаррарлиги
таъкидланмоқда. Улар учун ҳамма имконлар очиқ эканлиги
кейинги байтнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Хато (ғалат)лардан тўғри хулоса чиқариш мард киши-
нинг одати бўлмоғи керак. Шундагина у донишмандлик мақо-
мига етади. Охирги байт айни ана шу ақидани ўзида мужас-
самлаштирмоқда.

Дostonда аниқ, ягона бир сюжет мавжуд эмас. У мақолат,
мавъиза (насиҳат) ва алоҳида ҳикоятлардан иборат.

Асардаги ибратли парчалардан бири «Темурбек ҳақида
ҳикоят»дир.

Унда айтилишича Темурбек:

Бир илиги, бир ағи мубтало,
Қолди ғариблиқта бу душман аро.

(яъни бир қўли, бир оғи шикастланиб, душман орасида қийин аҳволда қолди. У умидсизланиб тган эди.)

Кўрдикки бир мўр ағи, али йўқ,
Бўксаси мажруҳу рим бели йўқ.
Келди-ю ул томға вушти равон,
Саъй ҳамон эрди, йиқилмоқ ҳамон.
Ушбу йиқилғонға тўнгулмади мўр,
рманиб ул томға яна қилди зўр.
Чиқти рим йўлға вушқунча тунд,
Тирноғи сустайди, тиши бўлди кунд.
Тушти яна бош қуйи ул томдин,
Келди-ю пушти яна нокомдин.
Олти-ети қатла туша ярмана,
Чиқти ўшул том бошина тирмана.
Бўлди ўшул рамз била кўнгли шод!
Кучланиб ул дам юраки жўш этиб,
Захмати хуш бўлғуча хомўш этиб...
Тутти жаҳон мулкиятин як қалам,
Урди етти кишвар ичинда алам!
Кимгаки ҳиммат назари туш бўлур,
Кўкни талашқучи учар қуш бўлур.
Ҳикмат ила давлат этагин тутар,
Эр киши ҳиммат ила ишға етар.

Кўриниб турибдики, ҳикояда инсондаги сабр ва бардош, кунт ва чидам улуғланмоқда. Чумоли тимсолида ана шундай эзгуликлар, асл мақсад йўлидаги астойдил ҳаракатнинг охири албатта хайрли бўлишини ишонарли ва таъсирли кўрсатиб бериш орқали, Амир Темурдек буюк бир саркардадаги умид ва ишонч, қатъиятлилик, муваффақиятсизликдан чўчимаслик каби фазилатлари мадҳ этилмоқда. Ана шу фазилатлари, мустаҳкам иродаси туфайли у жаҳонга машҳур давлат арбоби, енгилмас саркарда бўлиб етишди. Асарда илгари сурилган ҳаётий ғоялар, шубҳасиз, замондошларимиз, хусусан, бутунги шларимиз учун ҳам ибрат манбаи бўла олади.

«ГУЛ ВА НАВРЎЗ» ДОСТОНИ ҲАҚИДА

«Гул ва Наврўз» достони дастлаб Мавлоно Лутфийга нисбат бериб келинди. Лекин кўпгина манбалар бу асар Ҳайдар Хоразмий қаламига мансуб эканлигини тасдиқлади.

Алишер Навоий ва Давлатшоҳ Самарқандий адибнинг туркий ва форсий тилда ижод этгани, Шайх Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-асрор» достонига ўзбекча жавоб згани ҳақидаги маълумотларни баён этишган.

«Гул ва Наврўз» – муҳаббат достони. Асарнинг номи ҳам рамзий маънони ифода этади. Зеро, Наврўз – баҳорнинг, гул эса табиатнинг рамзи сифатида қадим-қадимдан куйланиб келган.

Ҳайдар Хоразмий таърифича:

Ки Навшод элида бор эрди бир шоҳ,
Келурдин воқифу кетгандин огоҳ.
Оти Фарруҳ, ўзи фархунда ахтар,
Анинг ҳукмида ул иқлиму кишвар.

Гарчи у «фархунда ахтар» – юлдузи саодатли бўлишига қарамай, «бир ўғилга орзуманд» эди.

Янги йилнинг бошида, яъни Наврўз кунида оилада кутилган фарзанд дунёга келди, унга Наврўз деб ном беришди. Наврўз ўткир ақл ва нозик дид эгаси эди:

Кичик шдан қамуқ фанларни билди,
Кўпин ўз ақли бирла фаҳм қилди.

Наврўз вояга етади. Кунларнинг бирида тушида у гўзал қизни кўради. Наврўзнинг:

Йитурсам мен сени қайдин тилойин?
Сўрагани сўраб қайдан билейин? –
деган саволига қиз:

Отим Гулдур, вале Фарҳординмен,
Не ул гулки дегайсен, хординмен, –
деб жавоб беради.

Бу мамлакат ҳақидаги муфассал маълумотни Булбул келтиради. Ниҳоят Наврўз Гулни излаб топади. Гул Чин хоқонига узатила тган эди. Иккаласи кемада қочиб улгуришади, бироқ денгиз фалокати туфайли Наврўз Яманга, Гул Аданга бориб қолади. Адан шоҳи Бадиъ Гулни, Яман шоҳи Рафиъ Наврўзни ўз қўшинларига бошлиқ қилиб тайинлайдилар. Улар

ўзаро жангга киришадилар. Жангнинг энг даҳшатли онларида Гул ва Наврўз бир-бирларини таниб қолишади. Адоват дўстликка айланади. Шоҳлар орасидаги вузлик ва жаҳолат икки эзгу қалб эгаси шарофати билан яқинлик ва дўстликка айланади.

Худди шу пайтда Наврўз ва Гулни – ўз фарзандларини излаб юрган оталари келиб қоладилар. Улар ўзаро фикрлашиб, тўрт мамлакатни бирлаштиришга, ўзаро иттифоқ ва аҳилликда яшашга азму қарор қилишади.

Бу феодал тарқоқлик ва ўзаро урушлар авж ола тган XIV – XV аср шароити учун ниҳоятда муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ғоя эди. Худди шу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темур барпо этган буюк марказлашган давлат майда бўлақларга бўлина тган, Темурий шаҳзодаларнинг ўзаро адоват ва бошбошдоқликлари авж олаётган эди. Асарда айнан шу мавзунинг акс этирилиши шароит тақозоси билан юзага келган, деб айтиш мумкин.

Достондаги тасвирлар юксак бадийлиги билан ажралиб туради. Биргина Гул қиёфасини кузатайлик:

Буте, не бут, магар ҳури паризод,
Тани нозик, бўйи чун сарви озод.

Сўнг соч, кўз, қош, лаб тасвири келади. Шоир шу асосда Гулнинг бетакрор қи фасини чизади, айна пайтда Наврўз руҳиятида бўла тган ўзгаришлар ҳам реал тасвирланади.

Асарда Ялдо, Шайх Наждий, Бахман сингари салбий образлар ҳам бор. Улар яхшилик, олижаноблик, гўзалликка қарши вуз кучлар сифатида тасвирланади. Бу образлар орқали эзгулик ва жаҳолат ўртасидаги кураш ва зиддиятлар кўлами кенгайтирилади.

Адиб ҳар бир сўзга алоҳида эътибор беради. Ҳатто асар қаҳрамонларининг номи ҳам махсус танлангани бежиз эмас. Эътибор беринг:

Фаррух – гўзал, бахтли, муборак, қутлуғ юзли.

Наврўз – янги кун, яъни янги йил бошланишидаги дастлабки кун.

Навшод – халқининг гўзаллиги ва чиройи билан машҳур бўлган шаҳар номи.

Мушкин – мушк ҳидли.

Фарҳор – ораста, чиройли ва шинам жой (унинг Гул туғилган мамлакат сифатида талқин қилиниши бежиз эмас, зеро гул бор жойда орасталик, гўзаллик бор).

Рафий – олий, баланд.

Баҳман – қишнинг энг азали кунлари.

Ялдо – қиш мавсумидаги энг совуқ, узун ва қоронғи кеча.

Нажд – ернинг баланд қисми, тўсиқ.

Адиб ҳар бир образ тасвирида ўзига хос бадий воситаларни қўллашга ҳаракат қилади. Айниқса, халқ оғзаки ижоди анъаналаридан фойдаланиш, воқеалар баъдидаги ҳаёлий тасвир унсурлари, туш қўриш, қаҳрамонлар саргузаштларидаги ғайриоддийлик, баънда муболағанинг устунлиги кабилар шулар жумласига киради.

Шунингдек, дostonда истиора, муболаға, ташхис, жонлантириш, таъдид, ташбеҳ каби бадий воситалар катта ўрин тутлади. Масалан «ахтари бахт», «саодат шаъми», «шараф буржи», «муродим шамъи» каби истиораларни эслаш мумкин.

Асарда, айниқса, таъдид кўп ўринда қўлланган. Таъдид фикр ривож, кетма-кетлик, тадрижийликни англатади. У грамматик қурилмаларнинг бир хил шаклидан узвий фойдаланиш орқали ҳам юзага чиқиши мумкин.

Оти Фаррух, ўзи фархунда ахтар,
Анинг ҳукминда ул иқлими кишвар.
Қамуқ оламда адлу доди машҳур,
Чериги бениҳоят, мулки маъмур.

Бу ерда Навшод элининг подшоси Наврўзнинг отаси ҳақидаги маълумотлар қаламга олинган. Парчада Фаррухга хос бўлган хусусиятлар гўёки «санаб» ўтиляпти, унинг фазилатлари кетма-кет, изчилликда кўрсатиб берилляпти.

ки:

Туганди сабри, ороми, қарори,
Йиғи кўп бўлди, ҳаддин ошди зори.

Бу мисраларда таъдид Наврўзнинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни жонли кўрсатиш учун қўл келган.

Ташбеҳлар ҳам асардаги муайян воқеа-ҳодисалар, айниқса, қаҳрамонлар руҳиятини аниқроқ, таъсирлироқ гавдалантиришга ёрдам қилган:

Агар жонсен, нетег тандин йироқсен,
Қоронғу кўнглимиз ичра чироқсен.

Бу ерда Гул қоронғу кўнгил ичидаги чироққа ўхшатиш моқда.

ки:

Чу Фарҳор отини шаҳ гўш қилди,
Ичи қайнар қозондек жўш қилди.

Наврўз Гулни тушида кўрганидан кейин унинг ишти қи билан куйиб- ниб юрган эди. Булбул келтирган хабар туфайли унинг руҳиятида бўлган ўзгариш шу ўхшатиш орқали тасвирланмоқда. Қолаверса, адибнинг ҳар бир сўзи ҳам ниҳоятда танланган, сараланган. Ҳозирги мисолимизда ҳам куйиб-ўртанган одам вужудининг қайнар қозонга ўхшатилиши ниҳоятда янги ва оҳори тўкилмаган бадий топилмадир. *Гўш, жўш* сўзларининг қофияланиши, *қилди* сўзининг радифда такрорланиши шеърӣ мисралар оҳангдорлигини жуда кучайтирган. Достонда ана шундай оҳангдорликка алоҳида эътибор берилганини кузатиш мумкин. Масалан, ҳар мисрада олтитадан сўз қўлланган. Ана шуларнинг бештаси ўзаро қофиядош, оҳангдошдир: *сурар, қучар, ноз бирла, роз бирла*.

Мумтоз адаби тимизда бундай санъат **тарсеъ** дейилган. «Тарсеъ» сўзининг маъноси «ипга маржон тизиш» демакдир. Қўйидаги байт ҳам шу санъат билан зийнатланган.

Гаҳе элтуб айғини ўзига,
Гаҳе суртуб илигини кўзига.

Буларнинг ҳаммаси Ҳайдар Хоразмийнинг ўзбек мумтоз адаби ти тарихида ўзига хос ўрин тутганлигидан далолат беради. У ўзининг туркий ва форсий тилдаги асарлари, «Гулшан ул-асрор», «Гул ва Наврўз» дostonлари билан машҳур бўлди. Адибнинг ўзбек тили ички имкониятларини, унинг бойлигини кўрсатишга бўлган уринишлари бесамар кетмади. Зеро, бу асарлар ҳозир ҳам элимиз ардоғидадир.

Савол ва топшириқлар

1. Давлатшоҳ Самарқандий ва Алишер Навоийлар Ҳайдар Хоразмийнинг қайси хислатларини қадрлашган?
2. Шоирнинг қайси асарлари бизгача етиб келган?
3. «Улуғ йир», «туркона ун» ифодаларининг маъносини айтиб беринг. Уларни луғат ки ўқитувчингиз рдамида билиб олинг.
4. Ҳайдар Хоразмийнинг ҳа ти ва ижоди ҳақида нималарни билиб олдингиз?
5. «Тўлун ойға нисбат эттим руми» туюғининг вазнини аниқланг.

6. Ушбу туюқнинг «туркона»лигини қандай исботлаш мумкин?
7. «Гулшан ул-асрор» ҳақида нималарни биласиз?
8. «Темурбек ҳақида ҳикоят»нинг бош ғояси нималардан иборат?
9. Ушбу ҳикоятдаги қайси тасвирлар чумолидаги қатъият, чидам, сабаб ва матонатни кўрсатади?
10. Ҳикоятнинг замондошларимиз учун қандай аҳамияти бор деб ўйлайсиз?
11. Ҳикоятдаги тасвир воситаларини белгиланг.
12. Ҳикоятдаги қийин сўзлар луғатини тузинг.
13. «Гул ва Наврўз» ишқий мавзудаги дoston. Шу дostonнинг жанрига хос белгиларни аниқланг.
14. Дostonда Гул, Булбул образларига хос белгиларни изоҳлашга ҳаракат қилинг.
15. Дostonнинг бугунги кунимиз билан алоқаси ҳақида нима дея оласиз?
16. Асардаги бадиий тасвир воситаларини аниқланг.
17. «Турк зуҳуродир ажунда бу кун, бошла улдуғ йир била туркона ун», – деганда Ҳайдар Хоразмий нималарни назарда тутган? Шарҳлаб беринг.

Саккокий

Уйғур иборатининг фусаҳосидин ва турк алфозининг булагосидин Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфийким, бирининг ширин аб ти иштиҳори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазали ти интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоят-дурур ҳам девонлари мавжуд бўлғай.

Алишер Навоий

Алишер Навоийнинг ушбу баҳоси Саккокийнинг ўз замонасида жуда машҳур бўлгани ҳамда шеърляти халқ ва ижод аҳли орасида кенг йилганини кўрсатади.

Саккокий – адибнинг таҳаллуси. Унинг асли исми маълум эмас. «Саккокий» сўзининг маъноси «пичоқчи» бўлиб, бу адибнинг касбига ишорадир.

Саккокийнинг қачон туғилгани ва қачон вафот этгани ҳам маълум эмас. Аммо унинг зган асарлари орасида бир неча қасидалар мавжуд бўлиб, улар Халил Султон, Арслон Хўжа Тархон, Хўжа Муҳаммад Порсо ва Мирзо Улуғбеклар сингари тарихий шахсларга бағишланган.

Маълумки, Халил Султоннинг ҳукмронлик қилган даври 405 – 409 йилларга тўғри келади. Арслон Хўжа Тархон Аҳмад Юнгакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарини кўчиртирган шахс сифатида тарихда қолган. Бу воқеа 1444 йилда Самарқандда бўлган эди. Мирзо Улуғбекнинг ҳа тига оид саналар эса 1394 – 1449 йилларни ўз ичига олади.

Агар қасида зишнинг анча мураккаблигини, бунинг учун муайян ижодий тажриба зарурлигини эътиборга олсак, Халил Султонга бағишланган қасида зилган пайтларда (1405–1409 йиллар) Саккокийнинг қалами анчагина чархланганини кўриш мумкин. Демак, Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида, эҳтимол, охириги чорагида туғилган.

Шоирнинг мовароуннаҳрлик эканлиги ҳақидаги маълумот эса Алишер Навоийнинг «Мажолис ул-нафоис» асарида қайд этилган.

Саккокий ўзбек ва форс-тожик тилидаги манбаларни пухта ўрганиб чиққан, улардан ўз асарларида ижодий фойдаланган. Адиб асарларини мутолаа қилиш жараҳида Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Хўжа Ҳофиз Шерозий сингари машҳур адиблардан ижодий озиқланганини ҳис этиш мумкин. Аммо туркий тилда яратилган асарлар, айниқса, халқ оғзаки ижоди Саккокий ижодининг такомилга жуда катта таъсир кўрсатган.

Саккокий асарларида халқона ибора ва ифодалар, мақол ва ҳикматли сўзларнинг кўп учраши тасодифий эмас. «Ўзимга ўзим қилдим», «Кўзи чиқсин», «эсон қол» сингари халқона ифодалар Саккокий ғазалларининг тилига ўзига хос тароват бағишлаган.

Саккокий – ғазалнавис шоир. Унинг ғазалларида ишқ, ошиқлик, ҳижрон изтироблари, висол лаззати, ошиқ қалб кечинмалари жуда усталик билан тасвирланади.

Саккокий тасвиридаги ғазал р бениҳоя гўзал:

Юзунгни кўрса қилур гул ўзини юз пора,
Хўтан тасида оҳу кўзингдин аввора.

Унинг юзи шу қадар чиройлики, гул уни кўриб тоқат қила олмайди, «ўзини юз пора» қилади. Гулнинг ташқи кўриниши, ҳар бир япроғининг варақ-варақ бўлиб туриши шундай тасвирга имкон берган. Бу мумтоз адаби тимизда ҳусни таълил санъати деб юритилади. Унинг асосида муайян бир ҳодисани реал – ҳақиқий мантиқ билан эмас, балки шоирона ҳақиқат – бадиий мантиқ билан «исботлаш» тади. Кейинги мисрани яратилишида ҳам шу санъатдан фойдаланилган. Оҳунинг Хўтан даштида юришга сабаб аслида унинг яшаш тарзи. Бу табиий асос. Аммо шоир учун шунинг ўзи кифоя эмас. У бунинг сабабини ғазал р кўзи туфайли деб билади.

Шундан кейин кўнгил ва оғиз таърифи берилади:

Кўнгил шакар бикин оғзинг кўриб адам бўлди,
Айтмадинг бир оғиз, эй фақир, ҳеч қора.

Оғиз шакардек ширин. Бу ерда гап сўз ҳақида бормоқда. ғазал р айта тган ҳар бир сўз ана шу сифатга эга. Бу марҳаматдан лирик қаҳрамон ўзини йўқотади. Аммо ғазал р унга парво қилмайди. Демак, Саккокий таърифидаги ғазал р ҳам анъанавий сифатларга эга.

Саккокий халқона урф-одатлар, ибора ва ифодалардан жуда моҳирлик билан ўз ўрнида фойдаланади:

Бале, бу ранжу балони мен ихти р этдим,
Ўзумга ишни ўзум қилдим, эмди не чора.

Бу ранжу бало — ошиқлик билан боғлиқ. Яъни рни севиш, унга муҳаббат боғлаш лирик қаҳрамоннинг ихти рий ишидир. Шунинг учун ҳам у ўзимга ўзим қилдим, энди на чора демоқда. Бу ерда *бале, энди не чора, ўзимга ишни ўзим қилдим* каби ифодалар халқ оғзаки ижодида, оғзаки сўзлашувда тез-тез қўлланиши билан эътиборни тортади.

Энди куйидаги байтни қузатайлик:

Кўзум шинга назар қил, кўнгил бўлур равшан,
Эй сарвиноз, оқар сувга қилса наззора.

Дарҳақиқат, оқиб турган тиниқ сувга қараш киши кўнг-лига ҳузур, ҳаловат беради, уни хотиржам қилади, асабларини тинчлантиради. Аммо бу ердаги оқар сувга эътибор берсак, чиройли манзара намо н бўлади. Зеро, бу ердаги оқар сув кўз шларидир. Лирик қаҳрамон кўзидан оқа тган ёшни оқар сувга ўхшатишда кучли муболаға бор. Айни шу муболаға кўнгилда ширин бир завқ уйғотади.

Кейинги тасвир бу туйғуларни янада кучайтиради:

Бу қу ш қатраларин кўр юзум уза ғалтон,
Муниинг бикин юрумас ҳеч фалакда сай ра.

Лирик қаҳрамон юзида кўзидан оққан ш томчисининг ҳаракати худди осмонда сай раларнинг юришига қи сланмоқда. Нақадар гўзал ва таъсирли ўхшатиш!

Кўз ши, ш қатралари узлуксиз оқиб туради. Бу кечаю кундуз давом этади. Ана шу ҳолатдаги кишига тасалли берувчи куч ҳам « р ғамидан ўзга киши» бўла олмайди:

Кечаю кундуз ишим йиғламоқ, кучим зори,
Ғамингдин ўзга киши йўқ қошимда ғамхора.

Охирги байтда яна бир чиройли сўз ўйини қўлланган. «Жонга тегди» ибораси икки маънони англатмоқда. Биринчиси, дастлаб сезиладиган «жонга тегиб кетди», «безор қилди» маъносида. Аммо унинг «жонга аниқ тегди», «нишонга бехато урди» деган маъноси ҳам бор. Аслида асосий таянч нуқта ҳам мана шудир:

Кўзунг балоси билан жонга тегди, Саккокий,
Дағи не қилғуси, билмон, охир бу маккора.

«Бу маккора» ифодаси ҳам икки маънода қўлланган. У ҳам кўзга, ҳам рга тегишли. Байтда ҳар икки маъно ҳам ўз ўрнида қўлланилган. Бу *ийҳом* санъатига мисол бўлади.

Бундай гўзал ифодалар, тасвир аниқлиги қуйидаги ғазал учун ҳам хос:

Ким эрмас ул ой мубталоси,
лгуз менга йўқ анинг балоси.

Ул ой – истиора. Бу истиора рни англатади. У шу қадар гўзал, чиройлики, унга ҳамма мубтало. Ошиқ ҳам ана шу «ҳамма»нинг ичида бор. Аммо унинг истиоралари бошқача:

Тушти бу заиф жонимға дарди,
Ўлмактин азин йўқ ул давоси.

Эътибор берилса, «жон»нинг сифати «заиф» сўзи билан ифодаланган. Шунга кўра мисрада «унинг давоси ўлимдан бошқа эмас» шаклидаги тасвир ўз ўрнига тушган. Кейинги байт ҳам шу фикрни мантиқан давом эттиради:

Бергуси ғариб бошимни елга,
Рухсораю зулфининг ҳавоси.

Рухсора (юз), зулф (соч)гина эмас, рнинг кўзлари ҳам гўзал, жозибадор:

Ким кўрса анинг кўзини айтур:
Не турфа эрур бу турк балоси?

Бунинг устига у ширали овоз эгаси ҳам. У туркий ялларнинг моҳир ижрочиси сифатида ҳам алоҳида таърифга лойиқ:

Туркона ир ирлағунча онинг,
Куйдурди мени алай-булоси.

Саккокий *ҳусни таълил санъати* воситасида р юзининг гўзаллигини ўзига хос тарзда тасвирлайди:

Ойна сенинг юзунг кўрубон,
Лоф урса юзингда йўқ сафоси.

Мақсад р юзини таърифлаш. Ундаги тиниқлик, такрорланмас жозибаси ойна орқали кўрсатилмоқда. Ойна айни шу хислатлари билан мақтанмоқчи эди, аммо кўчган сирлари унинг сафосини йўққа чиқарган. Аммо у гўзалнинг тиниқ юзи олдида хира тортиб кетади.

Мақтаъда яна ошиқ — лирик қаҳрамоннинг ишқ
йўлидаги изтироблари тасвирга олинган:

Дарду ғаму ранжу мену ўлмоқ
Саккокийга бўлди жон ғизоси.

Саккокий ғазалларида ишқ- муҳаббат мавзуси етакчилик қилади. Аммо ана шу ғазаллар орасида ижтимоий мавзуларнинг ҳам усталик билан ритилганини кузатиш қийин эмас. Адиб бир ўринда ўзини «оғри боғланган қуш» деб таърифлайди. Бошқа бир байтда эса қуйидаги тасвирини ўқиймиз:

Фалакким барча оламнинг қилур қон бағрини ҳар дам,
Эшитса бағри қон бўлмай менинг оҳу фиғонимни.

Бу бежиз эмас. Ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик, адолат-сизликнинг бундан ўзга натижаси бўлмас ҳам эди. Шунинг учун ҳам адибнинг буни тақдири азалга боғлаши табиий кўринади:

Ғам егил эй, Саккокий, чун аввалда қассоми азал,
Айш ўзгаларгау сенга ранжу ғам инъом айлади.

Саккокий бу ранжу ғамлардан қутулиш йўлини одил подшоҳлар, хусусан Мирзо Улуғбек сингари «меҳрибон», «соҳибқирон»лар сиймосида кўради. Буни ана шу буюк шоҳ ва олимга бағишланган машҳур қасидасида аниқ кўрамиз. У шундай бошланади:

Жаҳондан кетти ташвишу мабодийи амон келди,
Халойиқ, айш этинг, буқун сурури жовидон келди.

Улуғбек «мабодийи амон» – тинчлик, омонлик асоси, ҳаёт таянчи деб баҳоланмоқда. У «сурури жовидон» – абадий шодлик гарови сифатида таърифланмоқда.

Кейинги мисраларда бунинг сабаблари аниқ очиб берилган:

Бойинди тахтининг қадри, узун тож қўкка тошлоди,
Адолат боғи сабз ўлди, чу Нўширавон келди.

Тарихий маълумотлар ушбу таърифларнинг реал асослари борлигини тасдиқлайди. Шоир сифатида Саккокийнинг ушбу ҳақиқатни тез англаб олгани, чуқур ҳис этгани шубҳасиздир. Шунга кўра у бу туйғуларини ўтгли мисраларда ифода этади:

Керак жон булбули тун-кун наводин тинмаса бир дам,
Чу дўстлариға хуррам э, адуларға хазон келди.
Раият қўй эрур, султон анга чўпону бўри,
Бўри ўлгаю қўй тингой, чу Мусотег шубон келди.

(Аду — душман, раият халқ демакдир.)

Таъкидлаш жоизки, халқни қўйга, ҳукмдорни чўпонга, золим амалдорларни бўрига ўхшатиш адаби тимиз тарихида қадимдан маълум. зма адаби тда бундай ўхшатишни дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида учратамиз:

Қапуғда терилди қамуғ ач бўри,
Эй элик, қапуғ каз кўдазиб юри.

Будун қўй сани-ул, беги қўйчиси,
Бағирсақ керак қўйга қўй тутгучи.

(Саройда талай оч бўрилар йиғилган,
Эй элиг, саройни жуда авайлаб сақлаб юр.

Халқ бир қўй каби, бег эса қўйчивонидир,
Қўй учун қўй тутувчиси меҳрибон (жонкуяр)
бўлиши керак.)

Кўриниб турибдики, Саккокий бу анъанадан унумли фойдаланган, уни ижодий ривожлантирган.

Қасидада Улуғбек «Улус ҳақида минг турли атодин меҳрибон», «хисрави олий», «Сулаймони замон» сифатлари билан улуғланган. Бундай ўхшатишлар қасида жанрининг талаблари билан ҳам уйғундир. Одатда, қасидада тилга олинган қаҳрамоннинг асосий хусусиятлари мадҳ этилади, улуғланади. Саккокий қасидасида ҳам шу ҳол мавжуд:

Салотин дун да кўп келди-ю кечди, сенингдек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса айтсунким қачон келди?

Қасидада Улуғбекнинг одил шоҳ, заковатли инсон сифатидаги қи фаси маҳорат билан чизиб берилган. Саккокий ўзининг асарлари билан ўзбек мумтоз адаби тига муносиб ҳисса қўшган адиблардан биридир.

Саккокий ижоди ҳар доим замондошларимиз эҳтиромига сазовор. У улкан тарбия мактаби бўлиб қолаверади.

Савол ва топшириқлар

?

1. Алишер Навоий таърифидан Саккокий шахсига хос бўлган қандай фазилатлар а н бўлмоқда?
2. Адиб тахаллусининг маъноси нима? У ўзига нима учун шу тахаллусни танлаган?
3. Саккокий қачон яшаб ижод этган? Бунини қандай далиллар билан исботлаш мумкин?
4. Саккокийни зуллисонайн адиб деб аташ учун қандай асослар мавжуд?
5. Саккокий асарларининг тили ҳақида нима учун «ширали» сифатлашини ишлатиш мумкин?
6. Адиб ғазалларида ишқ-муҳаббат мавзуси қандай ритилган? Унинг бошқа адиблардан фарқли жиҳатлари нималарда деб ўйлайсиз?
7. Шоирнинг ғазалларида қандай ижтимоий ғоялар акс этган?
8. Қасида нима? Унинг ғазалдан қандай фарқи бор?
9. Улуғбек ҳақидаги қасидада унинг қандай фазилатлари улуғланган?
10. Адиб қўллаган тасвир воситаларидан баъзиларини дафтарингизга кўчириб зинг.
11. Улуғбек мадҳида Саккокий тазод ва муболаға санъатини кўп қўллаган. Бунинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

Атоий

(XIV асрнинг охири–XV асрнинг биринчи ярми)

Атоийнинг таржимаи ҳолига оид тўлиқ манба ва материаллар бизгача сақланган эмас. Фақат Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида у ҳақда қисқагина маълумотни ўқиймиз: «Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидандур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит киши эрди. Ўз замонида атрок (туркийлар) орасида кўп шуҳрат тутди».

Атоий ўзбек адабиёти тарихида алоҳида мавқега эга бўлган шоирдир. У Лутфий, Гадоий, Саккокий сингари ижодкорлар қаторида ўзбек адабиёти, ўзбек адабий тили равнақи учун астойдил курашиб, катта маҳорат эгаси сифатида танилган эди. Шоирнинг ижоди, айниқса, ғазалчиликда алоҳида ўрин тутди. Атоий ғазаллари ўзининг содда ва равонлиги, вазнларининг ўйноқчилиги, тасвирининг қўймалиги ва юксак бадиияти билан ажралиб туради.

Шоир назарида гулзордаги гулнинг қизиллиги фақат табиий ранг эмас. Бу уят, ҳаё ҳисси туфайли юзда пайдо бўлган ранг. Бунинг боиси «...нинг гўзаллиги»:

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизарди гул унинг анжуманда.

Бу санъат мумтоз адабиётимизда ҳусни таълил дейилади. Унинг моҳияти шундан иборатки, адиб ҳақдаги муайян бир воқеа-ҳодисани ҳаққон тий сабаб билан эмас, балки шоирона ҳаққон бадиий тўқима орқали тасвирлайди. Мазкур байтда Атоий гулнинг қизиллигини унинг уялиши — хижолат чекиши билан изоҳламоқда. Ваҳоланки, гулнинг табиий ҳолда қизариши уят, ҳаё билан алоқадор эмас. Атоийнинг «Қон бўлди кўнгул» ғазалидаги қуйидаги байт ҳам шу санъат билан зийнатланган:

Гунча севунуб тўниға сифмас,
Ўхшатсам ўқунг бошоқи бирла.

Ташбеҳни қаранг, кўз ва киприклар гунчага ўхшатилади, гунча етилгач, тўниға сифмай кетар эмиш. Аслида гунчанинг тўлишиб очилиши шу ўхшатишга асос бўлган.

Мумтоз адаби тимизда маъшуқанинг гўзаллигини англа-
тувчи белгилардан бири унинг лаъли лабининг кичиклигидир
Атойи шу анъанани давом эттириб, маъшуқанинг лаъли лаби
ҳақида байт битади:

Таманно қилғали лаълингни кўнглум,
Киши билмас ониким қолди қанда.

Аслида бу рнинг камтаринлигига ишора. Ошиқ учун р
– ҳамма нарса, ҳатто рсиз тириклик – ҳа т ҳам маъносиз:

Чу жонимдин азиз жонона сенсен,
Керакмас жон манга сенсиз баданда.

Шундай экан, у дун даги жаннат ҳам р билан боғлиқ
ҳолда тасвир этилади. Яъни ошиқнинг жаннатга тушиши
шарт эмас, у кафанланган пайтда р эшигидаги тупроқдан
бир қисм тушса кифоя:

Манга ул дун да жаннат не ҳожат,
Эшигинг тупроғи басдур кафанда.

Ошиқ учун маъшуқанинг гўзаллиги беқи с, уни фақат
Юсуфга ўхшатиш мумкин:

Солиб борма мени, эй Юсуфи ҳусн,
Бу кун Яъқубтек байт ул-хазанда.

Бу ерда *талмеҳ санъати* қўлланган. Талмеҳнинг луғавий
маъноси «ишора, енгил қараш» бўлиб, бадий санъат сифа-
тида шоирнинг машҳур бўлган қисса, масал, дoston қаҳра-
монларига ишора қилиши тушунилади. Юқоридаги байтда
«Юсуф ва Зулайҳо» достони қаҳрамонларига ишора қилин-
ган. Юсуф гўзалликда тенги йўқ инсон. Яъқуб эса уни жони-
дан ортиқ кўрувчи отадир. Бу ерда Яъқубнинг айрилиқ
туфайли ғам-андуҳлар ичида қолиши шоир — ошиқ учун
ўхшатиш имконини берган. Атойи тасвирлаган лирик
қаҳрамон — ошиқ садоқатли, сўзида қатъий:

Узун сочингдин узмасмен кўнгилни,
А ғинг қанда бўлса, бошим анда.

Дастлаб ошиқнинг маъшуқадан бир дам, бир қадам ҳам
айрилмаслиги кўзга ташланади. Унинг кўнгли рнинг узун
сочидан узилмайди. р қаерга борса, у ҳам «ха лан» ўша
ерда. Аммо байтнинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Ошиқ
маъшуқа ҳурматини ҳар доим ўрнига қўяди. Бошини унинг

о рига уришга ҳам тай р. Бу ердаги сўз ўйини, яъни бир ифода билан икки маънони бера олиш санъати мумтоз адаби тимизда *ийҳом* дейилади.

Ҳазал шундай яқунланади:

Тилар эл мансаби олий ва лекин,
Атоий сарви озодинга банда.

Ошиқ учун олий мансаблар, юқори лавозимлар эмас, балки ўз маъшуқасининг гўзаллигига қул бўлиш олий бахтдир. Атоийнинг кўпгина ғазаллари сингари «Жамолинг васфини» ғазали ҳам 7 байтдан иборат. Бошқа ғазаллари орасида 5, 9 байтдилари ҳам учрайди. Атоий қофия учун *чаманда, анжуманда, қанда, баданда, кафанда, байт ул хазанда, анда, банда* сўзларини келтиради. Бу қофиялар ниҳоятда содда, табиий, оҳангдорлиги билан ғазалга ўзгача руҳ бериб турибди. Уларнинг асосий қисми от сўз туркуми билан ифодаланган. «Қанда» сўроқ олмоши, «анда» ўрин равиши ва «банда» отлашган сифатдир. Қофиянинг хилма-хил сўз туркумлари орқали ифодаланиши ҳам ғазалга ўзига хос руҳ ва оҳанг бағишлаган. Бу жиҳатдан «Ҳар замон» ғазали ҳам диққатга сазовор.

Атоий ғазалларининг тили содда, раvon, енгил. «Қон бўлди кўнгил...», «Ул санамки...», «Кўнгил олдинг...» каби ғазаллари бунга мисол бўла олади. Атоий ғазалларида инсон кўнглининг нозик нуқталари, эҳтиросли кечинмалари кўпроқ акс этган. Уларда ошиқ ва маъшуқа орасидаги муносабатлар, кўпроқ кўнгилдаги кечинмалар бадиий ифодасини топган.

«Ҳосили умрум...» ғазали ҳам шу туркумга мансуб бўлиб, муаллиф ғазални р билан кўришмоқ истагида экани, аммо бу истакка эришиш душворлигини ифода этиш билан бошлайди:

Ҳосили умрум туганди ҳасрату қайғу била,
Рўбарў ўлтурмадим ул кўзлари жоду била.

Ошиқ умрининг қайғу-ҳасратда ўта тгани кейинги мисрада изоҳланган, яъни ошиққа «Ул кўзлари жоду билан» рўбарў ўлтириш бахти насиб этмаган. Аммо р гўзаллиги нисбатсиз, уни оламдаги бошқа ҳодисаларга қи слаш қийин:

Мен нечук ташбиҳ этай ул юзни ою кунгаким,
Нисбати йўқтур тажалли юзининг кўзгу била.

Ана шундай гўзаллик соҳибининг қомати сарвга ўхшайди. Мумтоз адаби тимизда сарв, шамшод, санобар дарахтлари гўзал қоматга нисбат берилади. Шоир ошиқнинг айрилиқ туфайли кўзларидан оққан шни сарв оқар сувнинг нида бўлса, янада гўзалроқ кўринади, деб изоҳлайди:

Қоматинг хушдур, вале икки кўзимда яхшироқ,
Сарв чун хушроқ кўринур бўлса оқар сув била.

Аслида бу банд биринчи байт билан ўзаро боғлиқ. Ошиқ р билан рўпара ўтирмасликдан шикоят қилган эди. «Қоматинг икки кўзимда хушроқ кўринади» деган ифода ана шу ҳолатга ишора. Яъни, р тўғрисида, рўпарасида ўтирганидагина кишининг акси унинг кўзида кўринади.

Кейинги икки мисрада ҳам тасвирадаги шу оҳанг давом этади. Фақат уларда рнинг табиатига хос бошқа тафсилот ҳам келтирилади.

Олдинги ғазалда фақат қофиянинг ўзигина қўлланган бўлса, энди радиф ҳам иштирок этмоқда. Бу ҳол ғазал оҳангдорлигини оширган.

«Қон бўлди кўнгул» ғазали ҳам фироқда қийнала тган ошиқнинг кўнгил изҳорлари билан бошланади:

Қон бўлди кўнгил фироқи бирла
Куйди жоним ишти қи бирла.

Сўнг р қи фасидаги ўзига хосликларга урғу берилади. рнинг сочи ниҳоятда қалин ва узун. Шунга кўра, у аскарларга — черикка ўхшатилади. Улар кўз билан иттифоқ тузиб, жамол мулкани — гўзаллик мамлакатини эгаллашган:

Зулфунг черики жамол мулкин,
Олди кўзунг иттифоқи бирла.

Шундан кейин яна кўз тасвири берилади. Умуман р гўзаллиги шу даражадаки, одамлар эл йиғилишида (мажлисда) ичкилик (чоғир)дан маст бўлса, ошиқ р юзи туфайли сархушдир:

Мажлисда чоғирдан эл усурса,
Мен жоми жамоли соқий бирла.

Атоий тасвиридаги маъшуқа ҳам бепарво, ҳатто ошиқ қариб қолганда ҳам, р назар солмади деб муболага қилади у:

Ишқинда қаро бошим оқарди,
Бир боқмади кўз қароқи бирла.

Барибир рнинг кўз қарашлари ва қаро қоши ошиқни маҳли қилаверади, кўнглини олаверади:

Кўз ўйнатиб ўттилар кўнгулни
Икки қоши жуфту тоқи бирла.

Лирик қаҳрамон «ошиққа жафо қилдинг» дея зорланади. Аммо унинг ўз таҳликалари ҳам бор:

Хўблардин Атоий лутф истар,
Хонларға не иш ясоқи бирла.

Бу ерда «ясоқ» – «низом», «қоида» ҳамда «оддий аскар» маъноларида келган. Демак, шоир маъшуқани хонга, ўзини – ошиқни эса оддий аскарга ўхшатмоқда.

Атоий ғазалларида р гўзаллигини тараннум этиш асосий ўрин тутаети. Бунда р ҳуснининг ҳар бир узви алоҳида-алоҳида тасвирга олиниши мумкин, масалан:

Эй мусҳафи ҳуснунға менгинг нуқтаси оят,
Ислом элига бўлди юзинг нури ҳидоят.

Байтда р юзининг гўзаллиги мадҳ этилмоқда, у мусҳаф – Қуръонга ўхшатишган. Бунинг замирида муқаддасликка ишора бор. Оят Қуръон сураларининг тугал маъноли жумласи. Тугаган жумлага нуқта қўйилади. Шоир ёрнинг юзидаги менг (хол) ни айни шу маънода қўлламоқда. Кейинги байтда маъшуқа тўғридан-тўғри ҳур ва малакларга ўхшатилади.

Сен ҳурмусен малак, эй турфаи даврон,
Не ҳуснунга бор ҳаддею, не лутфунга ғоят.

Ҳа, маъшуқа гўзаллигига чеку чегара йўқ. Ҳатто, кўплаб қиссаларда гўзаллик тимсоли сифатида тасвирланган Юсуф ҳам унга тенг келолмайди:

Гар ҳусн будурким, санга бор, кес бу тилимни,
Юсуф сўзидин қилсам агар зарра ҳикоят.

рнинг зулфи ҳам, кўзи ҳам гўзал. Аммо улар ошиқ жонига қасд қилади, уни қийнайди, ўртади. Шу ҳолат Атоий томонидан қуйидагича ифодаланган.

Зулфунг мадидин қиладур жонға кўзунг қасд,
Чин лашкари кофирға қилур оре ҳимоят.

Бу ўринда Чин лашкари ва кофирнинг эслатилиши тасодифий эмас. Одатда, зулф Чин лашкарига, кўз эса кофирга ўхшатилади. Шоир шу анъанадан фойдаланиб, тасвир гўзаллигига эришмоқда.

Ошиқ р гўзаллигидан, унинг ўзидан шу даражада руҳ-ланадики, ҳатто жони чиқса, ҳалок бўлса ҳам р лабидан бир нажот бўлса, у яна тирила олади. Кейинги икки байт ана шу ҳақида. Ҳазал Қуръон номини эслаш билан бошланган эди. Ҳазал давомида Юсуф, Исо номларининг келтирилиши шоир кўзда тутган мантиқнинг рў бга чиқишига имкон берган.

Диний асарлар воситасида р гўзаллигини, ошиқ қалбидаги дарду изтиробларни ки бошқа кечинмаларни ифодалаш Атоийнинг бошқа Ҳазалларида ҳам кўп учрайди. «Ҳар замон» деб бошланадиган Ҳазал ҳам шу силсилага мансуб:

Ҳар замон чиқма хиромон юз уза зулфунг солиб,
Тушмасун ислом ичинда расми зуннору солиб.

рнинг ноз билан сочларини юзига йиб чиқиши ошиқ ха лани паришон қилади. Гў ислом динига эътиқод қилувчи киши ўз динидан кечиб, ўзга динга эътиқод қилгандай бўлади. Бу ерда соч насронийларнинг белига тақадиган зийнатлари ки бўйнига тақиладиган хочга ўхшатилади.

р гўзал. Уни яна Қуръондаги қаҳрамонларгагина тенглаштириш мумкин:

Бу лаби жонбахшу бу ҳусну малоҳат сендадур,
сени Юсуф десунлар, Масиҳо, Ҳабиб.

Айни пайтда ошиқ рни гулга, ўзини эса булбулга қи с-лайди. Шунга кўра, рсиз жаннатда бўлиш булбулнинг гулсиз чаманда қолишига тенглаштирилади:

Жаннат ул-маъвода кўнглум қилмағай сенсиз қарор,
Найласун гул бўлмаса, алҳақ чаманда андалиб.

Бугина эмас, ошиқ рдан айрилиб ўлгандан кўра унинг қўлида ҳалок бўлишини афзал билади:

Ҳар борур бўлсанг, мени ўлтур, доғи бўлғил равон,
Бори оллингда ўлай, ўлғунча сендин айрилиб.

Аммо у садоқатда бетимсол, ҳатто бошқа гўзалларга қайрилиб қарагани учун бошининг кесилишига ҳам рози:

Кес бошимни ерга сол,   тсун қаро зулфунг бикин,
Гар назар қилсам юзунгдин ўзга юзга қайрилиб.

Мумтоз адаби тимизда, айниқса, ғазалларда рақиб образи ҳам тез-тез кўзга ташланиб туради. Атоийнинг ушбу ғазалида ҳам рақиб тимсоли мавжуд. Аммо ошиқ уни хотиржамликка ундайди. Зеро, менинг дарду-ғамим бу даражада бўлса, тириклигим, тирик юришим ҳам қийинга ўхшайди, шунга кўра, рақиб жонини қийнамаса ҳам бўлади, деб уқтиради шоир:

Дарду ишқинг гар будурким, тушти жонимға менинг,
Мен тирилгум йўқтурур, беҳуда жон тортар рақиб.

Ғазал охирида ҳам ниҳоятда гўзал сўз ўйини мавжуд. Ошиқ ўз жонини усиз тасаввур эта олмайди. Унинг учун жон рнинг ўзидир. Шунга кўра, элнинг р учун жон берма, деган насиҳатлари ўринсиздир:

Гарчи эл дерким: «Атоий, бермағил рингға жон»,
Мен нетай бошимға ортуқ жонни жонимдан олиб.

Ишқ Атоий ғазалларининг асосий мавзуси. Аммо ишқ ўз қамровига кўра анча кенг тушунча. Атоий ишқни фақат ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги муносабат сифатидагина эмас, балки инсоннинг инсонга бўлган самимий интилиши сифатида талқин этади. «Эй дўст» радифли ғазал ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Ғазал қуйидаги мағлаъ билан бошланади:

Сенсиз бу жаҳон айши аламдур манга, эй дўст,
Шодлиғи ҳам меҳнату ғамдур манга, эй дўст.

Дўст — кўнгил талпинган инсон тимсоли. Лирик қаҳрамон дўст қи фасида кўнгилга таскин ва тасалли, ором ва ҳузур топади. Шунга кўра дўстсиз ҳолат унга алам, меҳнат, ғам келтиради. Ҳатто дўстнинг жабри, ситамлари ҳам унга лутфу карам бўлиб туюлаверади:

Лутфу карамингни сен агар мендин аясанг,
Жавру ситаминг лутфу карамдир манга, эй дўст.

Лирик қаҳрамон дўст дийдоридан қаноат топмайди. Унинг қадри ҳижронда билинади. Ана шундагина у «булар ҳам кам» деб надоматлар чекади.

Дийдор ила қоней эмас эрдим эса, ҳажринг
Бис р жафо айлади, камдур манга, эй дўст.

Лекин у ўз қарорида муқим ва собит. Барча жабру ситам-
лар ҳам уни ўз йўлидан қайтаролмайди:

Кўнглум юзини жавр ила чун сендин эвурмон,
Охир неча бу жавру ситамдур манга, эй дўст.

Шоир анъанавий йўлдан бориб, «дўст»ни парига ўхшата-
ди. Афсоналарда парининг яшаш жойи боғи эрамдур. Кейинги
байтда шу тасвир берилади:

Одамға сени ўхшата билмонки, парисен,
Нортег янгоқинг боғу эрамдур манга, эй дўст.

Жамшид классик адаби тимизда афсонавий қаҳрамон-
лардан бири. У бойлик, фаровонлик тимсоли. Аммо лирик
қаҳрамон учун «дўст» билан бўлган дам Жамшид мулкидан
кўра кўпроқ ҳузур беради:

Қўй қиссайи Жамшидни, жоме иликиндин
Гар бўлса даме, мулкати Жамдур манга, эй дўст.

Мақтаёда ниҳоятда чиройли сўз ўйини бор. Лирик қаҳра-
мон, оғзингга жон фидо бўлсин, демоқда. Дўстининг жавоби
шундай:

Оғзингга фидо жонки, табассум қилиб айтур:
«Ҳар лаҳза, Атоий не адамдур манга, эй дўст».

Бу ерда «адам» — йўқлик дастлаб оғизга тегишли. Мумтоз
адаби тда оғзининг кичиклиги гўзаллик белгиларидан ҳисоб-
ланади. Шунга кўра шоир р оғзини адам (йўқ) демоқда.
Аммо у «жон»га ҳам тегишлидир. Бунда юмор пайдо бўлади
(табассум қилиб айтур, дейилиши бежиз эмас), яъни йўқ
жонни қандай фидо қиласан, деган маъно чиқади.

Бундай ўхшатиш ва ташбеҳлар Атоийни ўзбек адаби ти-
даги ғазал жанрининг устозлари даражасига кўтарган.

Ғазал адаби т тарихидаги асосий жанрлардан биридир.
У 5 байтдан 12–14 байтгача бўлиши мумкин. Атоий ижодини
асосан, 7 байтли ғазаллар ташкил этади. Ғазалларда ишқий
мавзу етакчилик қилади. Зеро, ғазалнинг луғавий маъноси
«ошиқона сўз» демакдир.

Ғазалнинг дастлабки банди матлаъ, охириги банди мақтаъ дейилади. Матлънинг ҳар икки мисраси ўзаро қофиядош, қолган байтлари, жуфт мисралари матлаъ билан қофияланади: *а-а-б-а-в-а-г-а-д-а-е-а* ва ҳоказо.

Мақтаъда шоир ўз тахаллусини кўрсатиши мумкин. Бу жанрдаги асарлар мумтоз адаби тимизда аруз вазида битилган.

Савол ва топшириқлар

1. Атоий қачон яшаб ўтган?
2. У ҳақида Навоий нима деган?
3. Атоий ғазалларидаги эскирган сўзлар луғатини тузинг.
4. Шоир томонидан қўлланган атоқли отларнинг ғазалларидаги бадий вазифасини аниқлашга ҳаракат қилинг.
5. Ғазаллардаги ўхшатишларни изоҳланг.
6. Атоий ғазалларидаги бадийят қандай намо н бўлган?
7. Ғазалларда қайси мавзулар етакчилик қилади?
8. Ғазаллардан айримларини кўчириб ёзинг, д олинг.

Гадоий

*«Хулогухон замонидин, султони соҳибқирон
Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи
Шоҳруҳ Султоннинг замонининг охиригача
турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар.
Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфодидан ҳам
хуш таъб салотине зуҳурга келди: шуаро
Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий
ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва
Гадоийдеклар».*

Алишер Навоий

XV аср арафасида ўзбек тилида асар зишга бўлган иштиёқ янада кучайди. Алишер Навоийнинг юқоридаги фикрлари бунинг рқин далилидир. Ўзбек адабий тилининг тараққиётига ўз ижоди билан катта ҳисса қўшган адиблар орасида Гадоий ҳам бор.

Гадоийнинг ҳақиқий номи ҳозирча маълум эмас. Бу адиб ҳаётига оид тарихий-адабий маълумотлар ҳам жуда кам. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ҳамда «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида Гадоий ҳақида айрим қайдлар учрайди, холос.

Фахри Ҳиротийнинг «Радойиф ул-ашъор» номли тазкирасида Гадоийнинг форс-тожик тилида яратилган ғазали учрайди. Бу адибнинг икки тилда ижод этгани – зуллисонининг шоир бўлганлигидан далолат.

Алишер Навоий Гадоий ижодига юқори баҳо беради. Уни туркигўй адиблар орасида алоҳида ҳурмат ва эътиборга сазоворлигини уқтиради.

«Мажолис ун-нафоис» тазкирасида шундай зади:

«Мавлоно Гадоий туркигўйдур, балки машоҳирдиндур.
Бобур Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти, бир нави айтур
ва унинг машҳур матлаъларидин бири будурким:

Оҳким, девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илгидин жонга бало бўлди яна.

Мавлононинг ши тўқсондин ўтибдур. Бу матлаъ анингдурким:

Дилбаро, сенсиз тириклик бир балойи жон эмиш,
Ким анинг дарди қошида юз ўлум ҳайрон эмиш».

Ушбу парчадаги икки ҳолат алоҳида эътиборга молик:

1) Гадоийнинг яшаган даври ҳақидаги маълумот. Демак Гадоий Абулқосим Бобир Мирзо замониде яшаган, ижод қилган. У 1452 — 1457 йилларда ҳукмронлик қилган;

2) адибнинг ши ҳақидаги маълумот.

Маълумки, «Мажолис ун-нафоис» ҳижрий 807 (милодий 1491 — 1492) йилда тузилган. Агар шу пайтда Мавлоно Гадоийнинг тўқсон шларда эканлигини назарда тутсак, адиб тахминан XV аср бошларида туғилган бўлади.

Гадоий девон тузган шоир. Унинг девониде ғазаллар асосий ўрин тутаети.

Шунингдек, унда мустаҳзод, қитъа жанрларининг намуналари мавжуд. Ғазаллар 4, 5, 6, 7, 8, 9 байтлардан иборат бўлиб, энг кўп учрайдиган тури 7 (131 та) ҳамда 5 (74 та) байтли ғазаллардир.

XV аср адаби тида тасаввуфона ғояларнинг кучайиб бора танлиги сезилади. Бу ҳол адибнинг тахаллус танлашига ҳам ўз таъсирини ўтказган бўлса ажаб эмас.

Тасаввуфдаги нақшбандийлик оқими камтарона, аммо фаол ҳа тни тарғиб этади. Фақирлик ва фано бу оқимнинг ақидаси эди. Адиб ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ўз тахаллусини танлаган. Девонда бу тахаллус икки хил шаклда қўлланади:

Ҳоли зоримга назар қилгин закоти ҳусн учун,
Лутфу эҳсон кўрса султондин не бўлғай бир Гадо?

Дастгир ўлгунг йўқ, эй султон, Гадоий хастаға,
Ҳар неча қилса қаро ердек они ғам поймол.

Гадоий ғазалларида дун вий мавзулар билан бир қаторда, ишқ-муҳаббат тараннуми, инсон руҳи кечинмалари тасвири асосий ўринда туради:

Қошу кўзингдин шикоят қилсам, айтур кирпуқунг:
«Айб эмастур бир-бир устинда келур, келса бало».

р гўзаллиги таърифига бағишланган ушбу байтда замонанинг ўзига хос тавсифи ҳам берилмоқда. «Балонинг устига бало келиши» Гадоий яшаган замон учун одатдаги ҳол эди. Нозик қочирим шаклидаги бу ифода ғазалнинг ижтимоий-эстетик аҳамиятини жуда ошириб юборган.

Бошқа бир байтдаги адибнинг «Фалакка етди оҳимнинг тутуни» сатри «Моҳипайкар»га ошиқ айта тган сўзгина эмас, балки XV аср кишисининг ўз замониға берган баҳоси ҳамдир.

Гадойий лирик тасвирнинг беназир устаси бўлган. Шоир томонидан чизилган лирик лавҳалар мўъжаз ва ихчамлиги, таъсирчан ва бетакрорлиги билан ажралиб туради.

Баҳор таърифи Юсуф Хос Ҳожиб ва Рабғузийлардан бошлаб эма адаби тимизда мустаҳкам ўрин олди. Гадойий ҳам бу анъанани ижодий давом этгирди:

з фасли эл бори бу лаззату ишрат била,
лғузун мен мубтало дарду ғаму меҳнат била.

Лирик қаҳрамон учун баҳор (з) ўз руҳий ҳолатини ифодалаш учун бир восита. Баҳор ҳар бир киши учун ҳам, ҳамма (эл) учун ҳам «лаззату ишрат» қиладиган пайт. лғиз лирик қаҳрамон бундан бенасиб. Бу кўтаринки кайфият унга т. Чунки у «дарду ғаму меҳнатга мубтало».

Ана шундай қи с кейинги байтларда ҳам давом эттирилади:

Халқ хуш гулгашт этарлар ғунчатег ўйнаб-кулуб,
Кунжи меҳнатдур дағи мен йиғлаю қасрат била.

ки:

Яна з бўлдию топти бўстон нашъу намо,
Эй насими руҳпарвар, хайра мақдам, марҳабо.

Баҳорнинг келиши ҳар қандай кўнгилга ҳам ҳузур, қувонч ва шодлик бахш этади. Айниқса, ҳассос кўнгил эгалари бундан айрича бир лаззат туядилар. Айни шу пайтда кўнгилга яқин одам билан нма- н бўлиш янада қимлидир:

Эмди хуштур моҳпайкарлар била гулгаштим,
Боғи ризвонтег чаман бўлди латифу жонфизо.

Гулгашт — гул сайли. Гул сайлининг ўзи кўнгилга роҳат баишлайди. Аммо илк баҳордаги гул сайри мутлақо ўзгача. Адиб шунинг учун ҳам «Эмди хуштур» демоқда. Бу айни пайтда моҳипайкарлар билан нма- н бўлишни англатади.

Аммо лирик қаҳрамон гулгаштда ҳам «васли дилбардан йироқ»:

Уш мунунгтек фаслда мен васли дилбардин йироқ,
Асру зулм ўлғай, илоҳий, тутмасун тенгри раво.

Ҷиш билан боғлиқ хотира — «ғубори хотирим» ташбеҳи билан ифодаланмоқда. Шунга кўра, баҳорга етишмоқ шукр бонсидир:

Гарчи бор эрди бурун андак ғубори хотирим,
Шукрилиллаҳким, муяссар бўлди анвои сафо.

Ана шу кайфият ошиқ ихти рини маҳбуб — р «илгига — қўлига топширишга» имкон беради. Мумтоз адаби тизмидаги барча ошиқларга хос бўлган фидойилик бу ерда ҳам намоён бўлади:

Хоҳ ўлтур, хоҳ тиргуз, ихти р илгингдадур,
Ул сенинг нозу итобингга менинг жоним фидо.

Гадоий шеъриятида ишқ, ошиқлик тавсифи асосий ўрин тутати. Қўйидаги ғазал ҳам шу мавзуда:

Оҳким, девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илкидин жонга бало бўлди яна.

Кўнги «девона», у мубталолик билан машҳур. Мубталоликнинг тагида эса дард бор. Дардга мубталолик ҳақиқий қалбнинг, ҳаққа ташна қалбнинг хислати.

Гадоийнинг маҳорати шундаки, у ошиқона шеър мисралари орасига ижтимоий ҳа т ҳақидаги қарашларини ғоят усталик билан сингдириб юбора олади:

Дўсттин ойирди бу чархи жафогустар яна,
Эй дариғо, ҳожати душман раво бўлди яна.

Ҳа, бу чарх — жафогустар. Чунки у дўстан айиради. Айни шу ҳол душманнинг ҳожати раво бўлганини ҳам англатади. Шунинг учун ҳам лирик қаҳрамон «Эй дариғо» деб оҳ уришга маҳкум.

Чархнинг бундай ситамига чеку чегара йўқ:

Неча бўлсун, соқи , охир ғубори хотирим?
Тут майи софийки, ҳангоми сафо бўлди яна.

Лирик қаҳрамон халга эрк беради. Агар у дўст — парипайкар билан гул сайрига чиқса эди, олам жаннатга айланган бўларди:

Хушдурур, о , пари пайкар била гулгаштким,
Бўстон боғи Ирамтек дилкушо бўлди яна.

Бундай ҳолат душман — рақибни шарманда қилади:

Оқ эвиндин қўймас эрдинг чиққали, эй шум рақиб,
Шукрилиллаҳ, бориким, юзунг қаро бўлди яна.

Баҳор чоғидаги энг муаттар эпкин – абр ҳам р зулфи
олдида ип эшолмайди. Унга таассуб қилиш, хатолик холос:

Чини зулфиндин дам урмоқлик не нисбат, эй абр,
Бу киноят бори сендин, бас, хато бўлди яна.

Буларнинг барчаси баҳор фаслида – Наврўз ай мида
содир бўлмоқда. Баҳор яхши кайфият, кўтаринки руҳ, айна
пайтда эртанги кунга нисбатан беғубор умид уйғотади. Гадоий
ҳам ана шу руҳни таъкидлайди:

Шод бўлғил, эй Гадоким, мавсуми наврўздин,
Гулбуни уммед бобаргу наво бўлди яна.

Гадоий шеърлятида инсон қалбидаги нозик кечинмалар
жуда усталик билан тасвирланади. Бу тасвирлар то ҳануз
қўнгилларимизни ҳайратга солаверади.

Савол ва топшириқлар

1. Гадоий нима учун шу тахаллусни танлаган деб ўйлай-
сиз?
2. Гадоий қайси адиблар билан замондош бўлган?
3. Алишер Навоийнинг Гадоийга муносабати ҳақида
гапириб беринг.
4. Гадоий қачон яшаб ижод этган?
5. Гадоий шеърляридаги асосий мавзулар ҳақида гапириб
беринг.
6. Адибнинг бадий маҳорати ҳақида нималар дея оласиз?

Лутфий

(1366 – 1465)

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихининг Алишер Навоийгача бўлган давридаги энг йирик сиймоларидан бири Мавлоно Лутфийдир. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «Мавлоно» сўзига шундай изоҳ берилган: «Мусулмон шарқида олим ва фозил кишиларни, устозларни улуғлаб, уларнинг номларига қўшиб ишлатиладиган сўз». Демак, Лутфий номига «Мавлоно» сўзининг қўшилиши ўз замондошларининг юксак эътирофи ва ҳурмати рамзи деб тушунилмоғи керак.

Лутфийнинг асл номи Лутфуладир. У 1366 йилда дунёга келган. Тарозий Лутфийни «Шоший» деган. Бу ишорадан адибнинг Тошкентда туғилгани маълум бўлади. У узоқ яшаган табаррук сиймолардан биридир. Бу ҳақда Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида шундай эътибор билан эсланган: «Тўқсон тўққуз йилда оламдин ўтди, қабри Деҳиканордадур. Ўз маскани эрди». Деҳиканор Ҳирот яқинида бўлган.

Султон Иброҳим Мирзо замонидаги (ҳижрий 860) воқеаларни эслаб, Алишер Навоий ўша даврларда айниқса, Лутфий шеърларининг шуҳрат топганини қайд этади ва энг машҳур ғазалларининг матлаъларини келтиради. Навоий Лутфийнинг ўзига нисбатан катта муҳаббати борлигини эслатади: «Бу фақир борасига кўп илтифоти бор эрди ва фотиҳалар ўқур эрди».

Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида Лутфийни Навоийгача туркий тилда ижод қилган энг йирик шоир сифатида таърифлайди. Унинг ҳассос қалби ва ўта камтаринлигини таъкидлаб, бир воқеани эслатади.

ш Алишер Лутфий ҳузурда ушбу матлаъ билан бошланадиган ғазални ўқийди:

Оразин пқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон ўлғоч қу ш.

«Мавлавий жаноблари, — деб эътибор билан эслатади Хондамир, — бу равшан ва бағоят қин ғазални эшитиб, ҳайронлик денгизига тушди ва шундай деди: «Қасам тангригаки, агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форс ва турк тилларида айтган ўн

икки минг байтимни шу ғазалга алмашар эдим. Ва шундай бўлган тақдирда мен ўзимни катта мақсадга эришган ҳисоблар эдим».

Бу ерда шоир ижодининг ҳажми 12 минг байт, демак 24 минг мисра эканлиги ҳақида ҳам эслатма мавжуд. Демак, шоирнинг бундан ҳам кўпроқ ижод қилганини тахмин этиш мумкин. Чунки бу воқеа Навоийнинг жуда ш пайтига тўғри келади. Ваҳоланки, Лутфий оламдан ўтганида Навоий 24 шда эди.

Лутфий истеъдодли шоир ва нозик дидли таржимон ҳам бўлган. У Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари таржимасини бошлаб қўйган эди.

Адибнинг иккита девони бизгача етиб келган. Девон муайян тартибга, асосан, радиф ва қофияларга риоя этган ҳолда алифбо сираси билан тузилган тўлиқ шеърлар тўпламидир.

Лутфий ўзбек адаби тини ўз ғазал, туюқ ва қитъалари билан бойитган адибдир.

Лутфий ғазали тидаги асосий мавзу — ишқ. Адиб тасвиридаги ошиқ — саодат тимсоли. У ўз ишқига маҳбубининг ҳам тўла ишонишини истайди:

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Айрилиқдаги ошиқ уйқу, ором нималигини билмайди. У тунларни тонгларга улайди:

Ҳижрон кечаси чархи фалакка етар, эй моҳ,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Бу ерда *қоронғилик* (ҳижрон кечаси), *осмон* (чархи фалак), *осмондаги ой* (эй моҳ), *саҳар* тушунчаларининг бири-бирига яқинлиги кўриниб турибди. Ўзаро яқин тушунчаларни бир байт доирасига териш *таносиб санъати* дейилади. Бу шеърий санъатнинг гўзал намуналари Лутфий ижодида кўплаб учрайди.

Ғазалдаги ошиқ аҳдида собит. Ҳатто р эшигида дуч келадиган ҳар қандай даҳшату азоблар ҳам унга писанд эмас:

Ҳаттоки қилич келса бошимга эшикиндин,
Йўқтур гузарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Атоий, Хоразмий ғазалларида Юсуф, Яъқуб сингари шахс номларининг *талмеҳ* ўрнида қўлланганини кузатган

эдик. Лутфийда ҳам шу ҳолат мавжуд. Фақат Лутфий бу қаҳрамонларнинг бошқа жиҳатларига эътибор беради:

Яъқуб бикин кўп йиғидин қолмади сенсиз,
Нури басарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонидан маълумки, Яъқубнинг кўр бўлиб қолишига ўз фарзанди гўзал Юсуфни соғиниб, қўмсаб йиғлашлари сабаб бўлган. Адиб шу воқеани эслатиб туриб, р соғинчида ҳаддан ташқари кўп йиғлаш оқибатида «нури басарим» — кўзларимнинг нури қолмади, демоқда.

рнинг ойдек юзи бор. Аммо унга фақат ошиқ назар солиши мумкин. Ўзга кишининг кўз ташлаши ошиқ қалбини ўртайди:

Ой юзунга кўз солғали ўзга киши бирла,
Йўқтур назарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Охирги байтда яна *таносиб* санъати кузатилади. Шоир *ўт, юз, олтун, сиймбар* сингари рангларни англаувчи ўзаро яқин ҳодисаларни ифодаловчи сўзлар орқали ниҳоятда гўзал мисраларни яратади:

Ишқ ўтида Лутфий юзи олтуни шурди,
Эй сиймбарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

Ошиқ кўнглидаги ишқ уни р томон ундаб туради. Аммо рнинг маъшуқани кўришининг ҳар доим ҳам имкони йўқ. Айрилиқ бу ўтни янада авж олдиради. «Лутфий юзи олтуни шурди» деган жумлалар ҳижрондаги киши рангига ишора. Яъни сариқ ранг олтин ранги бўлади. Айни пайтда рга нисбатан, сиймбар, яъни кумуш танли деб мурожаат қилиши ҳам ушбу маънони янада кучайтиради.

Танланган қофия ва радифларнинг табиий, содда ва жарангдор эканлиги ғазалга ўзгача руҳ бериб турибди. *Севарим, жигарим, саҳарим, гузарим, хабарим, басарим, назарим, сиймбарим* сўзлари оҳангдорлик нуқтаи назаридан ниҳоятда жарангдор. Радиф эса бу ғазалда бутун бошли гапга тенг бўлиб келмоқда. Лутфийгача ҳеч ким радифга бундай вазифа юклай олмаган эди.

Умуман, Лутфий ғазали тида радифларнинг кўп қўллангани кузатилади. «Вафо керак бўлса», «Топилса» сингари ғазаллари бунга далил бўла олади. Бу жиҳатдан «Бу кўнгул» ғазали ҳам эътиборлидир:

Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Радиф оддий шаклни кўрсатиб қолмасдан, балки у шоир
ғоявий-бадий ниятини ифодалашда асосий воситалардан
биридир:

Борма дерлар эшики сори дамо-дам, нетайин,
Кўп тақозо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Қоронғу кечада жонни қийнашга мажбур қиладиган куч
ҳам шу кўнгул:

Тори мўйин ҳаваси бирла қоронғу кечада
Жонни савдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Қоронғу кеча билан соч толаси бир хил рангда. Кечаси
қора нарсанинг, айниқса, соч толасининг кўзга кўриниши
нақадар мушкул. «Жонни савдо қилиш» жумласининг тагида
шу муаммога ишора ҳам мавжуд.

Аммо ошиқ кўнгли ҳар доим бир хил. Шунга кўра у
душману дўст орасида гафлатда қолиши ҳеч гап эмас:

Душману дўст орасида мени ғофилни мудом,
Бесару по қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Бу ерда *душман* сўзи *дўст* билан зид маънога эга. *Сар*
(бош) ва *ло(й)* (о қ) сўзлари ҳам шундай зид маънолидир.
«Душман» ва «дўст» сўзлари биргаликда янги маъно, яъни
ҳамма, барча маъноларини англатяпти. *Бош-о қсиз қилмоқ*
жумласи остида эса *имкониятлардан маҳрум бўлмоқ* маъноси
бор. Буларга сабаб сифатида яна кўнгили кўрсатилмоқда. Бугина
эмас, кўз шига сабаб ҳам кўнгили:

Ўзгадин кўрмаки кўзунг шини, эй Лутфий,
Айни дар қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул.

Демак, кўз шлари дар бўлса ҳам, бунга ўзгадан кўрмас-
лик лозим. Инсон қалбидаги орзу-истаклар, ҳавас ва инти-
лишлар чексиз-чегарасиз. Инсон улар измида яшайди. Шоир
айтмоқчи бўлган ақидалар шу фикр ўзанларига уйғун. Муҳи-
ми, буларнинг барчаси юксак бадийлик либосида тақдим
этилган.

Лутфий инсон маънавий оламнинг ўзига хос гўзаллик-
лари, гўзал табиат тароватининг такрорланмаслигини ҳам
оҳорли мисраларда тасвирлайди.

« з бўлди, керак ул бути ай р топилса» ғазалида мана шу икки йўналиш уйғунлашган:

з бўлди, керак ул бути ай р топилса,
Барча топилур, бизга керак р топилса.

Лирик қаҳрамон «гул даврида ҳуш р юрган одам оқил эмас» деб ҳукм чиқаради. Буни баҳор ғўзаллигидан бебаҳра қолган одам оқил бўлолмайди, деб тушуниш мумкин.

Лутфий ушбу ишқий ғазалида ҳам сўз ўйинларидан усталлик билан фойдаланади:

Савдойи бўлубмен, чу кўнгул зулфина бердим,
Савдо бўлур андаки, харидор топилса.

«Савдойи» — девона ки шайдо бўлган кишига нисбатан қўлланадиган сўз. Шоир уни «зулф» билан боғлаяпти. Гап ғў зулфига шайдо бўлиш устида бормоқда. Айни пайтда паришонлик, тўзниб туриш зулфга хос хусусият. «Девона» кўнгилинг паришонҳол бўлиши зулфнинг шу хислатига ишорадир. Кейинги мисрада эса шоир «харидор» билан боғлиқ яна бир «савдо» ҳақида гапирди. Бу билан Лутфий кутилмаганда жуда нозик сўз ўйини қилмоқда.

Лутфий ишқий ғазаларига ижтимоий оҳангларни ҳам моҳирлик билан сингдиради. Шоир «Тортадур» радибли ошиқона ғазалнинг охирги байтида ғў давр тавсифини беради:

Йўқтурур лғиз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур, ул жаври нодон тортадур.

Кўриниб турибдики, байтда жаҳолатга қарши норозилик жуда очиқ ифода этилган.

Лутфий ғазалларида халқ оғзаки ижоди анъаналари очиқ кўринади. Сўзлашув услубига хос бўлган оҳанглар, халқона таъбир ва қочиримлар фикримизнинг далили бўла олади. Унинг «А қингга тушар ҳар лаҳза гесу...» ғазали беш байтдан иборат. Унинг ҳар бир байтида биттадан мақол учрайди. Бу ҳол ғазалнинг ниҳоятда ўқимишли, дилга яқин, сершира бўлишини таъминлаган. Халқ оғзаки ижодига яқинлик «Сенга не?» ғазалида ҳам жуда очиқ кўринади:

Дудоғинг маъдани жондур, дедим, айтур: «Сенга не?»
Қоматинг сарви равондур, дедим, айтур: «Сенга не?»

Лутфий ғазалчилик анъанасига кўплаб янгиликлар киритган адибдир. У илк марта суҳбат — диалог усулини бу ғазалнинг бошидан охиригача давом эттирган. Анъанага кўра, ғазалда гўзалнинг ташқи қи ғаси, ҳусни, латофати мадҳ этилади. Аммо лирик қаҳрамон қалбидан кеча тган нозик туйғулар ҳам ўз ифодасини топган.

Дудоғ (лаб)ни маъдани жонга, қоматни сарвга ўхшатиш ғазалчиликда анча олдиндан кела тган анъана. Аммо бевосита диалог орқали маъшуқа хатти-ҳаракатларига, унинг кўри-ниши ва маънавий оламига доир маълумотларнинг берилиши Лутфийгача деярли учрамайди. Маъшуқа муносабатининг савол тарздаги ифодаси («Сенга не?») биринчи мартаба учра тган ҳодиса:

Қамар отлиғ юзунг олидадур ой бир ҳабаший,
Дағи юзунгда нишондур, дедим, айтур: «Сенга не?»

Шоир сўз ўйинларидан жуда маҳорат билан фойдалана олган. Инчунин қамар ва ой аслида бир хил тушунча ифодаси. Юз қамарга ҳам, ойга ҳам ўхшатилади. Маъшуқанинг жавоби эса яна халқона оҳангни эсга солади: Сенга не? — сенга нима? демакдир. Бунда ўзига хос дашном ва танбеҳ ҳам, нозу истинно ҳам, болаларча хатти-ҳаракат белгилари ҳам намо н:

Талъатинг ҳусни жаҳонию онинг устидаги
Сочинг ошуби жаҳондур, дедим, айтур: «Сенга не?»

Дастлаб лаб ва қомат тасвиридан бошланган ғазал, иккинчи байтда юз тасвирига ўтган эди. Ушбу байт юз тасвиридан сочга қараб ўтмоқда. Яъни юзинг чиройи ҳам, юз устидаги сочлар ҳам жаҳонни ғаввога келтиради, дейилмоқда.

Кейинги мисрадаги тасвир кўз ва қош таърифига бағишланган:

ю ўқ қоп-қора бўлмас, магар ул қошу кўзунг,
Не ажаб тийру камондур, дедим, айтур: «Сенга не?»

Таъриф навбати оғизга етади:

Хурдабинлар сўрмишам: ирнингму дурур оби ҳа т,
Исо нағаси ҳамондур, дедим, айтур: «Сенга не?»

Анъанага кўра, оғизнинг кичиклиги — гўзаллик белгиси. Аммо шоирга бу камлик қилади. У оғизни «йўқ» деганларни ҳам эшитган. Шунда шоир яна сўз ўйини қилмоқда: «Онда бир зарра гумон» жумласи бу фикрда бир озгина гумон, шубҳа бор демоқда.

Навбатдаги байтда айтилган узвлар яна ҳам бойитилади:

«Зулфу юзу кўзи қошу менгу ғамзанг — барча,
Фитнаи аҳли замондур», дедим, айтур: «Сенга не?»

Яъни, соч, юз, кўз, қош тасвири олдинги байтларда мавжуд эди. Бу ерда менг (хол) ва ғамза қўшилиб келмоқда.

Ой юз таърифи яна такрорланади. Аммо ҳар бир такрорда нимадир янгиланади, нимадир қўшилади:

«Ой юзунг кун киби зарроти жаҳон мазҳарида,
Барча оламда а ндур», дедим, айтур: «Сенга не?»

«Барча оламга а нлик» кун — Қу шга хос аломат. Аммо шоир уни рнинг юзига нисбатан бермоқда. Ой юз рга тегишли. Шунинг учун ҳам у Қу шга нисбатан берилмоқда.

Нозик фикрлар ичида Лутфий халидан кечган тасвирлар ифодасини кузатинг:

Бўлди кўп фикри дақиқ ичра хали Лутфий,
«Бу не мўю, не ми ндур», дедим, айтур: «Сенга не?»

Бу ердаги «кўп» сўзи «фикр» билан боғланиб келмоқда. Аммо у мантиқан мўй — соч билан ҳам алоқадор. Шунингдек, «дақиқ» (нозик, диққатли) сўзи «хали» билангина эмас, «мин» (бел) билан ҳам боғланади.

Буларнинг ҳаммаси Лутфий ғазалларининг юксак бадииятини таъминловчи турфа омилларни кўрсатиб турибди.

Гарчи бу ғазал 9 байтдан иборат бўлса-да, Лутфий ғазалларининг аксарият қисми 7 байтдан ошмайди. 5, 6 байтли ғазаллар ҳам анчагина.

Лутфий туюқлари ҳам ниҳоятда юксак маҳорат билан зилган. Сўз ўйинлари уларда рқин кўринади:

Эй кўнгул, рсиз сенга не бор, бор,
Қайдаким ул зулфи анбарбор бор.
Чек жафою жавру нози борини,
Бир кун ўлғайким, дегайлар: «Бор, бор».

Биринчи мисрада *не бор — нима бор* маъносида. «Бор»нинг *юк, иш* маънолари ҳам мавжуд.

Кейинги мисрада у «мавжуд» маъносида ишлатилмоқда.

Кўнглума ҳар нки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор,
Қилча танга бори ишқинг р эди,
Бир сори бўлди фироқинг доғи бор.

Бу туюқда сўз ўйинида «доғи бор» сўзлари турли ҳолатларда бошқа-бошқа маъноларни ифодалаб келмоқда.

Дастлаб, кўнгилнинг ҳар ниди алам ва қийноқ доғларининг мавжудлиги, сўнг бу дардни қанча айтган билан яна топилавериши таъкидланмоқда. Охирги мисрада фиरोқ доғи (таъсир)нинг ўрни ҳақида фикр юритилмоқда.

Туюқнинг асосий хусусияти бир хил шаклдаги сўзни турли маъноларда қўллашдир. Аммо бу сўзнинг қатъий ўрни бор: у ҳар доим қофияда келиши шарт. Бунинг устига туюқнинг ўзига хос вазни ҳам мавжуд. У, асосан, *а-а-б-а* шаклида қофияланади. Вазн оҳанги *фоилотун фоилотун фоилундир*:

<i>Чар-хи каж-раф-</i>	<i>тор э-лин-дин</i>	<i>-за-мен</i>
Фо-и-ло-тун	фо-и- ло-тун	фо-и-лун
<i>Чиқ-ма-дим ҳиж-</i>	<i>рон қи-шин-дин</i>	<i>-за-мен</i>
Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун
<i>Бир ме-ни</i>	<i>р -лиқ би-ла</i>	<i>д эт-ма-ул</i>
Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун
<i>Ҳар не-ча ул</i>	<i>шаҳ-га қул-луқ</i>	<i>-за-мен</i>
Фо-и-ло-тун	фо-и-ло-тун	фо-и-лун

Лутфий шаклан ихчам қитъаларида ҳам ниҳоятда теран мазмунни қисқа ва лўнда ифодалаш маҳоратига эга. Қитъа шаклан ғазалга ўхшаса-да, унинг дастлабки икки мисраси ўзаро қофиядош бўлмайди. Туюқ ва рубоийларга хос бўлган *а-а-б-а* қофияланиш тартиби ҳам бу жанрда учрамайди. Қитъада фақат жуфт мисраларгина ўзаро қофиядош бўла олади.

Тўнға сифмасмен фараҳдин гул каби,
Келса ул сарви равон бир-бир манға.
Мунча йил кетган бу бахту давлатим,
Шукрилллаҳким, келур бир-бир манға.

Ушбу қитъа икки байт, тўрт мисрадан иборат. Лирик қаҳрамон — ошиқ ўз маъшуқасига интилади. Унинг бир қадам босиб келишини орзу қилади. Шундай ҳодиса бўлса, у бундай бахту иқбол, хурсандчилик (фараҳ)дан ичига сифмай кетади. Бу гў ўз тўнига сифмасдан очилиб кетган гулга қи сланмоқда. Лирик қаҳрамон бу ўхшатиш билан кифояланмоқчи эмас. Унга бу ҳали камлик қилади. Шунга кўра у ўхшатишни яна бир поғона юқорига кўтаради: рнинг келиши гў кетган давлатнинг қайтишига нисбат берилади.

Савол ва топшириқлар

1. Лутфийнинг таржимаи ҳоли ҳақида қисқача гапириб беринг.
2. Лутфий ва Навоий муносабатларидаги ўзига хосликлар нималардан иборат?
3. Лутфий ғазалларини мавзуларга кўра қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?
4. Дарслик-мажмуадан Атоий ва Лутфий ғазалларининг байтлари миқдорини аниқланг.
5. Лутфий ғазалларидан битта, туюқларидан иккитасини долинг.
6. Лутфийни Шош (Тошкент)га нисбат берган адаби т-шунос ким эди?
7. Лутфийнинг санъаткорлигини ғазалларида қўлланган тасвир воситалари асосида изоҳланг.
8. Лутфий туюқларидан иккитасининг вазнини рукн ва ҳижолаарга ажратиш орқали аниқланг.
9. Лутфий қитъаларини Хоразмий қитъалари билан қи-сланг. Ҳажм ва мавзуда қандай тафовутлар мавжуд?

Дурбек

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО»

«Юсуф ва Зулайҳо» Шарқда машҳур бўлган қадимий қиссалардан биридир. Бу икки ошиқ ва маъшуқа ҳақида кўплаб эртақ, ривоят, афсона, ҳикоя, қисса ва дostonлар яратилган. Бу сюжет яҳудий, араб, форс ва туркий халқлар орасида кенг тарқалган. Араб, форс-тожик тилларида Фирдавсий, Шаҳобиддин Амъак, Саолибий, Кисой, Жомий, туркий тилда эса шоир Али, Носуруддин Рабғузий ҳам бу мавзуга мурожаат қилишган.

Шубҳасиз, улар орасида Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони алоҳида ўрин тутати. Достон муқаддимасида таъкидланишича, асар Балх шаҳрида яратилган. Шоир Балх ҳақида шундай зади:

Балх эрур даҳрга умм ул-билод,
Мазҳари ислому тақи адлу дод.
Жумла ақобирнинг эди манзили,
Сокин эрур анда набию вали.

Умм ул-билод — шаҳарларнинг онаси демакдир. Шоир бу билан ўз шаҳрининг нуфузунини таъкидламоқда. Кейинги мисралар ҳам шаҳар таърифига бағишланган.

Ана шундай гўзал ва мўътабар шаҳар қамал ичида қолади. Унинг халқи зулмга гирифтор бўлади:

Қалъаи Балх ўлди чу дарвозабанд,
Пояйи зулм ўлди бағоят баланд.

Муаллиф тазод санъати рдамида шаҳарнинг ичи ва ташқариси тасвирини беради. Тазод арабча сўз бўлиб, *бир-бирига зид бўлиш* ва *бир-бирига душманлик қилиш* маъноларини билдиради.

Шеърини санъат сифатида эса тазод сатрларда ўзаро зид маъноли сўзлардан фойдаланишни англатади. Бу санъатдан Балх қамали тасвирида кенг фойдаланилган:

Шаҳр чу дўзах киби зиндон эди,
Ташқари бир равзаи ризвон эди.

Ташқари эди бори нозу наим,
Шаҳр ичида эрди азоби алим.
Ташқари эрди бари полизу боғ,
Шаҳр ичида эрди вале дарду доғ.
Ташта эди сабзаю оби равон,
Шаҳр ичида эрди юз оҳу фиғон.
Ташта эди неъмат ила киштгоҳ,
Шаҳр ичида шарбат эди оби чоҳ.
Ташта ўшал суҳбати гулзор эди,
Шаҳр ичида меҳнату булжор эди.
Ташта эди жумлаи айшу тараб,
Шаҳр ичида эди баса сўзу таб.

Ана шу жара нда халқ ниҳоятда офир шароитларни бошдан кечиради. Достон муқаддимасида халқ изтироблари тасвири ҳам ниҳоятда жонли, таъсирли қилиб чизилган.

Халқ бу шаҳр ичра ба зиндон¹ эди,
Меҳнат ўтидин бари бир н² эди.

Демак, шаҳарнинг ўзи бутун бошли зиндонга айланган, у ердаги меҳнат, яъни қийинчилик, азоб, машаққатлар олови халқни куйдириб ташламоқда. Шунинг учун ҳам:

Учар еду кўзларидин нақши нон,
Кўз ши эрди магар оби равон.

Кейинги мисраларда халқнинг фожиали аҳволи янада очиқроқ, аниқроқ тасвир этилади:

Борчаси мафлуку³ тижидаст⁴ эди.
Борча узум ҳасратидин маст эди,
Борчанинг ул тоқатидин тоқ эди,
Борча унинг ғуссасидин қоқ эди.

Муқаддимада қамал муддати ҳам кўрсатилган:

Ушбу қабол ичра уч ойи тамом,
Ер эдилар ғуссаву ғам субҳу шом.

Муҳими, муаллиф ушбу воқеаларда ўзининг шахсан иштирок этганини ҳам таъкидлайди:

---

¹ Ба зиндон — зиндон ичида. ² Бир н — қоврилган. ³ Мафлук — бадбахт, бахти қаро. ⁴ Тижидаст — қўли калта, ночор.

Банда алар бирла гирифтор эдим,
Барчасидин воқифи асрор эдим.

Шу ўринда муаллиф кўп китоблар кўрганини, кўп қиссалар билан таниш эканлигини, айниқса, «Қиссаи Юсуф»га алоҳида «майли жон» кўрсатганини таъкидлайди. Ўзига бевосита жиддий ижобий таъсир кўрсатган манба ҳақида эса шундай маълумот беради:

Наср эди бу қисса дағи форсий,
Эди анга жон кўзи наззораси.

Демак, адибнинг қўлидаги манба форс тилида бўлган. Бунинг устига у назм (шеър)да эмас, наср (проза)да бўлган. Шоир эса ўз асарини туркий тилда ва назмда яратган:

Бор эди кўнгулда бурундин бу азм,
Турки тили бирламу қилсам бу назм.

«Юсуф ва Зулайҳо» достони ишқ-муҳаббат мавзусидаги такрорланмас тароналар жумласига киради. Достонда айтилишича, Мағриб (Ғарб)да номи дунга кетган шоҳ бўлиб, унинг исми Таймус эди:

Кофир эди ул, вале одил ўзи,
Бўлмас эди икки онинг бир сўзи.

Таймус шоҳнинг ниҳоятда гўзал қизи бор эди. Достонда унинг сиймоси шундай чизилади:

Бир қизи бор эрди маҳи ховарий,
Оразиға шамсу қамар муштарий.
Юзи қуш эрди, вале безавол,
Барча фунун бобида соҳиб камол.
Ҳосили умри эди ул шоҳнинг,
Оти Зулайҳо эди ул моҳнинг.

Халқ оғзаки ижодига мансуб бўлган асарлардаги каби достонда ҳам Зулайҳо тушида Юсуфни кўради:

Деди Зулайҳоки: «А гулбадан,
Менга де отингни недур? Қайдасан?
Қайда тилай йўқласам охир сени»,
«Мунда топарсан чун тиласанг мени —
Дедики: Юсуфдир отим, гулузор,
Мен эрурман Миср элида Шаҳри р»s

Ана шу туш сабабли Зулайҳо ишқ ўтида ўртана бошлайди. Ниҳоят, у тушидан онасини хабардор қилади. Онаси эса бу хабарни отасига — Таймус шоҳга етказади. Таймус шоҳ Мисрга — Юсуфнинг элига элчилар юборади.

Бу орада Юсуф ака-укалари орасидаги низолар қурбони бўлади. Уни қул ўрнида сотиб юборадилар. Ана шу қул Таймус шоҳ ихти рига келиб қолади ва шоҳ уни Зулайҳо хизматига беради. Зулайҳо ўз муҳаббатини энага орқали билдиради.

Мана Юсуфнинг гаплари:

Кўрса тушунда чу Зулайҳо мани,
Ман дағи тушумда кўрубман ани.

Энага Юсуфнинг гапларини Зулайҳога етказади ҳамда уни ишқ йўлида сабру бардошли бўлишга чақиради:

Сабр била тенгри берур коми дил,
Сабр қилу, сабр қилу, сабр қил.

Достондаги асосий қаҳрамонлар Зулайҳо билан Юсуфдир. Аммо ишқ бобида Зулайҳо фаолроқ намо н бўлади. У ташаббускор ва журъатли қиз. Айни пайтда вафодор маъшуқадир. Достонда Зулайҳонинг ички кечинмалари, қалб изтиробларига алоҳида эътибор берилган:

Лек Зулайҳо эди бехўрду хоб¹ ,
Бағри эди ишқ ўтидин кабоб.
Юсуф эди зикри анинг ҳар нафас,
Булбул эди бўлғон асири қафас.
Ишқ ўтининг шуъласи ўртар жаҳон,
Ким тутар, эй дўст, бу ўтни ниҳон?

Зулайҳо Юсуфни кўшк устидан кўрган пайтида қ ўзидан кетади, асарда тасвирланишича, у «тупроқ устига худди ўликлар каби тушди».

Юсуф достонда сабр-андишали, бироқ ўз мақсади сари оғишмай ҳаракат қиладиган қатъиятли шахс сифатида намо н бўлади. Ҳар қандай оғир шароит, қийинчилик ва машаққатлар ҳам унинг иродасини буколмайдди. У доимо буюк умид ва ишонч билан яшайди:

Қилгусидур тенгри чу лутфу карам,
Оқибат ул-амр бўлур биз баҳам.

---

¹ *Бехўрду хоб* — ҳеч нарса емайдиған ва ухламайдиған.

Сабр била айлали андишани,
Урмали ўз о қиға тешани.

Достонда энага образи ҳам рқин тасвирланган. У меҳрибон, жонкуяр, уят-андишали, сермулоҳаза ва гадбиркор а л қи фасида кўринади. Зулайҳо ишқ ўтида куйиб, ниб турган пайтда энага унга тасалли беради.

Зулайҳо сабрсизлик, продасизлик қилган пайтларида энага унга оналик насиҳатларини қилиб, сабр ва бардошга ундайди. У Зулайҳодаги ор-номус, иффат ва ҳа сингари фазилатларга доғ тушмаслигини истайди ва бу йўлда ўз меҳрини аямайди.

Достон бадийий жиҳатдан гўзал ва жозибалидир. Ундаги тасвирлар ниҳоятда табиий, жонли ва завқли. Асарнинг ўқилиш оҳанги ҳам енгил, у муфтаилун, муфтаилун, фоилун вазнида зилган. Бу вазн арузда сарий баҳри дейилади. Унинг тузилиш шакли $-v v -, -v v -, -v -$ дир. Барча достонлар каби «Юсуф ва Зулайҳо» ҳам маснавий шаклида зилган. Маснавийдаги қофия шакли *а-а, б-б, в-в, г-г, ...* тарзида бўлади.

<i>Де ди ки: Ю</i>	<i>суф ди ро тим</i>	<i>гул у зор</i>
<i>Мен э ру(р) ман</i>	<i>Мис ре ли да</i>	<i>Шаҳри р</i>
$-v v -$	$-v v -$	$-v -$
муф та и лун	муф та и лун	фо и лун
<i>Меҳ на ту дар</i>	<i>ду а ла му</i>	<i>ран жу ғам</i>
<i>Ет ку си дур</i>	<i>бун га ба ло</i>	<i>дам ба дам</i>
$-v v -$	$-v v -$	$-v -$
муф та и лун	муф та и лун	фо и лун
<i>О қи ба тул</i>	<i>тенг ри и но</i>	<i>ят қи либ</i>
<i>Се ни ме нга</i>	<i>мен се нга бўл</i>	<i>ғум на сиб</i>
$-v v -$	$-v v -$	$-v -$
муф та и лун	муф та и лун	фо и лун

Бу парчада вазн бенуқсон. У бир чўзиқ бўғин билан бошланиб, икки қисқа бўғин билан давом этадиган ҳамда бир чўзиқ бўғиндан иборат рукннинг икки марта, бир чўзиқ, бир қисқа, бир чўзиқ ҳижолардан иборат рукнининг бир марта иштироки билан ҳосил бўляпти. Демак, бир байтда олтига рукн ишлатиляпти. Улардан тўртгаси солим, иккитаси мақсурдур. Шунга кўра бу вазн *сарей мусаддаси мақсур* деб номланади. Ундаги қофиялар эса *гулузор, шаҳри р; ғам, дамбадам; қилиб, насиб* сўзларидан иборат.

Достонда турли бадий-тасвирий воситалар кенг қўлланган. Айниқса, муаллиф ба ни қаторида қаҳрамонлар нутқи, монолог, диалог каби шакллардан ҳам моҳирлик билан фойдаланилган.

Буларнинг барчаси асар бадийлигини кучайтирган. Шунинг учун ҳам салкам 600 йилки, бу достон халқимиз ардоғида. Асар ҳижрий 812, мелодий 1409 йилда зилганлиги ҳақида китобнинг ўзида шундай маълумот бор:

«Зод» эди тарих тақи «ҳе» ю «дол»,
Муддати ҳижрийдан ўтуб моҳу сол.

Қадимда *абжад* ҳисоби бўлган. Унга кўра араб алиф-босидаги ҳар бир ҳарф ўзининг миқдорий кўрсаткичига ҳам эга бўлган, яъни ҳар бир ҳарф айни пайтда муайян рақам (сон)ни англатган.

Бу ерда эслатилган ҳарфлар «зод» — 800, «ҳе» — 8 ва «дол» — 4 ни билдиради. Бу ҳижрий $800+8+4=812$ бўлиб, бу сана асар зилган йилни билдиради.

Савол ва топшириқлар

1. «Юсуф ва Зулайҳо» достони жанрига кўра қандай асар?
2. Мажмуадан Юсуф ва Зулайҳонинг ички кечинмалари тасвирланган ўринларни белгиланг ва уларни дафтарингизга кўчириб зинг.
3. «Ҳазрати Юсуф ва Зулайҳо тобуғинда субҳу шом хизматда турғони» бўлимидаги дастлабки икки байтни арузнинг сариъ баҳри жадвалига мослаб чиқинг. Уларнинг қофиясини аниқланг.
4. Зулайҳодаги асосий фазилатлар нималардан иборат? Юсуфдаги-чи?
5. Қамалдаги кишиларнинг руҳий ҳолати берилганми? Унда қайси сўзлар ишлатилган, нима учун?
6. «Бўлмас эди икки онинг бир сўзи» мисрасини изоҳлашга ҳаракат қилинг. Бу билан адиб Таймус шоҳдаги қайси хусусиятни кўрсатмоқчи?
7. «Гул ва Наврўз» ҳамда «Юсуф ва Зулайҳо» достонларида энгага образлари учрайди. Улардаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни қи сланг.
8. Асар матнидаги нотаниш сўзларни луғат рдамида изоҳланг. Уларни луғат дафтарингизга кўчириб зинг.

ЖАҲОН АДАБИ ТИ ФИРДАВСИЙ

«ШОҲНОМА»

Тонг саҳарлаб Рустам севимли оти Рахшга миниб, овга чиқди. У бутазорлар оралаб борар экан, қўққисдан усти ўт-ўланлар билан беркитилиб, ичига ханжарлар қадаб қўйилган чоҳга қулади. Дубулға ва ўқ- йи учиб кетди.

— Ҳа-ҳа, энди қалайсан, аҳволинг шу экан-ку, — масхараомуз овоз эшитилди.

Рустам тепага қаради. Чуқурлик лабида ўғай укаси Шоғод тиржайиб турар эди.

— Э-э, сенмисан ука, яхшиям келиб қолдинг, камонимни олиб бер, қарға-қузғун ўтса отаман, — деди Рустам лвориб.

— Ўзи нима аҳволда-ю, яна ов қилар эмиш, ма, олақол, — ҳиринглади Шоғод Рустамга қуролини узатаркан.

Ярадор Рустам охириг кучини йиғиб, Шоғодни мўлжалга олди ва ўқ узди. Ўқ- й номард уканинг кураги остидан тешиб чиқди.

Эртаси кун Рустамнинг Шоғод қазиб қўйган чоҳга қулаб ўлгани хабари бутун мамлакатга йилиб, халқ баҳодирнинг азасига тўпланди. Ватан бир неча кун мотам либосида бўлди. Ҳа, элнинг кўзидан нур, белидан қувват кетгандек эди. Бутун шижоатини эл-юрт учун бахшида этган халқ қаҳрамони Рустам мардонавор жанг майдонида эмас, номард Шоғод макри туфайли ҳалок бўлди.

Абулқосим Фирдавсий ана шундай халқ, она-Ватан учун фидойи юзлаб баҳодирлар образини яратган беназир санъаткордир. Фирдавсий 941 йилда Эроннинг Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида, ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган. Бўлажак шоирнинг отаси Тус ҳокимининг «Фирдавс», яъни «Жаннат» номли боғида боғбон бўлган. Фирдавсий аввал қишлоғидаги мактабда, сўнг Тус шаҳридаги мадрасаларда таҳсил олади. Отаси вафотидан кейин боғбонлик

қилади ва тахаллус сифатида ўзига шу боғ номини танлайди. Фирдавсий шлигидан қадимги халқ афсоналари, қаҳрамонлик дostonлари, халқ қаҳрамонлари ҳа тига қизиқади. Шарқ халқлари тарихини зўр завқ билан ўрганади: кўп шаҳар ва қишлоқларда бўлиб, кўҳна ривоятларни зиб олади. Ажойиб шоир сифатида элга танилади. У 1025 йили ўз юртида вафот этади. Лекин руҳонийлар шоирнинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйишга ижозат бермайдилар. Уни ўз боғига дафн этадилар. Чунки Фирдавсий исломгача бўлган зардуштийлик-оташпарастлик дини тарафдори эди, халқ озодлик ҳаракатларини, адолатни қўллаб-қувватларди. Феодал ҳукмронлар ва руҳонийларга бу қмас эди, албатта.

X – XII асрларда Ўрта Оси халқларининг маданияти, илм-фани, бадиий адаби ти юксак даражага кўтарилди. Форсий гуруҳ шеваларида гапирадиган қабилалар бирлашиб, халқ сифатида шаклланди: уларнинг ягона тили – дарий тили вужудга келди: туркий лаҳжаларда гапирувчи элатлар ҳам бирлашиб, халқ сифатида шаклланди, эски туркий (ўзбек) адабий тили илм-фан, бадиий ижод воситасига айланди. Ал-Хоразмий, Беруний, ибн Сино, Форобий сингари олимлар, Рўдакий, Умар Хай м, Носир Хисрав, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Адмад Югнакий каби шоирлар худди мана шу даврда етишиб, оламшумул обрў ва шуҳратга эга бўлдилар.

Шу даврларда халқ орасида ўтмиш аждодлар тарихига, қадимги афсоналар, ривоят ва дostonларни қайта тўплашга қизиқиш кучаяди. Боболар меросига интилиш натижаси ўлароқ, қадимги воқеаномалар, афсоналар тўпланиб, «Шоҳнома мансур» номи билан алоҳида китоб ҳолига келтирилади. Сомоний амирлар бухоролик шоир Дақиқийга шу насрий китоб асосида шеърий «Шоҳнома» зишни топширадилар. У минг байтдан иборат «Гуштасп» дostonини зганда ўз қули томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг бу ишни давом эттириш кўҳна қиссалар донишманди Фирдавсийга топширилади. Фирдавсий 30 – 35 йил ижод қилиб, «Шоҳнома»ни тугатади. Бу орада Сомонийлар давлати қулаб, ҳокимият Ғазнавийлар қўлига ўтган эди. Шоир асарни Султон Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этади. Ривоят қилишларича, Султон шоирга 120 дона олтин танга бермоқчи бўлади. Лекин жоҳил, ифвогар вазири «сон-саноқсиз лашкарларга кийим-кечак, озиқ-овқат лозим бўлиб турган бир пайтда оддий шоирга шунча олтин бериш ақлли кишининг иши эмас», дейди. Султон Маҳмуд шоирга

120 дона қумуш танга беради. Бундан ғазабланган Фирдавсий тўғри ҳаммомга боради. 60 тангани ҳаммомчига, қолганини эса шаробфурушга беради ва Султон Маҳмудга қарши ҳажв зиб, юртидан бош олиб чиқиб кетади.

Бунни эшитган Султон шоирни тутиб келтириб, фил о қлари остига ташлаб ўлдиришни буюради. Фирдавсий қувғинда юриб, қариб қолганида ўз қишлоғига қайтиб, ўша ерда вафот этади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»ни Султон Маҳмудга тақдим этиши билан боғлиқ ярми ҳақиқат, ярми чин ривоятлар жуда кўп.

«Шоҳнома» ҳажми, мавзуси, образлари, ғоявий йўналиши ва бадиий қиммати жиҳатидан дун даги энг катта эпик асардир. У 100 дан ортиқ дostonлардан ташкил топган. Уларда мингдан зи д образ ва персонажлар тасвирланган. Бу асар мавзу ва ғоявий жиҳатдан ҳам салмоқлидир. Дostonни шартли равишда мифологик, қаҳрамонлик ҳамда тарихий қисмларга ажратиш мумкин. «Шоҳнома»да ватанпарварлик, халқпарварлик, тинч-тотув яшаш, байналмилаллик, адолат, маърифатпарварлик каби юксак ғоялар илгари сурилган.

Ўзаро қонли урушлар, феодал ички можаролар, зулм-зўрликни қоралаган шоир Маздак бошчилигидаги халқ ҳаракатига хайрихоҳлик билан қарайди: араб халифалигининг босқинчилик си сатига қарши ватанпарварлик кураши асарда зўр пафос билан тасвирланган. Халқ оддий темирчи Кова бошчилигида қўзғалиб, икки елкасидан илон ўсиб чиққан, инсониятга қирғин келтира тган Заҳҳокни қулатиб, унинг ўрнига одил Фаридунни шоҳликка кўтаради.

Халқ қаҳрамони Рустам бутун умрини Ватан ва халқни бало-қазодан асраш, босқинчилардан ҳимоя қилишга бағишлайди. Ўз ҳа тини хавф остида қолдириб, халқни Яман сеҳргарлари ва Мозандарон девлари қўлидан халос этади. У бу йўлда етти даҳшатли тўсиқни енгиб ўтади. ш баҳодир Бижон дўсти Гургиннинг хоинлигига қарамай, арман халқини офатдан, тўнғизлар ҳужумидан қутқаради.

Си вуш ҳамиша адолат, турли халқларнинг тинч яшаши учун курашади, қонли урушлар олдини ақл-заковат, сулҳ йўли билан олишга интилади. Асардаги Золи Зар, Рудоба, Суҳроб, Гударз, Гев, Тус, Ҳожир, Турдофарид, Ҳумой, Манижа сингари образлар ҳам ер юзида адолат тантанаси учун курашадилар. «Зол ва Рудоба» ҳамда «Бижон ва Манижа» дostonларида чинакам байналмилаллик ғоялари илгари сурилган.

Фирдавсий «Исфанди р», «Шоғот», «Ўн икки муҳораба» дostonларида мамлакатнинг бутунлигига таҳдид солувчи, ўзаро уруш чиқариш учун баҳона изловчи шоҳлар, шаҳзода ва лашкарбошиларни қаттиқ қоралайди. Манманлик, мансаб-парастлик, худбинлик, ношукрлик, қасоскорлик ва фитна-гарлик Исфанди р ва Шоғод сингари шавкатли баҳодирларни бевақт ҳалокатига сабаб бўлади. Буларнинг бебошлиги, калтафаҳмлиги юрт ва эл бошига кўп кулфатлар келтиради.

Абулқосим Фирдавсий феодал ўрта асри шароитида халқ қаҳрамонлигини улуғлади, ватанпарварлик ҳамда халқлар бирдамлиги ғоясини тарғиб этди: маърифат, ақл-заковатни жаҳолатга қарши қўйди. Арзимаган баҳоналар билан уруш чиқаришни қоралаган шоир тинчликни олқишлади.

Фирдавсийнинг мангу барҳа т «Шоҳнома»си қадимдан ўзбеклар орасида машҳур ва манзур бўлган. «Шоҳнома» дostonлари сюжетлари асосида «Заҳҳоки морон», «Си вуш» сингари саҳна асарлари яратилди. Шоирларимиздан Ҳамид Фулом, Назармат, Жумани з Жабборов, Шоислом Шомуҳамедовлар «Шоҳнома»нинг янги шеърий таржимасини яратдилар.

ФИРДАВСИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисга кетгил.

Ақлли бўл, бўлгин бези н,
Ҳамиша тилингга бўлгин посбон.

Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса тортмас эса ранж.

Ҳунар бирла ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришган равон.

Қудратлидир кимки бўлса билимдон,
Билимдан кексалар дили навқирон.

Нодонликдан монлик келади фақат,
Нодонга ндашма, босмасин ғафлат.

Икки дўст тураркан елкама-елка,
Товларни ҳам осон айлайди тилка.

Кишига яхшилик қил, берма озор,
Фақат шу йўлни тутган марду ҳуш р.

монга қўшилма, бўлурсан мон,
Қаросин юқтирар доимо қозон.

Ширин сўзли бўл, эй сен билимдон,
Тилинг совуқ сўз-ла булғама осон.

«РУСТАМ ВА СУҲРОБ»

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»даги энг қайғули достонлардан бири «Рустам ва Суҳроб»дир. Аслида қаҳрамонлик ва ватанпарварлик, мардлик ва жасоратни тараннум этувчи бу достон уруш ва қабоҳатни, вузлик ва жаҳолатни қоралайди. Уруш шу қадар даҳшатли натижаларга олиб келадики, Фирдавсий талқинида у ҳатто ота ва болани ҳам бир майдонга тушиб, ўзаро курашишга мажбур қилади.

Достон воқеаларини қисқача шундай ба н этиш мумкин:

Бир куни Рустам ўзининг машҳур оти Рахш билан овга чиқади. У Турон ўлкасига бориб қолади. Ниҳоят, чарчаб дам олади, овланган қулонни пишириб ейди, сўнг ухлаб қолади.

Шу ердан ўта тган туронлик сипоҳийлар Рахшни ўғирлаб кетишади. Кўзини очган Рустам отини тополмайди, пи да йўлга тушади ва Саманган шаҳрига бориб қолади.

Яқин етди Рустам Саманган томон,
Хабар топди ундан аъ нлар ва хон.

Келармиш пи да ўшал тожбахш,
Чамандан қочганмиш тулпор оти — Рахш.

Улуғлар чиқишди кутиб олгани,
Таҳамтан дилига меҳр солгали.

... Саманган шоҳи уни иззат-икромлар билан кутиб олади ва зи фат бошлайди. Бу орада шоҳнинг ниҳоятда гўзал қизи Таҳмина Рустамни яхши кўриб қолади.

Гажак соч каманду яна қош камон,
Баланд қадли эрди у сарви равон.

Яноқлар Ямандан олинган ақиқ,
Даҳан эса ошиқ дилидек сиқиқ.

Санам бошдан-о қ ақл-идрок эди,
Яралгани нурдан, чунон пок эди.

Рустам ҳам унга қўнгил қўяди ва уйланади. Орадан бир оз ўтиб Рустам ўз юрти — Сейистонга отланади. Бу пайтда унинг оти Рахшни ҳам қайтариб берадилар.

Ниҳоят камандин ташлагач қу ш,
Уфқдан қизил нур этганида фош.
Баҳодир бўшатди билакдан гавҳар,
Гавҳарким, жаҳонни безаб нур тўкар.
Бериб унга айтди: «Буни ол, гул юз,
Агар ота қилса даврон бизга қиз.
Тақиб қўй буни сен унинг зулфига,
Фароғат етургай дилин қулфига.
Билакка тақиб қўй, ўғил бўлса гар,
Қўлида сочар нур нишони падар».

Рустам юртига қайтади. Тўққиз ойдан сўнг Таҳминанинг кўзи риб, ўғил туғилади. Унга Суҳроб деб ном беришади:

Бир ой ўтиб бир ш улғайди ўғил,
Мисоли Рустаму Сом Золи зил.
Уч шда майдонни этди у талаб,
Бешида палангга чиқар тик қараб.
Ким билан ўн шда агар қилса жанг,
Бўлди ҳар паҳлавон ҳоли ғоят танг.

Ана шундай кунларнинг бирида Суҳроб онасидан, менинг аждодларим кимлар, отам ким, деб сўраб қолади.

Таҳмина Рустам бериб кетган гавҳарни Суҳробнинг билагига тақиб қўяди ва унинг Рустами дoston фарзанди эканлигини айтади.

Суҳроб ўз довурак отасини кўриш ишти қида сафарга отланади. Сафар олдидан эса ўзига от танлайди. Бутун йилқилар орасидан муносиб от топилмайди. Суҳроб қайси отнинг устига қўлини қўйса, у отнинг бели ерга тегиб қолаверади. Ниҳоят, бир чўпон:

Деди: «Рахш зотидан бордир бир Қулун,
Қудратда ўтади шердан у бутун.
Қулунким, келбати улкан тоғ сифат,
Учар қуш етолмас, қоқиб қўш қанот.

Унинг зўридан сўз юритмоқ қийин,
Унингдекни ҳеч ким этолмас тайин.

Туғи пўлатдан, кўкси тоғ магар,
Чақмоқ чақар, кўкка сакраган сафар.

Учар елдек озод би бонда у,
Балиқдек сузар гар уммонда у.

Учар ўқдек у чўл ва саҳро аро,
в бошига солиб ажаб можаро».

Суҳроб хурсанд бўлиб отга минади ва уйига келади. У маккорлик билан уруш оловини қўзғайди. Суҳроб Эронга қарши жангга отланади. Жанг майдонида ота-бола бир-бирини танимасдан тўқнаш келадилар.

Яна отларини боғлашиб маҳкам,
Толе синамоққа қўйдилар қадам.

Қачонки қаҳр этса гар тақдири шум,
Қаршисида ҳатто харсанг бўлур мум.

Қаҳрли чўзилди Рустам чангали,
Гарданидан олди қонга қонгали...

Олиб ерга урди нарра шерси қ,
Аммо билар Суҳроб жим тмас узоқ.

Қиндан тез чиқариб мисоли аждар,
Ота урди ўғил кўксига ханжар!

Ўлими олдидан Суҳроб ўзини танитади. Шундай қилиб турк паҳлавони «Фириб қурбони» бўлади. Рустам дарду ҳасратлар ичида қолади.

Достонда ҳар икки қаҳрамон ҳам довьюрак ва ботир юртсевар ўғлонлар сифатида тасвирланади. Улар тасвирида оғзаки ижод аъёналарига хос муболага кўзга ташланса-да, реал ҳаёт ҳодисаларининг аниқ ва таъсирчан тасвири ҳам катта ўрин тутади. Биргина Рустам қайғуси ифодаланган мисраларни кузатайлик:

Бундай иш тушганми ҳеч кимсага, боқ!
Ўз ўғлим ўлдирдим, сочга тушиб оқ.

Мендекни кўрганми дийдаи жаҳон,
Гўдак тепасида бўлсам зўравон.

Кесилса бўларди ҳар икки қўлим,
Қаро ер сарига йўналса йўлим.

Не дерман гар хабар топса онаси,
Хабар бергаликим бор афтодаси?

Бу ота қалбидаги мусибат, қайғу ва ҳасратларнинг ифода-сидир. Бу ифодадаги таъсир кучи очиқ кўриниб турибди. Достонда бир неча қаҳрамонларнинг портрети берилган. Айниқса Рустам, Суҳроб, Таҳмина сиймолари алоҳида эътибор ва меҳр билан чизилган.

Фирдавсий достонлари халқ орасида жуда тез машҳур бўлди. Улар фақат форс-тожик эмас, туркий адаби тнинг ҳам равнақиға салмоқли таъсир кўрсатди. Фирдавсий «Шоҳнома»си қаҳрамонлари кўплаб адибларимиз асарларида тез-тез эсланиши бежиз эмас. Халқ маънавиятиға бебаҳо ҳисса бўлиб қўшиладиган бундай асарлар ҳар доим авлодларға хизмат қилаверади.

Савол ва топшириқлар

1. Фирдавсий шлигида ким бўлган? Фирдавсий нима учун ўзига шу тахаллусни танлаган?
2. Унинг қандай асарларини биласиз?
3. X – XII асрларда яшаб ижод этган қайси буюк адиб ва мутафаккирларни биласиз? Уларнинг қайсилари форс-тожик, араб ва қай бирлари туркий тилларда ижод этишган?
4. «Шоҳнома» қандай асар? Унинг тақдири қандай кечди?
5. «Шоҳнома» асарининг буюклиги нималар билан белги-ланади?
6. «Рустам ва Суҳроб» достонининг асосий ғоясини сўзлаб беринг.
7. Достон қаҳрамонлари сизда қандай таассурот қолдирди? Уни ўз сўзларингиз билан ҳикоя қилинг.
8. Фирдавсий ҳикматларини д олинг.

ХОТИМА

Азиз талабалар!

Сиз бир йил мобайнида ушбу китоб мутолааси билан машғул бўлдингиз. Унда адабиёт — сўз санъатининг гўзал ва бебаҳо дурдоналари билан танишдингиз, бадият олами тарихидаги такрорланмас тимсоллар, бадийликнинг ниҳоятда хилма-хил ва ўзига хос шаклларда намоён бўлишига гувоҳ бўлдингиз.

Дарҳақиқат, ҳар бир адабиёт ўзи мансуб бўлган халқ ҳаёти ва тараққиёти йўли билан чамбарчас боғлиқдир. Халқнинг ўз эрки, мустақиллиги учун кураши ҳам, юксак ахлоқий-маънавий фазилатларга эришиш йўлидаги машаққатли заҳматлари, яхшилик ва имонлик, гўзаллик ва худбинлик ҳақидаги қарашлари ҳам адабиётда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Адабиёт — инсоннинг бадий тафаккури маҳсулидир. Демак, Сиз ўқиган дурдоналар ҳам шу асарлар яратилган даврдаги кишилар ва муаллифларнинг бадий фикрлаш тарзи намуналари сифатида қабул қилинмоғи керак.

Дарслиқда энг қадимги даврлардан XV асрнинг биринчи ярмигача бўлган адабиёт ҳақида баҳс юритилган.

Унда хилма-хил жанрлар, турли бадий шакллар учрайди. Энг қадимги обидалар, кўпроқ халқ оғзаки ижодига тегишли бўлганлиги учун уларнинг муаллифлари номаълум. Муаллифи маълум бўлган асарлардан бири Ўрхун-Энасой обидаларидир.

Уларда Йўллуғ тегин номи қайд этилган. Бу муаллиф VIII асрда яшаган.

Туркий халқларнинг исломдан олдинги адабиёти оташпарастлик, будда, моний ва бошқа ишонч-эътиқодлар билан боғлиқ ҳолда ривожланган.

Ислоннинг кириб келиши билан адабиётдаги мавзулар ва уларнинг талқинлари ҳам ўзига хослик касб этади. Бу хусусиятлар, айниқса, эма адабиётда очиқроқ кўзга ташланади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билег», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар», Носируддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарларида айни шу хислатлар етакчилик қилади. Бу асарларда

инсон ва унинг ҳа тдаги ўрнини бадий тадқиқ этишга алоҳида эътибор берилган. Уларда ижтимоий-маънавий ҳа т ҳодисаларига ҳам алоҳида урғу берилганини кўриш мумкин. XIII, XIV ҳамда XV асрларнинг биринчи ярмидаги адаби тда дун вий мавзу етакчи мавқе тутгани кузатилади. Паҳлавон Маҳмуд, Сайфи Саройи, Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Саккокий, Атоий, Гадоий, Лутфий, Дурбек сингари адиблар ижоди бунинг рқин мисолидир.

Адаби тимиз тарихининг шу даврларида фольклор — халқ овзаки ижодига тегишли мақол, афсона, ривоят, марсия, дostonларнинг, зма адаби тимизга тааллуқли бўлган фард, тўртлик, рубоий, мураббаъ, туюқ, ғазал ва дostonларнинг ўзига хос намуналари юзага келди. Адаби тда ҳам наср, ҳам назм намуналари яратилди.

Шеърятда бармоқ вазни нига аруз қўшилди ва кейинчалик у мутлақо етакчи мавқега эга бўлди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари *мутақориб* (фаулун фаулун фаул), Сайфи Саройининг «Суҳайл ва Гулдурсун» досони *ҳазаж* (мафойилун, мафойилун, мафойил) вазнида зилган. Ўзбек адаби тида *ражаз*, *рамал* вазnlари ҳам кўп қўлланган.

зма адаби тда *мунозара*, *нома*, *ғазал*, *қасида* жанрлари ҳам шу даврда анча ривож топди.

Шоир ва зувчилар ўз она тилларининг равнақи, ўзбек (туркий) тили қудратини намойиш қилишга алоҳида эътибор беришди. Улар тилнинг турли ифода имкониятларидан унумли фойдаланишди. XI—XV асрлар адаби тида она тилида зилган асарлар билан фахрланиш туйғуси жуда очиқ кўрилади. Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарининг «туркча» зилганидан ғурурланиб зади:

Бу туркча қўшиқлар тузаттим сенга,
Ўқурда унутма, дуо қил менга.

Адибнинг туркий сўзни тоғ кийигига ўхшатишида ҳам шу руҳ мавжуд:

Кийик тағи кўрдум бу туркча сўзуг,
Ани ақру туттум яқурдум ара.

(*Бу туркча сўзни (ввойи) тоғ кийиги каби билдим,
Уни оҳиста ушладим, алдаб яқинлаштирдим,
яъни ўргатдим.*)

Она тилида асарлар яратишдан фахрланиш ҳисси Аҳмад Югнакийга ҳам хос:

Тамами эрур Кошғарий тил била,
Айтмиш адиб риққати¹ дил била.

Айни пайтда зуллисонайнлик — икки тилда мукаммал асарлар яратиш анъанаси ҳам давом этди. Бу ҳодиса айниқса, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида рқин кўринади. Асардаги 11 номадан учтаси форс-тожик тилида зилган. Умуман, мавжуд 946 мисранинг 643 мисраси ўзбек, 303 мисраси форс-тожик тилидадир.

Адаби тда реалистик ифода билан бирга, мажозий тасвир ҳам кенг қўлланади. «Қутадғу билиг», «Гул ва Наврўз» дostonлари шу сирага киради.

Ижтимоий-маънавий ҳа т ва адаби тга тасаввуф оқимининг кириб келиши ва оммалашуви ҳам шу давр билан боғлиқ. Бу ҳолат ҳам бадий адаби тнинг образлар тизимини кенгайтди ҳамда тасвир воситаларининг янада кўпайиши ва бойишига олиб келди.

Шундай қилиб, XV асрнинг биринчи ярмигача бўлган адаби т ўзбек адаби тини энг порлоқ ва нурли чўққиларга олиб чиққан Алишер Навоий сингари улкан сўз санъаткорларининг жаҳоншумул аҳамиятга молик ўлмас асарлар яратишга мустаҳкам замин яратиб берди. Бу улкан бадийят намуналарининг тарбиявий-эстетик аҳамияти ҳалигача камайган эмас. Уларда илгари сурилган юксак инсоний ўй-орзулар, мақсад ва интилишлар, юксак ахлоқий-маънавий фазилатлар бугунги шларимиз учун ҳам соғлом тарбия ва юксак бадий дид мактаби сифатида хизмат қилади.

¹ *Риққат* — тушунарли, гўзал, нафосатли.

ИЛОВА

БАДИЙ САНЪАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

ТАШБЕҲ (ЎХШАТИШ)

Ташбеҳ ҳозирги адаби тшуносликда *ўхшатиш* деб юритилади. Ташбеҳ шундай санъатки, унда сўзларда ифодаланган икки ки ундан ортиқ нарса ва ҳодисалар, хусусиятлар ўртасида мавжуд бўлган ўхшашлик, сифат, белгидаги умумийлик қи сланади, ўзаро солиштирилади, тасвирлана тган нарса-ҳодисанинг айрим қирралари аниқ, чуқурроқ ва таъсирлироқ очиб берилади.

Адиблар ташбеҳдан ўз ғоялари, фикр ва истакларини бадий, таъсирчан ифодалаш учун фойдаланишади:

Тил арслан турур, кўр, эшикда ятур,
Ая эвлуг, арсиқ башингни еюр.

*(Тил ҳовли (қафас) да тган арслон кабидир,
Эй уй эгаси, қафасдаги маккор ваҳший бошингни ейди.)
(Юсуф Хос Ҳожиб)*

Шоир тилни арслонга ўхшатиш билан тингловчи — китобхонни катта бир хавфдан — мон, беҳуда сўзларни сўзлашдан сақланиш ҳақида огоҳлантиряпти.

Ташбеҳ, одатда, бир неча қисмлар, яъни *ўхшатиш* нарса (мушаббаҳ), *ўхшаган нарса* (мушаббаҳбиҳи), *ўхшатиш сабаби* (важҳи шабаҳ) ҳамда *ўхшатиш воситаси* (одатда ташбеҳ) кабилардан иборат.

Бўдум эрди ўқтег кўнгул эрди йа,
Кўнгул қилғу ўқтег бўдум бўлди йа.

*(Қаддим ўқдек (тўғри), кўнглим эса й (дек шай) эди,
Кўнгул (орзулари) ҳануз ўқдек, (лекин) қаддим й бўлди.)
(Юсуф Хос Ҳожиб)*

Шоир бу ерда шликни, куч-шижоатли даврни қад мисолида ўққа, кўнгилни эса йга ташбеҳ беради, аммо

йигитлик қариллик билан ўрин алмашгач, кексаликдаги дил орзуларининг жўшқинлигини, бироқ бу орзу-истакларни амалга ошириш мушкуллашганини образли тарзда ифода-лайди. Қадни йга ўхшатиш замирида қаҳрамоннинг машаққатли ҳа т гирдобида қолганлигига ишора тади. Яна шуниси диққатга сазоворки, Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган бу ташбеҳ, яъни кўнгилни ўққа, бўй (қад)ни йга ўхшатиш кейинчалик туркий адаби тда, жумладан, ўзбек адаби тда ҳам анъанавий образга айланиб қолган. Қадни долга, юзни ойга, тириклик (ҳа т)ни работга, йигитликни арғумоққа, билимни ким га, сўзни шақарга, заҳарга, кўнгилни денгизга, шишага, билимни машғалга, қу ш нурини сочга, зolim амалдорларни бўрига, халқни қўйга ва бекни қўйчибонга ўхшатиш ҳам ана шундай анъанавий образлар жумласидандир.

Ўхшатишларнинг фазилати шундаки, улар кўзда тутилган ҳар қандай фикрнинг аниқлашишида, шу образни тўлиқ тасаввур этишда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Киши кирмадук элка кирса қали,
Келинтег бўлур эр агинтег тили.

*(Киши агар ҳеч бир кирмаган элга кириб қолса,
Эр (киши) келин каби (уятчан), тили лол бўлади.)*

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Ҳақиқатда ҳам ўзгалар ди рида, тамомила нотаниш одамлар орасида турган кишининг ҳолатини уятчан келинга ва унинг шу даврада торганиб, гапиришга журъат қилолмай турган руҳий аҳволини ағин (соқов, лол, гунг)га ўхшатиш жуда ўринли ва табиийдир. Зеро, келин образи туркий адаби тда ифпат ва ҳа , яъни кенг маънодаги одоб тимсолидир.

Ўхшатишларнинг яна бир жиҳати инсонлардаги баъзи хусусиятларни ритишда турли ҳайвонлар образининг қўлланишидир. Масалан, йилқи (ҳайвон) образи қора (халққа), нодон одамга, билимсиз кишига, заковатсиз шахсга, очкўз инсонга ва умуман мон хулқли, ярамас одатли кишига нисбатан ишлатилади. Бўри образини эса лашкар-бошига ҳам, в-душманга ҳам, мард эрга ҳам, ўлимга ҳам нисбатан қўлланганини кўриш мумкин. Лекин уларнинг ҳаммасида ҳам бўрига ўхшатилиш айнан бир хил маънода келмайди. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб ижодидаги мана бу байтларга эътибор берайлик:

Тўнгузтег тетимлиг бўритег кучи
Адиғлайу ирғар, қўтузтег ўчи.

*(Лашкарбоши тўнғиздек човут солувчи, бўридек кучли,
Айиқдек ҳийлакор, қўтосдек қасоскор бўлиши керак.)*

Қалин ач бўрилар йиғилди сенга,
Қўйуғ кад кўдазгил, эй элчи тўнга.

*(Сенинг ҳузурингга қалин (яъни кўп) оч бўрилар йиғилган,
Қўйни жуда эҳти тлагин, эй эл бошловчи.)*

Эрат қалди эмди менга тапғучи,
Йағиқа, бўрика бу — ул йўртғучи.

*(Энди сенга хизмат қилувчи аскар қолди,
У душманга бўрига (қарши) йўртғувчидир.)*

Не тенгсиз ўлум — сен, эй йавлақ ўлум,
Басунмаз сенга этса йук минг тўлум.

Тузука тегирсен қутулмас бири.

Эсиз эзгу нангка сен — ўк — сен бўри.

*(Эй шафқатсиз ўлим, сен қандай ярамас ўлимсан,
Сенга минг-минг жабдуқ-қурол юкланса ҳам*

босилмайсан,

*Сен барчага (бориб) етасан, бирортаси ҳам қутула
олмайди.*

мон ва яхши нарсаларга сен бир бўриси.)

Юқорида айтганимиздек, келтирилган парчаларда турли ҳодисалар, шахслар бир образга келиб бирлашяпти. Бироқ лашкарбошининг бўрига ўхшатилишида унинг душманга а всиз ва катта куч билан даҳшат солиши назарда тутилган бўлса, сарой амалдорларининг бўрига ўхшатилишида уларнинг очкўз ва жоҳиллиги таъкидланяпти. Душманнинг бўрига ўхшатилишидан мақсад унинг тажовузкорлигига, босқинчилигига диққатни тортишдир.

Атоийнинг қўйидаги мисраларида ҳам ташбеҳнинг гўзал намунаси яратилган:

Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Гояти нозуклигинин сув била ютса бўлур.

Кўриниб турганидек, гўзал р (санам) парига ўхшатилмақда. Халқ тасавурида пари сув қасида (дар қирғоғида, ариқ бўйида) бўлади. Шоир ана шу халқона тасаввурдан ҳам усталик билан фойдаланиб, гўзал бир жонли манзара яратган.

Ташбеҳнинг турлари кўп. Улардан айримларини кўриб ўтайлик:

Ташбеҳи сареҳ — очиқ ўхшатиш. Уни *ташбеҳи мутлақ* ҳам дейишади. Бунда ўхшаган ва ўхшатишган нарса тўғридан-тўғри алоқага киришаверади. Уларнинг алоқасини ўхшатиш воситалари таъминлаб туради.

Шаҳар чу дўзах каби зиндон эди,
Ташқари бир равзаи ризвон эди.

(«Юсуф ва Зулайҳо»)

Бу ерда шаҳарни дўзахга (гап Балх қамали ҳақида бормоқда), шаҳар ташқарисини жаннат боғига қи slash орқали китобхон кўз олдида қамалдаги шаҳар тасвири аниқ ва таъсирли гавдалантирилиб берилмоқда.

Ташбеҳи маршрут — шартли ўхшатиш. Бундай ўхшатиш маълум бир шарт асосида юзага келади:

Кимнинг ҳиммати бўлмаса у ўлуг,
Экагун ажунда бу бўлмас улуг.

(Кимнинг ҳиммати бўлмаса, ул ўликдир,
Иккала дун да ҳам у бебаҳра бўлади.)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Бу ўринда кадр-қиммати бўлмаган одам ўлик билан тенглаштирилмоқда.

Ташбеҳи тафзил — чекиниш йўли билан ўхшатиш. Бунда шоир бир ўхшатишни ишлатади, аммо ундан қониқмагандек, олдинги ўхшатишдан воз кечгандек янги ташбеҳ қўллайди. Албатта, бундай ҳолда кейинги ташбеҳ олдингисидан кучлироқ, рқинроқ ҳамда таъсирлироқ бўлишига эътибор берилади:

Бағирсақ тапуғчи бағир санитег,
Бағирда яқинроқ юрак қанитег.

(Садоқатли хизматкор бағир (дил) кабидир,
Бағирдан ҳам яқинроқ юрак қонидекдир).

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Садоқатли хизматкор, ходим дастлаб бағир (дил)га нисбат берилмоқда. Юсуф Хос Ҳожиб бу ўхшатишга қаноат ҳосил қилмагандек, «ундан ҳам яқинроқ юрак қонидек» демоқда.

Ташбеҳи акс. Бу хил ташбеҳларда ўхшаган ва ўхшатишган нарса бир марта ўз ҳолича, иккинчи марта эса бир-бирларининг ўрни алмашган ҳолда қўлланади:

Бўдум эрди ўқтег, кўнгул эрди йа,
Кўнгул қилғу ўқтег, бўдум бўлди йа.

(Қаддим ўқдек (тўғри), кўнглим эса й(дек шай) эди,
Кўнгил (орзулари) ҳамон ўқдек, (лекин) қаддим й бўлди.)

Ташбеҳи музмар — яширин ўхшатиш:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур сўзда, кими зоғ.

(*Сайфи Саройи*)

Бу ерда жаҳон шоирлари боғ гулшанига ўхшатишмоқда. Аммо унда ўхшатиш сабаби ва қўшимчаси мавжуд эмас. Ўхшаган ва ўхшатишган нарсалар орасидаги боғланишни китобхоннинг ўзи «кашф» этиши керак:

А бўйи санубар, чеҳраси ой,
Қу ш янглиғ жамолинг оламарой.

(*Хоразмий*)

Биринчи мисрадаги бўйнинг санубарга, чеҳранинг ойга ўхшатилиши ташбеҳи музмарга мисол бўла олади.

Ташбеҳи тасвия — баробар ўхшатиш. Ташбеҳнинг бу турида икки предмет бир нарсага ўхшатилади.

ТАЛМЕҲ

Талмеҳ арабча сўз бўлиб, маъноси «чақмоқ чақилиши», «бир назар ташлаш» демақдир. Бадий санъат сифатида у тарихий ва афсонавий воқеа, масал, шахс, машҳур асар ва қаҳрамонлар номига ишора қилиш воситасида фикрни қисқа, ихчам ифодалашдир.

Хоразмийда шундай байт мавжуд:

Сулаймон салтанатлик подшосен,
Масиҳ анфослик, Юсуф лиқосен.

Ушбу байтда учта шахс номи: Сулаймон, Масиҳ ва Юсуф тилга олинган. Уларнинг учаласи ҳақида ҳам фақат ўзбекларда эмас, турли халқларда жуда кўплаб афсона, ривоят, қўшиқ ҳамда дostonлар яратилган. Улар билан боғлиқ ривоятлар «Қуръон»да ҳам қайд этилади. Маълумки, Сулаймон Довуд пайгамбарнинг ўғли эди, у барча ака-укалари

орасида энг донишманди бўлган. Шу туфайли у барча ер юзидаги одамларнигина эмас, қурту қумурсқага, қушларга, ҳатто «инсу жинслар»га ҳам ҳукмронлик қилган. «Сулаймон салтанатлик подшосен» мисралари ана шу афсонавий шахс қудратини мўъжаз шаклда эслаш орқали бадийий тасвир қаҳрамонини тавсифлашга хизмат қилмоқда.

Масиҳ (Исо) ҳам пайғамбарлар қаторидан ўрин олган. Унга хос хислатлардан бири ўликни тирилтира олиш қудратидир. Масиҳ анфослик — Масиҳ нафасига эга бўлишлик демакдир.

Юсуф эса гўзаллик рамзига айланган образ. У Яъқуб пайғамбарнинг ўғли. «Юсуф ва Зулайҳо» достонидаги бош қаҳрамон. Бу образ кўплаб шоирлар эътиборини тортган:

Солиб борма мени, эй Юсуфи ҳусн,
Буқун Яъқубтек байтул хазонда.

(Атоий)

Қуйидаги мисраларда эса «Гул ва Наврўз» достони қаҳрамонлари эсга олинади:

Чун юзунг кўрди, кўзум қилди ватаннинг таркини,
Гулни чун Наврўз топди, ди Навшод айламас.

(Атоий)

ТАЖОҲИЛ-УЛ ОРИФ

Бу санъат моҳиятини билиб билмасликка олиш ташкил этади. Адиб ўзи билган нарсани яна бошқалардан сўраб тургандек бўлади.

Атоийнинг:

Менгиз равзаи ризвонмудур бу?
Оғиз ғунчаи хандонмидур бу? —

байти билан бошланадиган ғазали бошдан охиригача шу санъат билан зийнатланган.

Лутфийнинг қуйидаги байтида ҳам шу санъат қўлланган:

Хўбларда сенингдек бир маҳбуб қани нозук?
Бошдин о қи зебо, белу бадани нозук.

Аслида бу шеър маъшуқа мадҳига бағишланган. Лутфий «маҳбуб»нинг «хўблар» орасида энг аъло мавқе тутишини билади. Асл мақсад ҳам ана шу ҳақиқатни таъкидлаш. Бу мақсадга эришиш учун эса билмасликка олиш, билиб туриб яна сўраш усули қўл келган.

ИЙҲОМ

Ийҳом сўзининг луғавий маъноси шубҳага солиш, адаштиришдир. Бадий санъат сифатида унинг моҳияти шундаки, шеърда икки маъноли сўз қўлланади, аммо бу маънолардан бири аниқ сезилса ҳам, иккинчи маъно пайқалмаслиги мумкин. Шоир аслида иккинчи маънони кўзда тутса ҳам, дастлаб биринчи маъно эътиборни тортади:

Улус ичинда турур ўз бегим қи кўзлук,
Ха ли тўқтамиш андин кўнгил саройинда.

(*Лутфий*)

Лутфийнинг бу байтида «ўз бегим» сўзи эътиборга молик. У «ўзимнинг бегим» маъносини англатади. Аммо уни «ўзбегим» тарзида ўқиш ва тушуниш ҳам мумкин. Бунда Лутфий «халқ» маъносини кўзда тута тганини пайқаш қийин эмас.

«Тўқтамиш» ва «сарой» сўзларида ҳам шу хусусият бор. Дастлабки сўз аввал «ха ли тўқтамиш» бирикмаси ичида «ха ли қарор топадиган» маъносини англатади. «Кўнгил саройи» эса истиора тарзида инсон қалбини англатади. Аммо уларнинг атоқли от сифатида киши ва шаҳар номларини ҳам англатишини назарда тутсак, ийҳом санъатининг ниҳоятда гўзал намунаси яратилганига гувоҳ бўламиз.

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

Ҳусни таълил фикрни асослаш санъатидир. Аммо бу асослаш реал, ҳа тий бўлмасдан, аксинча ха лий, шоирона бўлади.

Қу ш ойдек юзунгнинг хижлатидин
Қочиб, тўртинчи кўк узра чиқибдур.

Лутфий бу ўринда р — маъшуқа юзини таърифламоқда. рнинг юзи қу шдан ҳам, ойдан ҳам гўзал. Биз ой ва қу шнинг ердан тепада — кўкда туришини биламиз, аммо шоир бунга бошқача изоҳ бермоқда. Унинг назарида қу ш р юзининг гўзаллиги туфайли ер юзидан қочиб кетган ва тўртинчи кўк (осмон)дан макон топган.

Лутфий яна бир ғазалида зади:

Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи.

Шоир рнинг сочи узунлигини мадҳ этади, айни пайтда нозиклик борасида бел ва соч баҳсида у (соч) мағлуб. Шунинг

учун ҳам сочининг ўрни белдан пастда бўлиши керак деган шоирона асос айтилмоқда. Ваҳоланки, узун сочининг табиий равишда белдан пастда бўлиши ҳаммага яхши маълум.

Ибодат чоғида бошни ерга қўйиш одатдаги ҳол. Аммо шоир уни тамомила бошқача изоҳлайди:

Қутлуғ оғзининг ерга тегибур, онинг учун,
Эл ерга қўюб бош, қилур барча ибодат.

Кўриниб турганидек, шоир элнинг ерга бош қўйиб, ибодат қилишини элнинг «қутлуғ оғзининг ерга теккани» билан асосламоқда.

ки кишиларнинг қанд ейиши табиий ҳолдир. Лутфий эса уни шундай таърифлайди:

Лабингдин чун сучуклик қанд ўғурлар,
Солурлар эл ани сувға яланғоч.

Чойга қанд солиш ҳолати акс этган бу тасвир бадиий асоснинг гўзаллиги билан эътиборга молик. Адиб назарида қанд ширинликни лабдан «ўғирлаб олган». Ўғри эса жазоланиши керак. Ўғрига бериладиган жазо турларидан бири уни совуқ сувга кийимсиз яланғоч ҳолда киритишдир. Бу тасвир, албатта, кишида завқ уйғотади.

ТАЖНИС

Тажнисни «жинос» ҳам дейишади. Тажниснинг маъноси «бирор нарса билан ўхшаш бўлмоқ»дир. «Жинос» эса «ҳам-жинс» деган маънони билдиради. Атама сифатида у талаффуз ва шаклда бир-бирига яқин бўлган сўзларни турли маъноларда қўллашни англатади:

Бўюнғ сарву санубартек, белинғ қил,
Вафо қилғон кишиларға вафо қил.

(*Хоразмий*)

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сидан олинган ушбу байт мисраларидаги охирги сўзлар шаклан бир хил. Аммо улар бошқа-бошқа маънони англатмоқда. Дастлабки «қил» — «ингичка, нозик» маъносини билдирса, кейингисида у «қилмоқ» феълини англатади.

Эй бағри тош, қўнғлум эвин айлама хароб,
Ким суратинг чизилмиш анинг ичу тошинда.

Бу ерда «тош» дастлаб «бағир» билан боғланиб, меҳрсизликини ифодаласа, кейинги ҳолатда у «ичкари» ва «ташқари» маъносида келмоқда.

Не раво бўлғай буким, меҳроб ичинда ўлтуруб,
Ўлтурадур мен дуочини кўзунг боқиб туруб.

Ушбу байтдаги дастлабки «ўлтурмоқ» — «жойлашмоқ, манзил қилмоқ» маъноларини, кейингиси эса «жон олмоқ» маъносини англатмоқда. Шаклдош сўзларнинг маънодаги бундай жилолари байтга қанчалик кучли бадий таъсир кўрсата тганига ортиқча изоҳнинг зарурати йўқ.

Лутфийнинг қуйидаги байтида ҳам тажнисдан ниҳоятда юксак маҳорат билан фойдаланилган:

Юз очил, кўз сени тўйгунча кўрсин,
Неча бўлғай бу кўзим мунтазир, оч.

Биринчи мисрадаги «оч» — «кўрсатмоқ» маъносини беради. Кейингисидан эса у «ташна» ўрнида келяпти. Шаклдош сўзлардаги маъно жилолари байтга ўзгача руҳ бериб турибди.

Мумтоз адаби тимизда тажнис санъати асос бўладиган махсус туюқ жанри ҳам бўлиб, туюқнинг тўрт мисрасидан учтасида тажнис қўлланади:

Кўз шим тупроқ ила гар қотила,
Келмагайман жавридин, ҳаққо, тила.
Фамзаси ўлтирди-ю, ул беҳабар,
Мен агар ўлсам, не фам ул қотила.

(Лутфий)

Бу туюқнинг биринчи мисрасида кўз шининг тупроқ билан аралашши (қотила) ҳақида сўз бормоқда. Кейинги мисрада жаврнинг қўплигидан «тилга келмаслик», яъни гапиролмаслик, ўзини йўқотиб қўйиш ҳолати қайд этилган, охириги мисрада эса қотил — одамни қатл этган киши тўғрисида фикр бор. Демак, бу ўринда тажнислар янада бошқача кўринишда намо н бўлмоқда. Биринчи ва охириги мисраларда «қотила» зув шаклига кўра ҳам бир хил. Аммо иккинчи мисрада у «ҳаққо» сўзининг охириги бўғини билан «тила» сўзининг қўшилишидан ҳосил бўлмоқда. Кўриниб турганидек, бундай ҳолларда сўзнинг талаффузи муҳим аҳамиятга эга бўлади.

ТАЪДИД

Таъдид санъатига оид маълумотларни мумтоз шеърят мутахассисларининг кўпгина асарларида учратиш мумкин. Бу маълумотларда у турли номлар билан юритилган.

Бу усулнинг гўзал намуналарини сўз усталарининг деярли барчасида учратиш мумкин. Таъдиднинг муҳим хусусиятларидан бири шуки, у фикрий ривожни, кетма-кетликни, тадрижийликни англатади:

Ўқи бу Лутфий мунглуқ ни зномасини,
Савобу олқишу юз минг дуо керак бўлса.

Бу ўринда Лутфий *савоб*, *олқиш*, *дуо* сўзларини кетма-кет санаш орқали ушбу санъатни ҳосил қиляпти.

ки:

Керак хайл башиқа бу бир қач қилиқ,
Этилса, иши ўтру урса йўриқ.

Сўзи чин керак, бўлса қавли бутун,
Агар бўлса ялған илинмас будун.

Экинчи, ақилиқ керак берса нанг,
Саранқа юмитмас киши алғу янг.

Учинчи, юраклик керак кўкси кур,
Юраксиз яғи кўрса иглаб ятур.

Бу тўртинчи керак алчи, ҳийла билир,
Бу ҳийла билир эрка арслан ўлир.

(Юсуф Хос Ҳожиб)

(Хайл (тўда) бошига бу бир қанча хислатлар зарур,
Токи унинг ишлари юришса, сўнг режалар тузса.

Сўзи чин, қавли рост бўлиши керак,
Агар лғон бўлса, халқ ишонмайди.

Иккинчи(дан), сахийлик керак, токи мол-дун берса,
Бахил (атрофи)га одам йиғилмайди. (Бу сўздан) ибрат
олиш керак.

Учинчи(дан), шижоатли, юраги ботир бўлиши керак.
Юраксизлар вни кўрса, талвасага тушиб тади.

Тўртинчи(дан), мақр ва ҳийла билувчи бўлиши керак,
Ҳийла билувчи кишидан арслон ҳам ўлади.)

Бу фикрлардан шоирнинг мақсади лашкарбоши (су башчиси) учун зарур хислатларни таъсирчан ифодалашдан иборат. Мана шу поэтик мақсаднинг изчиллигини, унинг тадрижийлигини таъдиднинг таркибий қисмлари (қач, нанг, экинчи, учинчи, тўртинчи) бажаряпти. Диққат қилинса, бу санъатнинг асосини тартиб сонлар ташкил эта тганлиги а н бўлади. Бироқ ҳар доим шундай бўлади, дейиш хато. Таъдидда, асосан, санок сонлар иштирок этиб, тартиб сонлар нисбатан кам қўлланади, шунингдек, бу вазифани санок ва тартибни кўрсатувчи сон, олмош ва равишлар ҳам бажаради.

Ҳар қандай бадий-тасвирий воситалар сингари таъдид ҳам шоирнинг поэтик мақсади, асарнинг ғоявий-бадий мазмуни билан чамбарчас боғлиқ:

Тилингни кўдазгил, кўзингни кўдаз,
Бўғузни кўдазгил, ҳалал, егил аз.

Ойтўлдиннинг ўғли Ўтдулмишга берган панди тариқасида келтирилган бу байтда шоир ўз мақсадини санъаткорона ифодалай олган. Шоир бу санъатга хос бўлган санаш билан (биринчидан, тилингни сақла, иккинчидан, кўзингни тий, учинчидан, бўғизни эҳти т қил, тўртинчидан, ҳалол ва оз егин) асардаги панд-насиҳат руҳини сақлаб қолган ва айни пайтда уни кучайтириб бера олган. Насиҳат руҳи эса асардаги энг асосий муддаодир. Бугина эмас, бир хил грамматик ўзаро боғланишлар такрори, кўпинча, шеърда оҳангдорликни кучайтириб юборади. Юқоридаги мисолда ҳам бу ҳолат кузатилади. Унда *тилингни, кўзингни, бўғузни* сўзлари ўзига хос ички қофияларни ташкил этади, кесимлар эса (кўдазгил) радиф вазифасида келади. Бу ички қофия ва радифлар байтнинг ритмик оҳангдорлигини ки бошқача қилиб айтганда, муסיқий бўғизини таъминляпти.

ТАНОСИБ

Маълумки, кўплаб бадий санъатлар сўзларнинг шеърятдаги маънавий алоқадорлигига таянади. Шоирнинг мантиқан ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо этадиган сўзлардан фойдаланиши *таносиб* дейилади. Масалан, бир байтда «гул» сўзи иштирок этса, у ўз-ўзидан «тикан», «гулистон», «шабнам», «булбул» каби сўзларнинг бўлишини тақозо этади:

Олма яноқинг кўргач, мен банди нечук ўлмай?
Бодом кўзи фитна, писта даҳани нозук.

Лутфий бу ўринда *яноқ, кўз, даҳан* каби киши танаси аъзоларини бир байтга жамлаган. Айни пайтда *олмадек яноқ, бодомдек кўз, пистадек даҳан* тасвирлари байт мазмунига бадийлик, таъсирчанлик ҳам бериб турибди.

Қуйидаги байтда *ўт, шуъла, ўртамоқ, тутмоқ* сўзлари таносибни ташкил этади:

Ишқ ўтининг шуъласи ўртар жаҳон,
Ким тутар, эй дўст, бу ўтни ниҳон.

Атоийнинг қуйидаги мисраларида ҳам таносиб мавжуд:

Узун сочингдин узмасмен кўнгулни,
А нинг қанда бўлса бошим анда.

Бу ерда *соч, кўнгил, оғ, бош* сўзлари ўртасида мутаносиблик бор. Қуйидаги байтда эса Атоий *черик* (аскар), *мулк* (мамлакат), *олди* (босиб олди), *иттифоқ* (икки мамлакатнинг ўзаро келишиши) каби сўзларнинг маъно яқинлигидан фойдаланган:

Зулфунг черики жамол мулкин
Олди кўзунг иттифоқи бирла,

яъни *сенинг зулфинг чериги* (сочларинг аскарлари — кўшини) *кўзинг билан иттифоқ тузиб, жамол мулкин эгаллаб олди*, дейди.

СЎЗЛАР ТАКРОРИГА АСОСЛАНГАН САНЪАТЛАР

Сўзлар такрори шеъриятда, айниқса, ихчамлик фикрий сиқиклик омилидир. Бироқ ўрни билан такрорланган сўзлар, кўпинча, бадий таъсирчанлик, ғоявий бақувватликнинг ҳам муҳим шарт бўла олади. Шунинг учун ҳам шарқ поэтикасида сўзлар такрорига оид бир қанча санъатлардан фойдаланилган. Булардан энг муҳимлари *иштиқоқ, тасдир, тасбе, мукаррар* (такрир), *акс, тарде акс, рад* санъатларидир. Биз қуйида шулардан айримлари ҳақида тўхтаб ўтмоқчимиз.

ТАСДИР

Тасдир сўзлар такрорига асосланган санъатлар орасида энг кенг тарқалган туридир. Бу санъатнинг моҳияти шундан иборатки, шеър байтининг бошида қўлланган сўз байт охирида ҳам такрорланади. Байтнинг биринчи мисрасидаги биринчи рукн (ки шу рукннинг бошланиши) *садр*, кейинги мисранинг охириги рукни (ки шу рукннинг охири) эса *ажуз*

деб номланади. Шунга кўра, тасдирни мумтоз бадийлик илмида *раддул-садри илал-ажуз* (садрни ажужда қайтармоқ) деб ҳам аташади.

Бир қарашда тасдир жуда содда усул сифатида кўринса-да, шоирлар уни турли мақсадларда қўллаганлар, унинг хилма-хил кўринишларини ва ҳатто айтиш мумкинки, анча мураккаб турларини ҳам кашф этишган.

Тасдирлар, энг аввало, тузилишига кўра икки турга бўлинади. **Содда** тасдирларнинг, биргина сўзнинг такрорланишига асосланиб, бир неча кўринишлари мавжуд, яъни тасдир сўзлар ҳеч қандай ўзгаришсиз қўлланади, шакл жиҳатдан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам айни сўзнинг такроридангина иборат бўлади:

Мен бу юз муштоқидурмен, боғу бўстонким бўлур,
Бўлмасин насрину лола, арғувон сизсиз **менга**.

(Атоий)

Тасдир сўзлар бир хил шаклда қўлланса ҳам, улар мазмунан фарқ қилади, яъни улар ифодалаган маъно айни бир нарсани эмас, балки бошқа-бошқа тушунчаларни ифодалайди. Бундай ҳолда **тажнис-омонимлар** юзага келади.

Сақиш сақлиқин бўлди ати сақиш,
Кўру берса сақиш эди — ўк**сақ** иш.

(*Ҳисоб-китоб ҳисоблилик, тўғрилиқ бўлгани учун номи
ҳисоб бўлди.*)

Кўра билсанг ҳисоб-китоб жуда ҳам соқ ишдир.)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Тасдир сўзлар айрим ўзгаришлар билан ҳам қўлланиши мумкин, бундай ҳолат тасдирнинг бошқа шеърӣ санъатлар билан қоришиб келганида пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам тасдирнинг бир хил кўринишларини ўша санъатлар номи билан боғлаб аташ ўринлидир.

Тазодли тасдир. Бу хил тасдирларни тазод-антоним сўзлардан иборат деб тасаввур этмаслик лозим, чунки тасдир сўзнинг шаклини сақлашни талаб этади, шунга кўра сўзлар маъносидаги қарама-қаршилик тасдирда қўшимчалар зиммасига юклатилади:

Барифлик турур бу ажун қалғусиз,
Ўзунг эдгулик қил йитиб барғусиз.

(Бу дун кетувчиди, у (зинҳор) қолмайди,
Ўзинг йўқолиб кетмайдиган эзгулик қилиб қол.)
(Юсуф Хос Ҳожиб)

Илтизомли тасдир. Бу хил тасдирлар атаманинг ўзи ифодалаганидек, илтизом яратишга хизмат қилади ки бошқача айтсак, илтизомни ташкил этишда улар ҳам таркибий қисмлардан бири сифатида ишлатилади:

Кишилиқни кўр, ат урунди **киши**,
Кишилиқ била ат кўтурди **киши**.

(Одамгарчиликни қара, киши у туфайли ном чиқаради,
Одам одамгарчилик билан танилади.)
(Юсуф Хос Ҳожиб)

Иштиқоқли тасдир. Тасдирнинг бу тури ўзакдош сўзлардан фойдаланишга асосланади. Уларда айни бир сўз олдинги шаклда эмас, балки бир оз ўзгариб, бошқа қўшимчалар олган ҳолда қўлланади. Флектив тиллар поэзиясида бу санъат флекцияга асосланади, яъни сўз ўзаги ичида ўзгариш келади: *китоб — мактуб, нур — анвор*. Бироқ туркий тилларда, умуман, агглютинатив тилларда яратилганда поэзияда иштиқоқли тасдирлар қўшимчалар орқали юзага келади. Аммо арабча ки айрим форсча-тожикча сўзлардан фойдаланилганида флекция усули билан ҳам туркий адаби тда тасдирлар ясалаверади.

Иштиқоқли тасдирларни ҳам иккига бўлиш мумкин.

Тасдир сўзлардан бири бош шаклда келиб, иккинчиси ўзгарган бўлиши мумкин ки аксинча:

Пою илкин этиб занжир билан банд,
Оғочнида анга этилар побанд.

(Сайфи Саройи)

Ҳар икки сўз ҳам бош шаклда қўлланмаслиги мумкин:

Агаси бег эрса ўғул туғди бег,
Ўғул туғса бег ҳам **агаларитег**.

(Отаси бек бўлса ўғил ҳам бек туғилади,
Бек бўлиб туғилган ўғил ҳам оталаридек бўлади.)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

ТАСБЕ

Тасбе ҳам ўз вазифасига кўра тасдирни эслатади, унинг фарқли томони ҳам бор. Тасдирда биринчи мисранинг дастлабки сўзи (ки сўзлари) иккинчи мисра охирида такрорланса, тасбеда биринчи мисра охиридаги сўз кейинги мисра бошида такрорланади.

Тасбенинг асосий хусусияти шундаки, у китобхон диққатини фикр юрита тган манбага марказлаштирувчи восита вазифасини бажаради. Чунки биринчи мисра охиридаги сўзнинг кейинги мисранинг бошида келиши, беихтир китобхон онгида таъсир қўзғатади ва бу таъсир китобхонни шу сўз устида ўйлашга мажбур қилади. Шунинг учун ҳам етук шоирларнинг деярли барчаси тасбе учун байтдаги энг муҳим сўзларни танлайди. Маснавийларда эса бу сўз қофияга тенг келади ва у байтнинг оҳангдорлигига ўз таъсирини ўтказди. Юсуф Хос Ҳожиб шеъриятида ҳам бу санъатнинг сержило намуналарини жуда кўп учратиш мумкин:

Кириб кенд ичинда тилади **тушун**,
Тушун бўлмади, кўр, таруди ажун.

*(Шаҳар ичига кириб қўниш учун жой излади,
Тушарга жой топмади, кўргин, олам унга торайди.)*

Йағида кераксиз **йураксиз киши**.
Йураксиз киши — ул ишарлар эши.

*(Урушда юраксиз киши кераксиздур,
Юраксиз киши заифларнинг эшидур.)*

Келтирилган мисолларнинг биринчисида асосий фикр Ойтўлдиннинг Элиг хизматига кирмоқчи бўлиб келганида таниш-билиш бўлмаганлиги туфайли қўниш учун жой тополмаганлигидир. Байтдаги тасбе *тушун* (қўниш учун жой) мана шу фикрни кучайтириб бериш вазифасини бажарган. Кейинги байтда қўлланган «йураксиз киши» тасбеси ҳам асосий фикрга ўқувчи диққатини тартади. Чунки байтнинг асосий мазмуни «юраксиз кишилар» ҳақидаги фикрдан иборат. Юқоридаги мисолларда келтирилган тасбеларнинг вазифаси бугина эмас. Улар байт оҳангдорлигининг ортишига сабаб бўлаптики, бу ҳам ўз навбатида, шеърнинг таъсир кучини оширади.

Сўзлар иштирокига кўра тасбелар яна қуйидагича кўринишларга эга:

Бир сўзли тасбелар. Бу хил тасбеларда биргина сўз такрорланади, холос. Такрорланган сўзларда бир оз шаклий ўзгаришлар бўлиши мумкин:

Кучум етгунча кўп қилдим **вафолар**,
Вафоли қулни асрар подшолар.

(*Хоразмий*)

Икки сўзли тасбелар. Бу хил тасбеларнинг такрорланган қисмидаги (иккинчи мисрадаги қисм) иккинчи сўз бир оз ўзгариши мумкин. Жуда кам ҳоллардагина кейинги қисмининг биринчи сўзида шаклий ўзгариш кузатилади:

Кел эй, ой юзли дилбар тут **бирор қўш**,
Бирор қўш бирла қилгил бизни мадхуш.

(*Хоразмий*)

Уч сўзли тасбелар:

Кечар дунйа кечмас **бу эзгу қилиқ**,
Бу эзгу қилиқ бирла эзгу йўриқ.

(*Дун ўтади, аммо эзгу хулқ-атвор мангу қолади.*
Эзгу хулқ-атвор билан эзгу йўл-йўриқ (мангу қолади.))

(*Юсуф Хос Ҳожиб*)

ТАРДЕ АКС

Тарде акс ҳам сўз такрорига бағишланган бадий санъатлардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сўзлар такрорига таянган бошқа санъатларга — *тасдир*, *тасбе*, *иштиқоққа* яқин туради. Бу яқинлик тарде аксда ҳам сўзларнинг такрорланишидир. Бироқ шунга қарамай бу санъат улардан тубдан фарқ қилади. «Тард»нинг маъноси «қайтариб бериш», «қочириш», «узоқлаштириш» демақдир. «Акс» эса «зид», «тесқари», «чашпа» маъноларини билдиради. Юқорида тасдир ва тасбеларнинг хусусиятлари билан танишдик, шунинг учун ҳам бу ерда уларнинг тарде аксдан фарқини изоҳлашга ўрин йўқ. Фақат бир нарсани таъкидлаш муҳимки, сўзлар такрорига асосланган санъатларнинг ҳаммасида ҳам такрорланган сўзлар олдинги тартибни сақлаб қолади. Фақат *тарде акс* ва *акс* санъатларидагина сўзларнинг биринчи жойлашиш тартиби кейинги мисрада алмашиб келади. Тарде аксда такрорланган

сўзларнинг ўрни қатъий эмас, фақат унда такрорлана тган сўзларнинг миқдори иккита ки ундан ортиқ бўлиб, улар ўринларини алмаштирган ҳолда қўлланган бўлишлари шартдир:

Менга душвор эрур **сенсиз** тирилмоқ,
Сенга мен бўлмасам, эй жон, не ғамдур.

(Атоий)

Шуни айтиш керакки, *тарде акс* сўзлар такрорининг турли кўринишларидан иборат бўлган санъатгина эмас. Мана шу сўзлар такрори орқали шоир ноявий-бадийий ниятини рақинроқ ифодалайди:

Бу йалған **кишилар вафосиз** бўлур,
Вафосиз кишилар халққа тенгсиз қилур.
(*лгончи кишилар вафосиз бўлади(лар),*
Вафосиз киши халққа ножўя ишларни қилади.)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Бу байтда такрорланган сўзлар *кишилар вафосиз* — *вафосиз кишилардир*. Энг аввало, бу сўзларнинг ўрни алмашиши билан сўз бирикмаси маъносида кескин ўзгариш рўй беради. Шоир биринчи мисрада лгончи кишида вафо бўлмаслигини уқтирса, кейинги мисрада вафосиз киши тўғрисида фикр юритади. Унинг ножўя ишлари ҳақида гапиради. Демак, тарде акс сўзларнинг оддий такрори эмас, балки маълум сўзлар ўрнини алмаштириб қўйиб, фикрнинг кутилмаган томонларини китобхон эътиборига ҳавола этишдир.

Ўкуш **су черик** эрса **башсиз** бўлур,
Бу **башсиз черик** су йураксиз бўлур.

(*Қўшин кўп сонли бўлса бебош бўлади,*
Бундай бебош лашкар, қўшин юраксиз бўлади.)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Келтирилган мисолдаги биринчи мисрада қўлланган *черик, су, башсиз* сўзлари кейинги мисрада *башсиз, черик, су* тарзида такрорланган. Гап фақат бу сўзларнинг тескари такрорида эмас. Бу ердаги тарде акс поэтик фикрга ўзига хос жило берувчи омилдир. Чунки фикр дастлабки мисрада

қўшин, лашкарнинг кўплиги тартибнинг бузилишига олиб келиши ҳақида боради, бироқ кейинги мисрада юқоридаги сўзларнинг тескари тартибда жойлашуви янги поэтик фикрнинг (бошлиқсиз қўшин қўрқоқ бўлади) туғилишига олиб келган.

ҚАЙТАРИШ САНЪАТИ

Мумтоз шеърятда байт мисраларининг учтадан қисми ажратилган. Биринчи мисранинг бошланиши *садр*, охири *аруз*, иккинчи мисранинг боши *ибтидо* ва охири *ажуз* ки *зарб*, мисраларининг ўрта қисми *ҳашв* дейилган. Бунни қуйидагича кўрсатиш ҳам мумкин.

<i>садр</i>	<i>ҳашв</i>	<i>аруз</i>
<i>ибтидо</i>	<i>ҳашв</i>	<i>ажуз</i> (<i>ки зарб</i>)

Қайтариш санъати байтдаги мазкур ўринлардан биридаги сўзнинг яна бошқа бир ўринда такрорланишига асосланади. Қайтаришнинг асл номи *радд-ул-ажуз илас-садр* ки *радд-ул-ажуз мин-ас-садр* бўлиб, садрдаги сўзни ажурда такрорлаш, қайтариш маъноларини беради. Зеро, «рад» арабча «қайтиш» демакдир¹. Бироқ мумтоз шеърятда кўпгина санъатлар бир неча ном билан юритилганидек, бу санъатни ҳам турлича номлаганлар: *радд-ул-ажуз илас-садр*², *мутобиқа*³, *тасдир*⁴. Бироқ бу санъатларнинг бирортаси ҳам санъат моҳиятини тўлалигича ифодалай олмайди, чунки улардан икkitаси *радд-ул-ажуз илас-садр* билан *таъсир* бу санъатнинг фақат битта кўринишини — байт бошидаги сўзнинг унинг охирида қайтарилишинигина назарда тутди. *Мутобиқа* эса икки нарсанинг бир-бири билан мувофиқ келиши демакдир. Номларнинг мана шундай номувофиқлиги натижасида

¹ Қаранг: Арабско-русский словарь, Составитель Х. К. Баранов, Издание четвертое, в двух книгах, 1, М., 1970, стр. 369.

² «Ҳадойиқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър», 7- бет, «Жамъи муҳтасар», 64- бет. «Мабонию-иншо», 247- бет, «Мезон-ул-балоға» 397- бет, «Калимоти шиво суханони зебо», 6- бет, «Тахлис-ул-мифтоҳ», 289- бет. «Бадоеъ-ус-саноеъ», 28- бет.

³ «Таржимон-ул-балоға», 27- бет. ⁴ «Илми бадеъ дар забони форсий» 154- бет, «Луғати истилоҳоти адаби тшуноси» да *гардиш* деб берилган.

кейинги йиллардаги кўпгина тадқиқотчилар уни *қайтариш санъати* деб юритмоқдалар ¹.

Бу санъатнинг туркий адаби тдаги (аниқроғи ўзбек адаби тдаги) кўринишларини ўрганиб, адаби тшунос . Исҳоқов мазкур санъат тармоқларининг элликдан ортишини кўрсатган эди ².

Радус-садр илал-ҳашв (байт бошидаги сўзнинг мисра ўртасида келиши):

Қайтариш биринчи мисра ичида, яъни садр билан аруз ўртасида келади:

Жафачи бу дунйа, **жафа** қил ангар,
Жафа қилса ўтру йарашур сенгар.

(*Бу дун жафочи, унга жафо қил,
Жафо қилсанг, сўнг сен билан ярашади*).

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Садр иккинчи мисранинг ҳашви сифатида қайтади:

Гунаҳ қилдимки, ҳажрингда тирилдим,
Вале мендин **гунаҳ**, сендин карамдур.

(Атоий)

Радд-ус-садр илал-ибтидо (байт бошидаги сўзнинг иккинчиси мисра бошида келиши):

Ҳусни то ҳувайдо қилди холиқ,
Ҳусн бирла вафо бўлмас мувофиқ.

(Хоразмий)

Радд-ус-садр илал-ажуз (садрнинг ажужда такрорланиши):

Уқуш бўлса асғи эди — ўқ ўқуш,
Қамуғ эдғулик улғу — ул бу ўқуш.

(*Зеҳн бўлса, нафи жуда ҳам талайдир,
Ҳамма эзғуликлар мояси шу зеҳндир.*)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

---

¹ Қаранг: Т. Н. Зеҳний. «Санъати суҳан». Душанбе, 1967, 162-бет, . Исҳоқов. «Қайтариш», — «Ўзбек тили ва адаби ти» журн. 1972, 2- сон. 83- бет, В. Раҳмонов. Шеър санъатлари, Ленинобод, 1972, 135- бет. ² . Исҳоқов. Кўрсатилган мақола, 87- бет.

Раддул-ҳашв илал-ибтидо (биринчи мисра ҳашвидаги сўзнинг ибтидо сифатида такрор келиши):

Қали эдгука бўлса, **эсиз** эши,
Эсиз болди қилқи ул эсиз туши.

*(Агар яхшининг мондан жўраси бўлса,
Яхшининг қилиқлари ҳам мон жўра тенгида
мон бўлади.)*

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Радд-ул-ҳашв илал-ҳашв (биринчи мисранинг ўртасидаги сўзнинг кейинги мисра ичида қайтарилиши):

Ул санамким **сув** яқосинда паридек ўлтирур,
Гояти нозуклукиндин **сув** била ютса бўлур.

(Атоий)

Радд-ул-ҳашв илал-ажуз (мисра ичидаги сўзнинг кейинги мисра охирида келиши):

Биринчи мисра ҳашвидаги сўзнинг ажузда келиши:

Тўру сувтег — ул куч кўр **ўттег** йудуғ,
Сузуг сув ақиттинг, ўдитти **ўтуғ** .

*(Адолат (ли си сат) сувдек, зулм эса ўтдек офатдир,
Зилол сув оқиздинг, (у) ўтни ўчирди.)*

Кейинги мисра ҳашвидаги сўзнинг ажузда келиши:

Ула нанг кишика йетур ҳам ичур,
Сени нанг **кечургай**, ани сен **кечур**.

Радд-ул-аруз илал-ибтидо (биринчи мисра охиридаги сўзнинг кейинги мисра бошида келиши):

Атоийни агар оламға **сотсанг**,
Сот, эй зоҳидки, ул хублар қулдур.

Радд-ул-аруз илал-ҳашв (биринчи мисра охиридаги сўзнинг кейинги мисра ичида ҳам келиши):

Некту тер эшиткил кур эрдамлуг **эр** ,
Бу эрдам била **эр** тилак арзу ер.

*(Ботир, шижоатли эр нима дейди, эшитгин,
Шижоат билан эр тилак, орзусига етади.)*

(Юсуф Хос Ҳожиб)

Радд-ул-аруз илал-ажуз (биринчи мисра охиридаги сўзнинг байт охирида ҳам келиши):

Китобат бошладим анжома **етгай**,
«Муҳаббатнома» Мисру шома **етгай**.

(Хоразмий)

Радд-уссадр илал-аруз (байт бошидаги сўзнинг биринчи мисра охирида келиши):

Жамолингтек кишининг йўқ **жамоли**,
Дареғо, бўлмаса эрди заволи.

(Хоразмий)

Радд-ул-ибтидо илал-ҳашв (иккинчи мисра бошидаги сўзнинг шу мисра ўртасида келиши):

Бўюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилфон кишиларга **вафо** қил.

(Хоразмий)

Радд-ул-ибтидо илал-ажуз (иккинчи мисра бошидаги сўзнинг байт охирида келиши):

Бу дунёа иши кўр ўйун — ул шйун,
Ўйунқа қатилма нерак бу **ўйун**.

(Бу дун ишини кўр, (у) найрангдир, найранг,
Найрангга аралашма, бу найранг нега керак.)

(Юсуф Хос Ҳожиб)

КИТОБАТ

Атоийнинг машҳур «Ул санамким» ғазали шундай яқунланади:

Қошларинг син Атоий кўргали ҳусн ичра тоқ,
Субҳидам меҳробларда сураи « син» ўқир.

Бир қарашда ушбу байтда такрорлана тган сўз (« син») *тажнис* санъатини юзага келтира тгани сезилади. Гапнинг « » ҳарфи ҳамда « син» сураси устида кета тгани аниқ.

Энди Лутфийнинг қуйидаги байтини кузатайлик:

Ҳалқа-ҳалқа зулфиким ул моҳи тобониндадур,
Чинға боқсам долдек хуршид анинг ниндадур,

Бу ерда хуршид — қу ш «дол» ҳарфига ўхшатишмоқда. Байт маъноси, у ой сингари порлаб турувчи рнинг сочлари ҳалқа-ҳалқадир. Унинг жингалак сочларига қарасам «дол» ҳарфидек қу ш (яъни рнинг юзи) унинг нида турибди.

Ушбу мисолларда й, дол ҳарфларининг араб имлосидаги шаклидан фойдаланилмоқда.

Қуйидаги мисолда эса мим ҳарфи эътиборга олинган:

Ойтек юзунгда оғиз муважжаҳ тушубтур,
Ҳар қайдаким қамар ила тушгай арода мим.

(Ойдек юзунга оғиз ҳам ниҳоятда муносиб тушибди,
Чунки қаерда «қамар» бўлса, унинг орасида «мим».)

Ой ва қамарнинг ўзаро маънодош эканлиги яхши маълум. Мумтоз адаби тимизда оғизнинг кичиклиги гўзаллик рамзларидан биридир. Унинг «мим» ҳарфига ўхшатилишига шу белги асос қилиб олинган.

Эй, «мим» оғизли белинга кўнглум қўюб дедим,
Раҳмим келурки қилча белинг юки қоф эрур.

Ушбу мисолда «қоф» сўзи икки маънода келяпти. Уларнинг бири «Қоф» тоғини англатса, бошқаси ҳарф номини билдиради.

Қуйидаги мисолда «жим» ҳарфи бадий тасвир воситасига айланган:

Кўрмиш қора соч ҳалқаси остиндан менгингни,
Жим ўртасида ул кишиким нуқта солибдур.

Қора соч остидаги менг (хол) «жим» ҳарфи ҳамда унинг нуқтасига ўхшатишмоқда.

Мумтоз шеърятимизда «алиф» ҳарфи қад, қомат тасвирини акс эттирган:

Чун ўлармен ул алифдек қадду тор оғзинг учун,
Сен ўтарда турбатимдин қўйғусидур «оҳ-оҳ».

Шунингдек, «бе», «чим», «сод», «зод», «айн», «коф», «лом», «нун» ва бошқа араб ҳарфлари ҳам бадий тасвирга тортилади.

Араб алифбосида ҳарфлар айни пайтда рақам вазифасини ҳам бажара олади. Шунга кўра улардан рақам, йил, санани ифодалашда ҳам фойдаланилади. Айни пайтда бу ҳолат ҳам бадий тасвирда қўлланади.

Абжад ҳисоби ҳарфларнинг муайян рақамларни ифодалашига асосланади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Адабиёт — сўз санъати	3
Адабиёт — жамият ҳаётининг кўзгуси	6
Адабиёт ва бошқа фанлар	8
Ўзбек адабиёти тарихининг тараққиёт босқичлари	12
Тазкирачилик	14
Тазкиралардан айрим намуналар	14
Сай ҳлик асарлари	15
«Авесто» ҳақида	17
Қадимий адабий дорликлар	21
Ўрта Осиё — қадимги маданият ўчоқларидан бири	21
Ўрхун-Энасой обидалари	27
Қадимги туркий эпос ҳақида маълумот	36
Қадимги қаҳрамонлик эпослари	44
«Тўмарис» афсонаси	44
«Широқ» афсонаси	48
Ривоят, афсона ва асотирлар	52
Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши	56
Қадимги қўшиқлар	59
Маҳмуд Кошғарий	59
«Девону луғотит-турк»	60
Меҳнат ва маросим қўшиқлари	61
Лирик қўшиқлар ва ўғитномалар	62
Мунозара	64
Халқ қўшиқлари	65
Алп Эр Тўнга марсияси	67
Марсия ҳақида тушунча	69
Мақоллар	70
VIII—XII асрлар адабиёти	75
Тасаввуф	79
Ўрта Осиёда араб халифалигининг емирилиши ва мустақил давлатларнинг ташкил топиши	81
Ўрта Осиёнинг қомусий олимлари	84
Мовароуннаҳрдаги форс ва араб тилидаги адабиёт	89
Ҳадис илмидан сабоқлар	95

Юсуф Хос Ҳожиб	112
«Қутадғу билиг» образлари	117
Баҳор мадҳи	121
Қасидалар	125
Тўртликлар	127
Достоннинг бадий хусусиятлари	132
Туркий аруз	137
Аҳмад Югнакий	146
Аҳмад Югнакийнинг ўзбек адаби ти тарихида	
тутган ўрни	153
«Ҳибат ул-ҳақойиқ»нинг тили	154
Дидактик адаби т ҳақида	156
Аҳмад Яссавий	160
XIII – XIV асрлар адаби ти	165
Носируддин Рабғузий	172
Қисса ва ҳикоятлар ҳақида	178
Паҳлавон Маҳмуд	182
Сайфи Сароий	188
Хоразмий	194
XV асрнинг биринчи ярми адаби ти	200
Ижтимоий-сиёсий ҳаёт	200
Халқ оғзаки ижоди	202
Бадий жанрлар	203
Ҳайдар Хоразмий	209
«Гул ва Наврўз» достони ҳақида	212
Саккокий	217
Атоий	224
Гадий	233
Лутфий	238
Дурбек	247
«Юсуф ва Зулайҳо»	247
Жаҳон адаби ти	253
Фирдавсий «Шоҳнома»	253
Фирдавсий ҳикматларидан	256
«Рустам ва Суҳроб»	257
Хотима	261
Илова	264
Бадий санъатлардан намуналар	264

Т 99

Б. Тўхлиев

Адабиёт / Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун. — Т.: Ўқитувчи, 2002. — 288 б.

83.3 (5 ў) Я 722

БОҶИЖОН ТЎХЛИЕВ

АДАБИЁТ

(Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари учун дарслик)

Тошкент «Ўқитувчи» 2002

Муҳаррирлар: *О. Абдуллаев, С. Хўжааҳмедов*
Бадий муҳаррир ва муқова мусаввири *Ш. Мирфаёзов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Компьютерда саҳифаловчилар: *Ф. Содиқова,*
К. Ҳамидуллаева
Мусаҳҳиҳлар: *М. Ҳошимова, М. Иброҳимова*

ИБ № 8076

Оригинал-макетдан бошишга рухсат этилди. 17.05.2002. Бичими 84 x 108/32. Кегли 10 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 15,12. Шартли кр.-отт. 15,62. Нашр т. 15,02. 40 000 нусхада босилди. Буюртма № 2015

„Ўқитувчи“ нашриёти. Тошкент. 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12—50—2002.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1- босмаҳонасида босилди. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1- берк кўча, 2- уй. 2002.